

Res Publica

politiek-wetenschappelijk tijdschrift van de Lage Landen

De Persgroep
Mediahuis
Mediahuis.be

HOOG
GENT

Afgiftekantoor: 3000 Leuven X | Driemaandelijks tijdschrift | april-juni 2010 | P 702166 |

Volume 52

2010/2

acco

Res Publica

<http://www.respublica.be>

Hoofdredacteur

Carl DEVOS (Universiteit Gent)

Redactiesecretaris

Hilde VAN LIEFFERINGE (Universiteit Gent)

Redactie

Peter BURSENS (Universiteit Antwerpen), Gustaaf GEERAERTS (Vrije Universiteit Brussel), Eelke HEEMSKERK (Universiteit van Amsterdam), Herman LELIEVELDT (Roosevelt Academy Middelburg), Petra MEIER (Universiteit Antwerpen), Jan ORBIE (Universiteit Gent), Martin ROSEMA (Universiteit Twente), Paul VAN DER BIJL (Hogeschool van Amsterdam), Joop Van Holsteyn (Universiteit Leiden)

Redactieadres

Universiteitstraat 8, B-9000 Gent
res.publica@acco.be

Uitgever

Uitgeverij Acco, Blijde Inkomststraat 22, B-3000 Leuven
www.uitgeverijacco.be
tel. +32 16 62 80 00
fax +32 16 62 80 01
e-mail: uitgeverij@acco.be

Vertegenwoordiging in Nederland:

Acco Nederland, De Star 17, NL-2266 NA Leidschendam
tel. +31 70 386 88 54
fax +31 70 386 14 98
e-mail: info@uitgeverijacco.nl

Abonnementsprijzen

	Individu	Instelling	Student
België & Nederland	€ 45	€ 110	€ 35
Abroad (EC members)	€ 85	€ 115	/
Abroad (non EC members)	€ 135	€ 135	/

Los nummer

€ 20

Dubbel nummer

€ 40

Rekening

België – Abroad

Postrekening 000-0964500-29,
Acco-Boekbestellingen, Blijde Inkomststraat 22, B-3000 Leuven
IBAN-code: BE26000096450029
SWIFT- of BIC-code: BPOTBEB1

Nederland

Giro 4436148,
Acco-Boekbestellingen, Blijde Inkomststraat 22, B-3000 Leuven

RES PUBLICA

politiek-wetenschappelijk tijdschrift
van de Lage Landen

Driemaandelijks tijdschrift
Volume 52 – 2010/2

Inhoud

Deel 1 — Wetenschappelijke artikelen

- Tussen establishment en extremisme: populistische partijen in Nederland en Vlaanderen – *Paul Lucardie* 149
- Politici aan het woord. Een onderzoek naar politici en hun taalstijlen – *Christ'l De Landtsheer en Dieter Vertessen* 173
- Partijen in spagaat? Eensgezindheid en meningsverschillen onder leden van Nederlandse politieke partijen – *Josje den Ridder, Joop van Holsteyn en Ruud Koole* 199

Deel 2 — Rubrieken

- Essay: Omgaan met religie en religieuze diversiteit in een geseclariseerde samenleving. Actuele pijnpunten, uitdagingen en perspectieven – *Patrick Loobuyck en Leni Franken* 231
- Symposium: Politicologisch onderwijs in de Lage Landen; meer van hetzelfde of een paar apart? – *Kris Deschouwer, Peter Van Aelst, Sophie Vanhoonacker en Maarten Vink* 247
- Onderzoek uitgelicht**
- Het eigen karakter van lokale politieke groeperingen – *Marcel Boogers en Gerrit Voerman* 263
- Ongelijkheden in niet-geïnstitutionaliseerde vormen van politieke participatie. Een multilevel-analyse van data uit 25 landen – *Sofie Marien, Marc Hooghe en Ellen Quintelier* 266
- De gepolitiseerde participant: ideologie en politieke participatie in twintig democratieën – *Tom van der Meer, Jan van Deth en Peer Scheepers* 269
- Auteursinfo 273

Verantwoordelijke uitgever:

Politologisch Instituut vzw
K.U.Leuven
Parkstraat 45 Bus 3602
3000 Leuven

ISSN 0486-4700
PB-PP B-21
P 702166

Afgiftekantoor: 3000 Leuven X

Omslagontwerp: www.dsigngraphics.be

Coverfoto: Vlaams Parlement

© Marnix Van Esbroeck

© 2010 by Acco

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm, of op welke andere wijze ook zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

No part of this review may be produced in any form, by mimeograph, film or any other means without permission in writing from the publisher.

DEEL 1

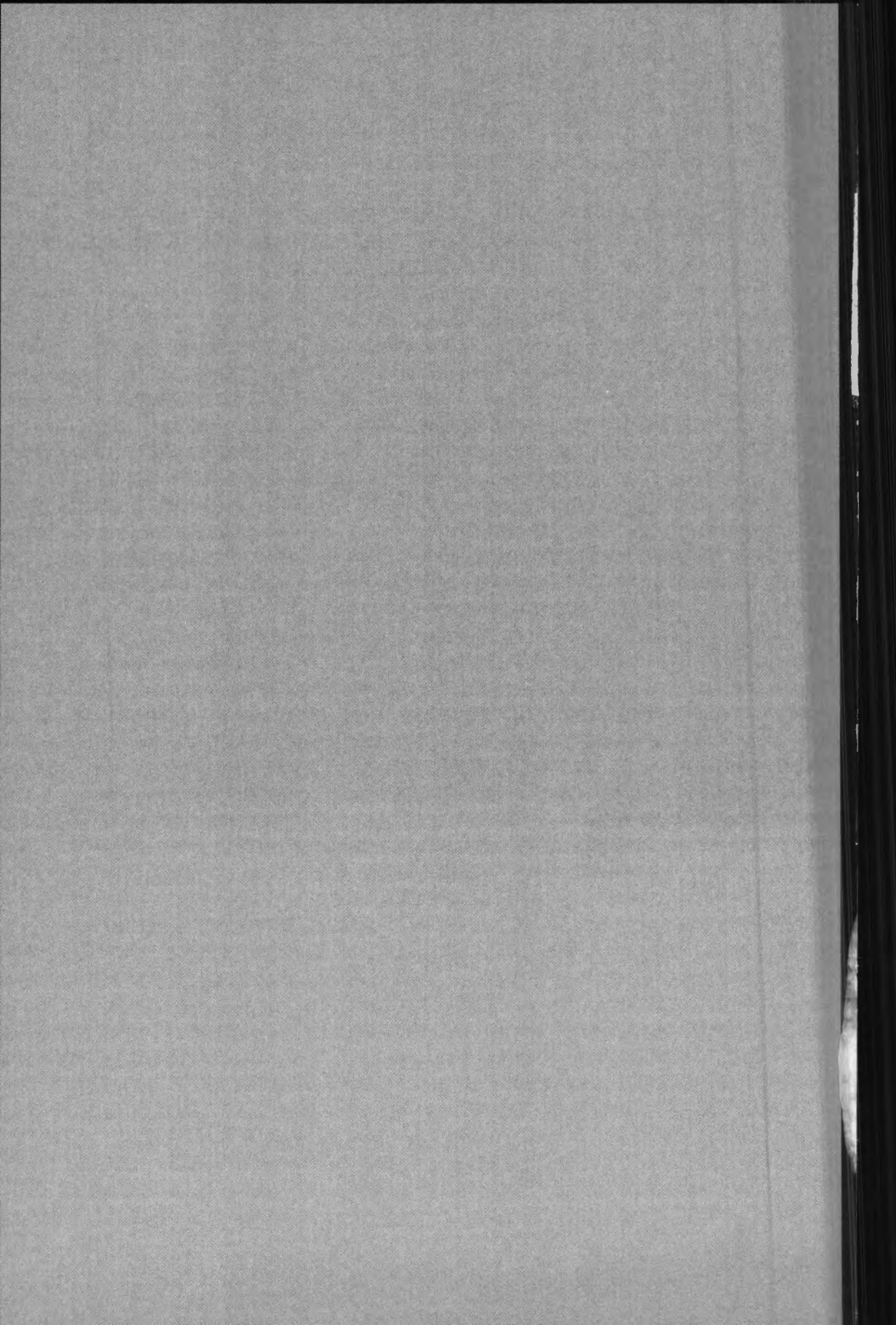
WETENSCHAPPELIJKE ARTIKELS

INHOUD

**Tussen establishment en
extremisme: populistische partijen
in Nederland en Vlaanderen** 149
Paul Lucardie

Politici aan het woord 173
Een onderzoek naar politici en hun taalstijlen
Christ'l De Landtsheer en Dieter Vertessen

Partijen in spagaat? 199
*Eensgezindheid en meningsverschillen onder
leden van Nederlandse politieke partijen*
Josje den Ridder, Joop van Holsteyn en
Ruud Koole

Tussen establishment en extremisme: populistische partijen in Nederland en Vlaanderen¹

Paul Lucardie

ABSTRACT

Populist parties are often associated with extremism. However, the term 'extremism' is usually ill-defined and value-laden. Conceptual analysis will help to define populism as well as extremism in a more precise and value-neutral sense. Empirical analysis of the programmes of six Dutch and three Flemish parties suggests that populism does not entail extremism, even if it can be combined with it. The Centre Party and Centre Democrats as well as the Socialist Party and the Flemish Bloc may have displayed extremist as well as populist tendencies at some point. Yet the (more or less) populist parties Liveable Netherlands (*Leefbaar Nederland*), the List Pim Fortuyn, the Freedom Party, the movement Proud of the Netherlands (*Trots op Nederland*) and the List Dedecker should not be considered extremist.

KEYWORDS: Extremism, populism, political parties, democracy

1. Inleiding

Met het toenemend electoraal succes van partijen als de Lijst Dedecker, de Partij voor de Vrijheid en de United Kingdom Independence Party neemt de belangstelling van wetenschappers en journalisten voor hen toe – maar ook de verwarring. Zijn het rechts-extreme, of rechts-populistische partijen, of eigenlijk persoonsgerichte bewegingen zonder enige ideologie? Het antwoord op deze vraag heeft zowel wetenschappelijke relevantie als politieke consequenties. De termen 'extremisme' en 'populisme' worden niet alleen in wetenschappelijke analyse maar ook in het politieke debat gebruikt, en meestal met een negatieve lading. Extremisme is een stigmatiserend 'politischer Kampfbegriff', naar de woorden van Uwe Backes en

Eckhard Jesse (1985, p. 21). Een politicus die zichzelf een extremist noemt, tekent zijn eigen doodvonnis, zoals de Amerikaanse senator Barry Goldwater in zijn campagne voor het presidentschap in 1964 moest ervaren. Nadat hij had verklaard: "extremism in the defense of liberty is no vice", vielen alle media over hem heen en leed hij de grootste electorale nederlaag uit de Amerikaanse geschiedenis (Perlstien, 2001, p. 392). In (beduidend) mindere mate geldt dit ook voor populisme.

Des te meer reden, zou men denken, om in het wetenschappelijk vertoog zorgvuldig met deze termen om te springen. Toch gebeurt dat vaak niet. Veel wetenschappers volstaan met een weinig samenhangende opsomming van kenmerken waaraan een extremistische beweging zou voldoen (zie ook Mudde, 2000, pp. 10-11). In dit artikel wordt geprobeerd meer systematisch beredeneerde definities van de begrippen extremisme en populisme te geven, waarbij vier verschillende (sub)typen van populisme onderscheiden worden. De definities worden vervolgens toegepast op oude en nieuwe partijen die in de wandel vaak populistisch en soms (ook) extremistisch genoemd worden: de Centrumpartij en Centrumdemocraten, Leefbaar Nederland, de Lijst Dedecker, de Lijst Pim Fortuyn, de Partij voor de Vrijheid, de Socialistische Partij, Trots op Nederland en het Vlaams Belang (voorheen Vlaams Blok). Als leidraad of werkhypothese voor dit verkennende onderzoek dient de stelling van Andreas Schedler dat populistische partijen zich positioneren tussen extremistische antisysteempartijen en gevestigde partijen in (1996).

2. Extremisme: een begripsbepaling

Hoewel de term 'extremisme' al in de negentiende eeuw gebruikt werd, diende hij toch vooral in de twintigste eeuw om communisme en fascisme mee aan te duiden – en af te doen – zoals Backes laat zien in zijn grondige begripsgeschiedenis (2006). Ook nadat de term ingang had gevonden in de politieke en sociale wetenschappen, bleef hij in veel gevallen een polemische klank behouden. Dat maakte het er niet gemakkelijker op om overeenstemming over een definitie te bereiken – en die is er dan ook niet. Globaal vallen in de literatuur drie soorten definities te onderscheiden.

In de eerste plaats werd de term *ex negativo* omschreven, als "Gegenbegriff zur freiheitlichen Demokratie" (Backes & Jesse, 1987, p. 19), "anti-democratic world views" (Canetti-Nisim, 2004, p. 40), "violation, through action or advocacy, of the democratic process" (Lipset en Raab, 1971, p. 428), "opposition, in terms of ideas or actions, to the fundamental values or institutions of the democratic regime" (Mudde, 2002, p. 135; vgl. Mudde, 2007, pp. 24-25). Deze opvatting lijkt nog een erfenis van de Koude Oorlog. De vijanden van het heersende regime worden *a*

priori als extremisten beschouwd, want 'ons' systeem is immers het ideale midden, de maatstaf aller dingen. Een politiek waardeoordeel wordt zodoende via een schijnbaar objectieve definitie de wetenschap binnengesmokkeld. Max Weber zou zich in zijn graf omdraaien – deze pionier van de sociale en politieke wetenschappen noemde immers al een eeuw geleden de vermenging van wetenschappelijke uiteenzettingen over feiten met waardeoordelen “eine der zwar noch immer verbreitetsten, aber auch schädlichsten Eigenarten von Arbeiten unseres Faches” (Weber, [1904] 1968: p. 197). Daar komt bij dat deze definitie *a priori* uitsluit dat er democratische extremisten kunnen bestaan. Dat is bijna een gotspe, aangezien de term 'extremisme' – of een equivalent daarvan zoals 'ultracisme' of 'radicalisme' – in de negentiende eeuw niet zelden juist werd gebruikt om democraten aan te duiden, die toen in veel landen nog een revolutionaire minderheid vormden (Backes, 2006, pp. 112-130).

In de tweede plaats wordt extremisme vooral als strategie of als psychologische dispositie opgevat. Extremisten zijn onverdraagzaam, gepassioneerd, compromisseloos en bereid geweld te gebruiken, wat hun doel ook moge zijn (Kaldor en Muro, 2003, p. 152; Nozick, 1997, pp. 296-299; Akoun *et al.*, 1979, p. 132). Christendemocraten en sociaaldemocraten die zich met geweld verzetten tegen de nazidictatuur worden dan per definitie ook als extremisten beschouwd, terwijl principieel geweldloze anarchisten evenals uit opportunistische geweldloze neofascisten niet extremistisch genoemd mogen worden. Deze definitie lijkt wel bruikbaar voor een politiechef die elke gewelddadige inbreuk op de openbare orde moet bestrijden, maar niet per se voor een politieke wetenschapper die politieke bewegingen en ideologieën wil begrijpen.

Enkele wetenschappers betraden daarom een derde weg, die een waarde vrije begripsbepaling moest opleveren. Zij omschrijven extremisme als afwijzing van het heersende systeem, wat dat ook moge zijn: 'anti-system value sets' (Ignazi, 2003, p. 30) of 'a challenge to the existing rules and values of politics' (Galeotti, 2001, p. 122). Deze opvatting lijkt waarde vrij – maar is ze dat ook? Ze plaatst anarchisten en neonazi's in dezelfde categorie als bijvoorbeeld Aung San Kyi die liberaal-democratische idealen verdedigt tegenover de Birmese militaire dictatuur; of Dittrich Bonhoefer en *Die Weisse Rose* die zich verzetten tegen Hitlers totalitaire en moorddadige regime. Dit is een vorm van relativisme die tegen elke morele intuïtie ingaat.

Mede om die reden heeft Backes in zijn latere werk een andere opvatting ontwikkeld, waarin hij in zekere zin de negatieve definitie van extremisme aanvult met een positieve – en deze zodoende waardenutraal maakt. Naast antidemocratisch extremisme onderscheidt hij een democratisch extremisme – onder meer belichaamd door anarchocommunisme (Backes, 2006, pp. 240-244). Wat beide extremismen gemeen hebben is een afkeer van pluralisme en constitutionalisme, de *checks and balances* van de liberale rechtsstaat. Die rechtsstaat kan dan ook als *regimen mixtum*

oftewel *Mischverfassungsstaat* beschouwd worden: een staat die democratische en aristocratische (of oligarchische) en soms monarchische elementen verenigt. Extremisme is dus de tendens om één van deze elementen absoluut te stellen en de andere te elimineren. Ideologisch pluralisme moet wijken voor monisme. Zo willen fascisten en nationaalsocialisten de democratische elementen elimineren en alle macht concentreren in handen van een autoritair (monarchisch) leider en een nationale of raciale (aristocratische) elite. Anarchisten en radencommunisten willen juist de elite elimineren en de macht verdelen over volksvergaderingen of arbeidersraden waar (in theorie althans) iedereen evenveel te zeggen heeft.

Deze definitie van Backes lijkt me de meest bruikbare voor een politicoloog die ongerefecteerde partijdigheid zoveel mogelijk wil vermijden zonder in ethisch relativisme te vervallen. Ze is bovendien te verbreden: niet alleen staatkundig maar ook religieus extremisme kan op deze wijze omschreven worden. Een religieus extremist wijst eveneens ideologisch pluralisme af en zou met hulp van de staat graag één godsdienst aan allen opleggen. Nagenoeg elke politieke familie kent wel een extremistische tak: marxisme-leninisme en radensocialisme in de socialistische familie, anarcholiberalisme in de liberale familie, autoritair corporatisme en theocratisch calvinisme in de christelijk-conservatieve familie – en mogelijk fascisme in de populistische familie. Dat laatste hangt natuurlijk af van de definitie van populisme.

3. Populisme: een begripsbepaling

Populisme wordt ook op uiteenlopende manieren omschreven, variërend van een bepaalde politieke stijl of retoriek tot een bepaalde ideologie. Toch lijkt zich onder politicologen langzamerhand een voorzichtige consensus af te tekenen dat populisme weliswaar ook een bepaalde stijl met zich mee brengt maar toch vooral als ideologie beschouwd moet worden. Het is echter geen complete ideologie, zoals liberalisme of socialisme, maar een partiële of 'dunne' ideologie (Akkerman, 2003, p. 150; Fieschi, 2004; Mudde, 2004, p. 544; Stanley, 2008; Taggart, 2000, pp. 3-4). Vaak wordt een dunne ideologie vastgeplakt aan een 'dikke' ideologie of elementen daaruit. Zo kan populisme gecombineerd worden met liberalisme, conservatisme, nationalisme (zelf ook een dunne ideologie genoemd), socialisme en fascisme. Die combinaties leveren dan ook verschillende typen populisme op: liberaal, conservatief, nationaal, sociaal en fascistisch populisme. Indien we de metafoor van de politieke familie willen gebruiken, zouden we van een losse familie kunnen spreken waarvan de leden weinig met elkaar gemeen hebben en waarvan de nakomelingen meer met de verschillende schoonfamilies dan met elkaar optrekken. Cas Mudde gaat nog een stap verder en onderscheidt (ten minste) drie verschillende families: een radicaal-rechtse of nationaal-populistische, een neoliberale en een linkse of

sociaal-populistische familie (Mudde, 2007, p. 30). We zullen hieronder zien of deze driedeling zinvol toegepast kan worden op partijen in de Lage Landen.

Als kern van de populistische ideologie wordt doorgaans de tegenstelling tussen de politieke elite (het establishment) en het volk gezien; daarover lijken de meeste politicologen het wel eens. Wel zijn er belangrijke nuanceverschillen in de uitwerking van dit begrip te bespeuren. Margaret Canovan, een pionier op dit gebied, wees op een ideologische tegenstelling tussen volk en elite in haar definitie van populisme als 'an appeal to "the people" against both the established structure of power and the dominant ideas and values of society' (1999, p. 3). Mudde, maar ook andere wetenschappers als Jan Jagers, Ben Stanley en Kirk Hawkins, voegen daar aan toe dat populistische 'het volk' als een homogene en ethisch zuivere, 'ingeoede' gemeenschap zien tegenover een 'corrupte' en 'inslechte' elite (Hawkins, 2009, p. 1043-1044; Jagers, 2006, p. 60; Mudde, 2007, p. 23; Stanley, 2008, p. 102). Populisten keren zich tegen de elite maar bovendien keren ze zich vaak tegen andere buitenstaanders of 'outgroups', zoals immigranten en (andere) etnische minderheden, die ze niet tot het 'heartland' van het 'eigen volk' rekenen, zo benadrukt Paul Taggart (2000, pp. 95-98).

Al deze toevoegingen kunnen naar mijn mening het begrip 'populisme' echter te veel beperken. Populisten wijzen niet per se alle dominante waarden en opvattingen af, zoals Tjitske Akkerman opmerkt, maar doorgaans alleen bepaalde denkbeelden zoals multiculturalisme of neoliberalisme, waarbij ze niet zozeer een alternatieve ideologie verkondigen maar meestal een beroep doen op het 'gezond verstand' (2003, p. 152). En niet alle populistische beschouwen het volk als een homogene en 'ingeoede' gemeenschap. Pim Fortuyn bijvoorbeeld, die ook door Mudde als populist gezien wordt, onderscheidde naast de elite of 'bovenklasse' niet een homogeen volk maar een middenklasse en een onderklasse (Fortuyn, 2001, pp. 27-29, 33, 91; 2002b, pp. 203-204; Mudde, 2004, pp. 541, 543, 549; Mudde, 2007, pp. 32-59). Minder omstreden lijkt dat populistische de elite als een betrekkelijk homogene en ethisch weinig hoogstaande eenheid beschouwen. Daarin verschillen ze van wat men 'democratische radicalen' zou kunnen noemen, die eveneens de macht van de heersende 'regenten' aan de kaak stellen maar niet alle regenten over één kam scheuren (Lucardie, 1994, pp. 218-221). In Nederland waren de Politieke Partij Radikalen (PPR) en Democraten 66 voorbeelden daarvan. Er zijn overigens meer verschillen aan te wijzen tussen populisme en democratisch radicalisme (zie ook Barr, 2007). Beide stromingen achten het volk soeverein en ijveren voor referenda en andere vormen van directe democratie, maar plaatsen die in een iets ander kader. Voor de democratische radicalen staan participatie, zelfbestuur en emancipatie van het individu centraal, terwijl populistische de tegenstelling tussen volk en elite in het middelpunt stellen. Niettemin blijkt het onderscheid in de praktijk niet altijd simpel.

Daarbij zou men zwakke en sterke vormen van populisme kunnen onderscheiden, zoals Hawkins doet (2009). Bij sterke populistische zijn moralisme en collectivis-

me duidelijk zichtbaar en expliciet, evenals mogelijk andere secundaire kenmerken zoals charismatisch leiderschap; bij zwakke of gematigde populistten zijn deze kenmerken impliciet of afwezig en domineert vaak een liberaal getint individualisme. Een duidelijk voorbeeld van een sterke populist was volgens de kwantitatieve ver- tooganalyse van Hawkins de Venezolaanse president Chávez, die 1,9 op een schaal van 0 tot 2 scoorde. De Iraanse president Ahmadinejad en de Amerikaanse presi- dent Bush haalden 1,2, de Britse premier Blair 0,3 en de Zweedse premier Persson 0,0 (Hawkins, 2009, pp. 1053-1054). Zoals Hawkins zelf toegeeft, kan de hoge score van Bush echter enige twijfel aan de validiteit van zijn kwantitatieve methode *c.q.* de kundigheid van zijn codeurs wekken (2009, p. 1058).

De hier voorgestelde definities van populisme en extremisme laten de relatie tus- sen beide begrippen nadrukkelijk open. Populisten kunnen op twee manieren tot extremisme neigen. Wanneer ze de politieke elite willen wegvagen en het volk direct alle macht willen geven – via regelmatige referenda, volksvergaderingen of op een andere wijze – behoren ze tot de democratische extremisten. Willen de populistten echter de politieke elite vervangen door een autoritair charismatisch leider die beweert de volkswil te belichamen, dan moeten ze als antidemocratische extremisten beschouwd worden. De geschiedenis laat meer voorbeelden zien van de tweede dan van de eerste categorie, maar ervaringen uit het verleden bieden weinig zekerheid voor de toekomst. Politicologen als Robert Barr en David Laycock mogen dan twijfelen aan de democratische gezindte van populistische leiders, dat lijkt me toch een empirische kwestie die niet *a priori*, via een definitie, opgelost moet worden (Barr, 2007; Laycock, 2002, pp. 94-129; zie ook Abts en Rummens, 2007). In elk geval is een derde categorie van populistten denkbaar, die extremisme afwijzen en de liberale, pluralistische rechtsstaat althans in grote lijnen accepte- ren. Schedler richt zijn theoretische beschouwing vooral op deze categorie, al sluit hij geenszins uit dat populistische partijen ofwel ‘normaliseren’ tot gevestigde en gematigde systeempartijen ofwel radicaliseren in de richting van antidemocratisch extremisme (1996, pp. 304-306).

4. Operationalisatie

Als indicatoren voor extremisme worden voorstellen beschouwd om het vigerende staatkundig stelsel te vervangen door een ander, ofwel autoritair-aristocratisch of- wel radicaal democratisch stelsel: bijvoorbeeld invoering van een eenpartijstaat of van een radendemocratie, beperking van het algemeen kiesrecht, vervanging van het gekozen parlement door een corporatief stelsel of een door loting samen- gestelde volksvertegenwoordiging. Deze voorstellen hoeven niet per se in een sa-

menhangende visie gepresenteerd te worden; extremisme kan ook gefragmenteerd aanwezig zijn.

Populisme wordt hier wel als een min of meer samenhangende visie gezien. Centraal in deze visie staat de tegenstelling tussen volk en elite, die als belangrijkste politiek probleem wordt opgevat. Naast dit primaire kenmerk kan men secundaire kenmerken onderscheiden, die bij de meeste maar niet bij alle populistten te vinden zijn, zoals de opvatting dat volk en elite homogeen zijn en beide bepaalde belangen en een collectieve wil hebben; dat het volk moreel hoger staat dan de elite; dat bepaalde bevolkingsgroepen niet tot het 'echte' volk behoren; en dat 'het gezond verstand' van het volk een betere leidraad vormt voor politieke besluitvorming dan de 'deskundigheid' van de elite. Voorstellen om de macht aan het volk 'terug te geven' via referenda en dergelijke discrimineren niet per se tussen populisme en democratisch radicalisme en behoren dus evenmin tot de primaire kenmerken.

De hier gekozen benadering is kwalitatief en verkennend. Een kwantitatieve inhoudsanalyse of vertooganalyse zoals deze van Hawkins leek niet alleen om praktische redenen – gebrek aan menskracht – minder geschikt. Bepaalde voorstellen kunnen belangrijke indicatoren voor extremisme zijn, ook als ze zelden veel aandacht krijgen in de uitspraken en teksten van een partij. Uitspraken over volk en elite kunnen vaak voorkomen zonder dat de tegenstelling centraal staat in het denken van de partij en haar leiders. Eén uitspraak hierover kan voldoende zijn. Het onderzoeksmateriaal is daarom ook niet heel scherp af te bakenen. In de eerste plaats worden beginsel- en verkiezingsprogramma's geanalyseerd, maar daarnaast worden ook statuten en andere partijdocumenten geraadpleegd, evenals interviews met partijleiders, om na te gaan welke problemen zij centraal stellen. Deze wat eclectische werkwijze past bovendien beter bij de ongelijke ontwikkeling van de te onderzoeken partijen dan een meer systematische analyse zoals bijvoorbeeld Jagers die heeft uitgevoerd op Vlaamse partijen (2006). Langdurig bestaande partijen als Vlaams Blok/Vlaams Belang of de Socialistische Partij bieden een rijkdom aan materiaal, terwijl de Partij voor de Vrijheid en Trots op Nederland vooralsnog geen partijbladen of beginselprogramma's hebben gepubliceerd – laatstgenoemde heeft anno 2009 zelfs nog geen verkiezingsprogramma vastgesteld.

5. Drie of vier populistische families?

Populistische partijen kunnen, zoals hierboven al werd aangestipt, in verschillende (deel)families of subtypen ingedeeld worden, naar gelang ze hun populisme combineren met een andere ideologie, zoals nationalisme, liberalisme of socialisme. De partijen die in Nederland en Vlaanderen doorgaans als populistisch worden aangeduid, kunnen – met enige moeite – in deze deelfamilies ingedeeld worden, zoals

hieronder zal blijken. Bij elke partij wordt aan de hand van programma's en andere teksten nagegaan of ze voldoen aan de definities van populisme en extremisme die hierboven gegeven zijn.

5.1. *Nationaal-populistische partijen*

De *Centrumpartij (CP)* en haar opvolger, de *Centrumdemocraten (CD)*, die in de jaren 1982-1986 respectievelijk 1989-1998 in de Tweede Kamer vertegenwoordigd waren, voldoen slechts zeer ten dele aan onze definitie van populisme. In de statuten en programma's van beide partijen stonden behoud van de Nederlandse identiteit en cultuur, de eenheid en saamhorigheid van het Nederlandse volk centraal (Centrumpartij, 1982, p. 1; CD, z.j., p. 4; CD, 1994, p. 3). Dergelijke idealen zijn kenmerkend voor nationalisme, maar niet per se populistisch. Wel vonden de leiders van de CP en CD dat de gevestigde partijen deze idealen verwaarloosden en meer hun eigen groepsbelangen dan het nationale belang dienden (zie bijvoorbeeld Janmaat, 1980, p. 5; Janmaat, 1984, p. 5; Konst, 1981). Invoering van een referendum zou hierin volgens hen verbetering kunnen brengen, met name op het gebied van het vreemdelingenbeleid, dat het kernthema van de CP en CD vormde. Het populisme was bij de CP en CD dus hooguit impliciet aanwezig en ondergeschikt aan nationalisme. Beide partijen aanvaardden expliciet de parlementaire democratie – aangevuld met referenda – en distantieerden zich op dit punt duidelijk van de rechts-extreme Nederlandse Volksunie (NVU), waarvan enkele oprichters van de CP wel lid geweest waren (Brants & Hogendoorn, 1983, pp. 18-21). CP en CD verzetten zich echter tegen de formele gelijkwaardigheid van alle burgers, een beginsel dat wezenlijk lijkt voor elke vorm van democratie. Met name het voorstel van de CD om overheidsbetrekkingen te reserveren voor burgers die het Nederlandschap in derde generatie bezitten – en dus zowel tot Nederlander genaturaliseerde immigranten als hun in Nederland opgegroeide kinderen daarvan uit te sluiten – lijkt in strijd met dit beginsel (CD, 1994, p. 6). Men zou het als een stap in de richting van een aristocratisch (en dus rechts) extremisme kunnen zien: op weg naar een etnische aristocratie van 'oude' Nederlandse families – al ging de CD niet zo ver als de NVU (zie over het extremisme van de NVU ook Lucardie, 2002, pp. 69-71).

Het *Vlaams Belang (VB)* wordt niet alleen vaak als populistisch maar ook als rechts-extreem beschouwd (zie bijvoorbeeld Mudde, 2000, pp. 96-115; Swyngedouw, 1998).² Gezien de oorsprong van deze partij lijkt dat laatste ook niet geheel ten onrechte. Het Vlaams Blok, zoals de partij zich vanaf haar ontstaan in 1978 tot 2004 noemde, leek aanvankelijk meer vertrouwen te hebben in een aristocratisch of elitair bewind dan in een vorm van democratie (Mudde, 2000, pp. 112-113; Spruyt, 2000, pp. 24, 84-85). In het beginselprogramma dat in de jaren tachtig niet

wezenlijk gewijzigd werd, pree de partij de “aristocratische idee” en klaagde zij over “het democratisme en de verzieking van het parlementarisme” (Vlaams Blok, z.j., 8). Sinds de jaren negentig omhelst het VB echter de parlementaire democratie, aangevuld met een vorm van directe democratie via bindende “volksraadpleging op volksinitiatief” (Vlaams Belang, 2004a, p. 13; zie ook Spruyt, 2000, pp. 85-94). Daarmee hoopt men de macht terug te geven aan het volk, dat nu in de ogen van het VB niet werkelijk vertegenwoordigd wordt door de “particratie” van de “heersende politieke klasse” (Vlaams Belang, 2004a, pp. 10, 12). Het populisme van het VB bezit nagenoeg alle secundaire kenmerken, zo laat Jagers zien in zijn gedegen analyse van verkiezingsprogramma’s, partijbladen en andere publicaties: het spreekt vaak over “het volk” als een homogene, verstandige, hardwerkende en deugdzame – zij het soms te goedige – eenheid tegenover een tamelijk homogene en oneerlijke politieke klasse én vreemdelingen die zich niet (voldoende) aanpassen (2006, pp. 205-253).

Populisme wordt ook hier aan nationalisme gekoppeld, zo niet ondergeschikt gemaakt. Het VB noemt zich “een Vlaams-nationalistische partij” die tevens “rechts-nationalistisch” is omdat zij “de vrije mens erkent” en tradities wil respecteren (Vlaams Belang, 2004b; zie ook Van Eycken & Schoeters, 1988, pp. 37-48). Hoewel het VB dus vrijheid van groot belang acht, maakt zijn programma toch een weinig liberale en veeleer conservatieve indruk. Homohuwelijk en abortus kunnen op weinig sympathie bij het VB rekenen. Ook op sociaaleconomisch gebied lijkt de partij geen voorstander van maximale vrijheid, maar wil men de vrije markt “corrigeren” en de Vlaamse industrie beschermen tegen buitenlandse concurrenten (Vlaams Belang, 2004a, pp. 41-42; Spruyt, 2000, pp. 145-176). Extremistische elementen zijn niet geheel verdwenen, zoals VB-kenner Marc Spruyt laat zien: in de Vlaamse republiek die het VB als einddoel voor ogen staat zal het staatsburgerschap voorbehouden zijn aan Vlamingen en aan die immigranten (waaronder eigenlijk ook Walen worden verstaan) die zich niet alleen de taal maar ook de waarden van de Vlaamse volksgemeenschap eigen hebben gemaakt (Spruyt, 2000, pp. 232-234; zie ook Vlaams Belang, 2004a, p. 27). Dat zou tot een etnische aristocratie kunnen leiden waarin immigranten een ondergeschikte positie moeten innemen. Het VB lijkt hierin verwant aan de Nederlandse CD van de jaren negentig.

De *Partij voor de Vrijheid (PVV)* kan met enig voorbehoud eveneens als nationaal-populistisch beschouwd worden. Ze werd in 2006 opgericht door Geert Wilders, die twee jaar eerder de Tweede-Kamerfractie van de liberale Volkspartij voor Vrijheid en Democratie (VVD) had moeten verlaten, vooral naar aanleiding van zijn verzet tegen de toetreding van Turkije tot de Europese Unie (Blok & Van Melle, 2008, pp. 97-121). Zijn populisme is omstreden onder politicologen. Joop van Holsteyn vindt evenals Koen Vossen Wilders “hooguit een halve populist” omdat hij niet uitgaat van een homogeen en zuiver volk (Van Holsteyn, 2005; Vossen, 2009).

Toch trekt de PVV-leider regelmatig van leer tegen de politieke elite van “beroepsbestuurders, beroepsmoslims en klimaatfundamentalisten” oftewel de “partijcratie”, “de politieke kaste (...) die vooral met zichzelf bezig is, haar richtingsgevoel heeft verloren en vitale belangen verkwanselt” en niet terugdeinst voor de “uitverkoop van Nederlandse belangen en de eigen Nederlandse identiteit” (PVV, 2008; Wilders, 2005, p. 112; Wilders, 2006, p. 3). In de Tweede Kamer sprak hij over het “morele verval van onze elite” (PVV, 2009b). Dankzij die politieke elite verkeert Nederland al dertig jaar in de ban van multiculturalisme en egalitarisme – dat zijn dus dominante waarden in zijn ogen. Aan de andere kant staan “de gewone mensen die de rekening moeten betalen”, “de burgers”, “het volk”. Die laatste term gebruikt Wilders minder vaak dan de eerste twee – maar hij gebruikt hem wel. In zijn *Onafhankelijkheidsverklaring* heeft Wilders het over “ons lot als volk in eigen hand nemen” (2005, p. 105). In de Tweede Kamer verklaarde hij in 2009: “het Nederlandse volk is bezig te ontwaken uit een lange linkse nachtmerrie en ik zeg u vandaag: deze elite loopt op haar laatste benen” (PVV, 2009b, p. 3). In een interview met een Duits weekblad zei hij dat “de politieke klasse de band met het volk verloren dan wel opgegeven heeft” (Schwarz, 2007).³ Ongetwijfeld hebben Mudde en Van Holsteyn gelijk wanneer ze stellen dat Wilders te veel liberaal is gebleven om een al te collectivistisch en homogeen begrip ‘volk’ te hanteren. Dat gold eveneens – of nog meer – voor Fortuyn, zoals hieronder zal worden aangetoond, die zowel door Mudde als door Van Holsteyn als populist beschouwd wordt (Mudde, 2004, pp. 541, 543, 549; Rydgren & Van Holsteyn, 2005). Wilders en zijn partij gaan bovendien vrij ver in het streven naar directe democratie: bindende referenda, directe verkiezing van de minister-president, van burgemeesters en mogelijk zelfs van politiechefs en rechters (Wilders, 2005, pp. 128-130; Wilders, 2006, p. 4; PVV, 2006, p. 409).

Wilders koppelt populisme eveneens aan nationalisme, ofschoon hij ook die term afwijst en zich liever “patriot” noemt (Schwarz, 2007). Wilders’ volksbeweging zou “het herwinnen van onze vrijheid centraal stellen omdat het met onze politieke, culturele en economische vrijheid en onafhankelijkheid slecht is gesteld” (Wilders, 2005, pp. 103-104). Bij vrijheid denkt Wilders niet alleen aan de vrijheid van het individu maar ook aan “de vrijheid om als land onze eigen beslissingen te nemen” (Wilders, 2005, p. 104). Daarom verzet de PVV zich tegen overdracht van nationale bevoegdheden aan de Europese Unie en zou zij die Unie willen reduceren tot een economisch samenwerkingsverband (PVV, 2006, p. 410). Ook het verzet tegen immigratie uit “wezensvreemde culturen” en het pleidooi voor vereniging van Vlaanderen en Nederland op grond van gemeenschappelijke taal en lotsverbondenheid duiden op nationalisme (Wilders & Bosma, 2008). De nationale identiteit en onafhankelijkheid lijken inderdaad de belangrijkste waarden voor Wilders en zijn partij, maar blijven gekoppeld aan vrijheid voor het individu. Het is dus een relatief liberaal nationalisme, niet te verwarren met het extreme nationalisme van

fascisten en nationaalsocialisten die nationale belangen boven individuele vrijheid laten prevaleren. Wel kan men daarbij opmerken dat het liberalisme van de PVV weinig consistentie vertoont: ter wille van de vrijheid ijvert de partij voor een drastische beperking van de vrijheid van godsdienst en van meningsuiting voor moslims. Op economisch gebied lijkt de partij evenmin erg consequent in haar liberalisme. Aan de ene kant verzette ze zich tegen nivellerende belastingen, fiscalisering van de AOW of afschaffing van de hypotheekrenteaftrek (PVV, 2006). In de *Onafhankelijkheidsverklaring* vroeg Wilders aandacht voor de inkomenspositie van de middenklasse, pleitte hij voor afschaffing van het minimumloon en leverde hij kritiek op de “te royale Nederlandse verzorgingsstaat” en het “ten onrechte veel geprezen “Rijnlandse model”” (2005, pp. 108-109). In haar verkiezingspamflet eiste de PVV een forse belastingverlaging voor burgers en ondernemers, lagere benzineprijzen en handhaving van de hypotheekrenteaftrek; maar ook een miljard extra voor AOW'ers (PVV, 2006, p. 408). Ter bestrijding van de crisis bepleitte de partij in 2009 een haast keynesiaans crisisbeleid van vraagstimulering – ze wilde elke volwassene € 400,- uitkeren – en ze verlangde een wet tegen bonussen voor bankmanagers (PVV, 2009a). Afschaffing van het minimumloon stond nu niet meer op de agenda, behoud van de AOW vanaf 65 jaar wel.

Is Wilders een rechts-extremist, zoals soms beweerd wordt, onder meer door onderzoekers van de Anne Frank Stichting Marija Davidovič, Jaap van Donselaar, Peter R. Rodrigues en Willem Wagenaar (2008)? Wilders mag dan regelmatig extreme uitspraken doen, dat maakt hem nog niet tot een extremist in de ideologische zin, zoals hierboven omschreven. Anders dan CD of VB streefde hij niet naar een etnische aristocratie. De ideologie van de PVV lijkt een (niet altijd even coherente) combinatie van nationalisme, populisme en conservatief getint liberalisme, zo men wil neoconservatisme (Vossen, 2009, p. 23) maar heeft weinig gemeen met fascisme of nationaalsocialisme. Wilders mag dan autoritair optreden binnen zijn beweging, er zijn geen aanwijzingen dat hij de liberale rechtsstaat of het parlementair bestel zou willen afschaffen. Zijn voorstellen om de Koran en moskeebouw te verbieden en immigratie uit niet-westerse landen te stoppen zullen in een liberale rechtsstaat weliswaar op grote en wellicht onoverkomelijke weerstand stuiten, voorlopig wijst niets erop dat de PVV die te verwachten weerstand wil breken met autoritaire maatregelen die de onafhankelijkheid van de rechter in gevaar zouden brengen. Aan de andere kant gaat haar streven naar democratisering van het politiek bestel niet ver genoeg om van democratisch extremisme te kunnen spreken.

5.2. *Liberaal-populistische partijen*

Volgens Mudde zou men de in februari 2002 opgerichte *Lijst Pim Fortuyn (LPF)* als neoliberaal kunnen beschouwen (2007, p. 30, p. 47). Reeds in de jaren ne-

gentig pleitte Fortuyn voor een “gemoderniseerd liberalisme” (1991, p. 11). Hij zag werknemers als “ondernemers van eigen arbeid” die zich zonder vakbonden en collectieve arbeidsovereenkomsten zouden kunnen redden (Fortuyn, 1995). De LPF nam dat laatste punt in 2003 over (Lijst Pim Fortuyn, 2003, p. 383). Evenals Fortuyn streefde de partij naar legalisatie van soft drugs, maar ze was niet bepaald ‘soft on crime’ (Lijst Pim Fortuyn, 2002: 363; Lijst Pim Fortuyn, 2003, pp. 370-371). Ook het vreemdelingenbeleid zou harder moeten worden. Immigranten moesten zich aan de Nederlandse cultuur aanpassen. Fortuyn wees nationalisme expliciet af, maar zijn hartstochtelijke verdediging van de Nederlandse cultuur en de Nederlandse onafhankelijkheid die bedreigd werd door een “zielloos Europa”, kan toch moeilijk anders dan vanuit nationalisme geduid worden (Fortuyn, 2001, p. 105; zie ook Fortuyn, 1997). Dick Pels noemde hem zelfs een volksnationalist (2003, pp. 228-246). Anderen zoals Wim Couwenberg trachtten dit te weerleggen, onder meer met het argument dat Fortuyn geen etnische homogeniteit voorstond (Couwenberg, 2004, pp. 61-62). Dat Fortuyn een populist was, lijkt onomstreden, ook in de ogen van Mudde en Van Holsteyn, ook al gebruikte hij de term ‘volk’ niet vaak – maar wel “de mensen in het land” en “gewone mensen” (zie Mudde, 2004, pp. 541, 543, 549; Rydgren & Van Holsteyn, 2005). Zo vatte hij in 2002 het doel van zijn beweging samen:

“Nederland moet een echte levendige democratie worden van en voor gewone mensen, een afscheid van de elitepartijdemocratie die wij thans kennen die zonder ons over ons beslist. Dat is de opdracht voor de komende vier jaar, niet meer maar zeker ook niet minder” (Fortuyn, 2002a, p. 186).

De LPF formuleerde zijn doelstelling in de statuten op soortgelijke wijze: “de burgers van Nederland intensief te betrekken bij en te laten participeren in allerhande vormen van openbaar bestuur en maatschappelijke organisaties, kortom: het land terug te geven aan de mensen in het land” (Lijst Pim Fortuyn, 2002a, 2.1). Zowel voor de LPF als voor Fortuyn zelf stond de tegenstelling tussen volk en elite dus centraal. Fortuyn wilde de burgers ambtsdragers als burgemeesters, stadhouders (van nieuw te vormen regio’s) en de minister-president laten kiezen, meer contact bieden met volksvertegenwoordigers en laatstgenoemden minder afhankelijk van partijdiscipline maken (2002a, pp. 139-151). Zijn partij voegde aan dit eisenpakket in 2003 nog een raadplegend referendum toe (Lijst Pim Fortuyn, 2003, p. 379). De LPF hield in feite vast aan een *regimen mixtum* met zelfs vrij sterke monarchische elementen (gekozen burgemeesters, stadhouders en minister-president) en kan dus moeilijk van democratisch extremisme beticht worden.

De beweging *Trots op Nederland* lijkt ook liberaal, al is ze wellicht nog te jong – of te vluchtig – om een duidelijke ideologie ontwikkeld te hebben. In september 2007

werd Rita Verdonk uit de fractie van de VVD verwijderd, in oktober 2007 richtte ze de beweging op. Trots op Nederland zou volgens een eerste verklaring een beweging worden die “niet denkt in termen van links of rechts, maar in termen van oud en nieuw” (Trots op Nederland, 2007). In dezelfde verklaring werd gesteld: “De bestuurselite van Nederland heeft haar kansen gehad. Het is de hoogste tijd voor een nieuwe aanpak. Trots op Nederland is de politieke beweging voor de rest van Nederland”; een beweging die “de belangen van de Nederlanders boven de belangen van de partij-bobo’s plaatst” (Trots op Nederland, 2007). Impliciet suggereert Verdonk hier dat de belangen van ‘de Nederlanders’ zo homogeen zijn dat ze door één politieke beweging behartigd kunnen worden. Dat duidt op populisme, zelfs naar strenge maatstaven – antagonisme tussen homogeen volk en verdorven elite. In het programma of visiedocument dat in december 2008 op de website van Trots op Nederland verscheen, is dit populisme minder uitgesproken. Wel werd opgemerkt dat “de bestuurders gewoonweg niet luisteren naar de problemen en ergernissen van alledag zoals de burger die ervaart” (Trots op Nederland, 2008). Om Nederland “echt democratisch” te maken, zouden vaker referenda gehouden moeten worden en zouden de burgers direct de minister-president en hun burgemeester moeten kiezen. Bovendien zouden de burgers via het wiki-systeem, dus via internet elkaar aanvullend en verbeterend, zelf het programma van de beweging gaan maken – al stuitte dat in de praktijk op nogal wat problemen. Zelf accepteerde Verdonk het etiket ‘populist’ ook wel, zij het haast verontschuldigend: “Ik ben er voor het volk. Populist? Daar ben ik trots op. Ik vind het een geuzennaam” (Duk & Sleutjes, 2008). Vossen betitelt de oud-minister als “populist pur sang”, terwijl hij Wilders als hooguit een “halve populist” beschouwt (2009, pp. 21-24). Rechts-extreem kan Trots op Nederland naar de hier gehanteerde maatstaven bepaald niet genoemd worden. Op sociaaleconomisch gebied staat de beweging een liberale aanpak voor: kleinere overheid, minder regels, lagere belastingen. Op sociaal-cultureel gebied propageert ze een meer conservatief beleid, met nadruk op veiligheid, meer handhaven en minder gedogen, een “nuchter milieubeleid” en minder inspraak bij infrastructurele projecten. De beweging wil immigratie beperken tot goed geschoolde immigranten die nodig zijn voor de arbeidsmarkt en tot “echte politieke vluchtelingen”. De islam komt in het visiedocument niet voor. Wel streeft de beweging naar een maatschappij “waarin het karakter van Nederland weer centraal staat” (Trots op Nederland, 2008). Men zou dit een (gematigde) vorm van nationalisme kunnen noemen. De naam van de beweging duidt daar natuurlijk ook op. Voorlopig zou men Trots op Nederland dus kunnen kenschetsen als populistisch, conservatief-liberaal en gematigd nationalistisch. De plaatsbepaling moet wel voorlopig zijn, gezien het prille karakter van de beweging, die nog aan geen landelijke verkiezing heeft deelgenomen en een tamelijk vluchtige structuur bezit: voornamelijk vrijwilligers en donateurs; een bestuur dat in een jaar tijd al door conflicten geplaagd werd en twee keer drastisch vernieuwd werd; en (mede daardoor) een gestaag dalend zetelantal in de peilingen.⁴

Een liberale variant van populisme ontbreekt evenmin in Vlaanderen. In januari 2007 richtte Kamerlid en voormalig nationaal judocoach Jean-Marie Dedecker de *Lijst Dedecker (LDD)* op, nadat hij in oktober 2006 uit de Vlaamse Liberalen en Democraten (VLD) was gezet na verschillende conflicten met de partijtop (De-weerd, 2007, p. 324). Nog in 2006 zette hij in een boek zijn opvattingen uiteen. Hij hield vast aan het liberalisme en verweet de VLD naar links opgeschoven te zijn (Dedecker, 2006, p. 150). Links liberalisme beschouwde hij als “contradictio in terminis”; voor hem was “rechts liberalisme een pleonasme” (Dedecker, 2006, p. 14). In hetzelfde boek leverde hij bovendien kritiek op de Belgische “particratie” en diverse tekortkomingen van het politieke systeem, maar ging daarbij niet zo ver als het VB (Dedecker, 2006, pp. 136-144). Ook zijn kritiek op de “multiculturele elite” en de “linkse intellectuele elite” ging minder ver dan die van VB en PVV (Dedecker, 2006, p. 113, p. 150). Evenals Verdonk vond Dedecker echter “populist een geuzennaam” (2006, p. 195).

De LDD won reeds in juni 2007 vier procent van de stemmen en kwam met vijf leden de Kamer binnen. In 2009 haalde de partij bijna acht procent bij de verkiezingen voor het Vlaamse Parlement. In haar beginselverklaring verwees de LDD eerst naar het “gezond verstand” als leidraad voor haar programma (Lijst Dedecker, 2007). De partij wilde in de eerste plaats “de stem van het volk luid laten horen en de belangen van het volk consequent verdedigen” (Lijst Dedecker, 2007). Daarmee suggereerde ze dat de andere partijen dat niet doen. De tegenstelling tussen elite en volk werd echter niet expliciet gemaakt in de beginselverklaring. Dat gebeurde evenmin in het partijprogramma dat de LDD in 2008 vaststelde en ook niet in het programma waarmee ze in 2009 aan de verkiezingen voor het Vlaamse parlement deelnam (Lijst Dedecker, 2008; Lijst Dedecker, 2009). Wel pleitte ze in het partijprogramma voor “het bindend referendum op burgerinitiatief en het wetsinitiatief” (Lijst Dedecker, 2008, p. 5; zie ook Dedecker, 2006, pp. 141-142). Voorts verdedigde ze liberale maatregelen op sociaaleconomisch en fiscaal gebied, een strenger veiligheidsbeleid, beperking van immigratie en een autonoom Vlaanderen, liefst binnen een Belgische confederatie maar desnoods daarbuiten (Lijst Dedecker, 2008; Lijst Dedecker, 2009). Zoals bij Trots op Nederland lijkt het liberale populisme van de LDD nog in staat van ontwikkeling.

5.3. Sociaal-populistische partijen

De Socialistische Partij (SP) wordt als sociaal-populistisch gekenschetst door Luke March en Cas Mudde (2005, p. 35; zie ook Mudde, 2007, p. 30). Dit lijkt plausibel voor de jaren negentig, maar minder voor de jaren daarvoor en daarna. De SP werd in 1971 als Kommunistiese Partij Nederland (marxisties-leninisties) opgericht door studenten en arbeiders die de Communistische Partij Nederland (CPN) te weinig re-

volutionair en te weinig orthodox in de leer vonden en inspiratie zochten in het werk van de Chinese leider Mao Dze Dong (Voerman, 1987, pp. 124-132). Reeds in haar beginselprogramma van 1974 noemde de SP zich “de partij van de gewone mensen” die “wat onder de mensen leeft, [wilde] bundelen tot een allesomvattende strijd voor het socialisme” (SP, 1974, pp. 4, 9). Tezelfdertijd wilde de partij de arbeiders eigenaar van hun bedrijven maken en de economie volgens plan besturen (SP, 1974, p. 7). Terwijl het maoïsme, vervolgens het leninisme en ten slotte ook het marxisme langzamerhand uit de programma’s en andere partijdocumenten verdwenen, kreeg de (van oorsprong maoïstische) ‘massalijn’ meer gewicht – en een meer populistische inhoud. In 1994 maakte de SP onder leiding van Jan Marijnissen haar debuut in de Tweede Kamer, met de leuze “Stem tegen, stem SP!”. In haar programma omschreef de partij zich als “een partij die geworteld is onder de mensen en weet wat er leeft” en zette ze zich af tegen “hooghartige” politici die de beslissingen niet aan “de mensen zelf” willen overlaten (SP, 1994, p. 16). De term ‘volk’ werd niet expliciet gebruikt, maar “voormalige gastarbeiders” dienden zich aan te passen aan Nederlandse zeden en gewoonten (SP, 1994, p. 12). Daarnaast hield de partij vast aan een onversneden socialisme: socialisatie van (belangrijke) bedrijven, “planning op hoofdlijnen” en meer zeggenschap voor werknemers (SP, 1994, p. 5). Voor partijleider Marijnissen stonden in 1994 het neoliberalisme en de Europese eenwording als politieke problemen centraal, dus niet de tegenstelling tussen elite en volk.⁵ In 1999 omschreef de SP in een nieuw beginselprogramma socialisme als menselijke waardigheid, gelijkwaardigheid en solidariteit en legde de partij meer nadruk op democratie dan op socialisatie of planning (SP, 2001). Ook de verkiezingsprogramma’s die in 2002, 2003 en 2006 verschenen ademen een meer sociaaldemocratische geest (zie Voerman & Lucardie, 2007, pp. 145-160; zie ook Voerman, 2009). De SP bleef weliswaar meer directe democratie eisen, met name referendum en volksinitiatief, maar onderscheidde zich daarmee niet wezenlijk van D66 en GroenLinks – partijen die zelden of nooit als populistisch worden betiteld.⁶ Af en toe klinkt niettemin nog enig populisme door in uitlatingen van SP-leiders. Zo schreef Agnes Kant, die Marijnissen in 2008 als fractievoorzitter in de Tweede Kamer opvolgde, over “een zelfverkleerde bestuurlijke elite die boven de mensen staat” (2009). De elite zou in haar ogen echter niet moeten verdwijnen, maar “naast de mensen” moeten gaan staan. Ook de verkiezingscampagnes van de SP bevatten nog duidelijk populistische elementen, zoals de tomaat – symbool voor protest tegen een politieke elite. Extremistische elementen zijn al eerder verdwenen. Sommige uitspraken in de jaren negentig zou men nog als indicatie van een democratisch extremisme kunnen duiden, maar na 1999 komt men die niet meer tegen en kan men hooguit sporen van democratisch radicalisme waarnemen – die ook bij D66 en GroenLinks te vinden zijn.

Sociaal- of links-populisme lijkt in Vlaanderen nog zwakker dan in Nederland. De Vlaamse *Partij van de Arbeid (PVDA)*, die qua oorsprong wel enigszins met de

Nederlandse SP te vergelijken valt, heeft het populisme nooit helemaal omarmd en is altijd een tamelijk dogmatische en links-extremistische randpartij gebleven (Delwit & De Waele, 1998, pp. 540-546). Ook in de eenentwintigste eeuw koesterde de PVDA de erfenis van Mao, Lenin en zelfs Stalin (PVDA, 2002a). Ze streefde naar een radendemocratie onder leiding van een communistische partij en verwierp de huidige parlementaire democratie: daarin "heeft het volk bijna niets te zeggen" (PVDA, 2002b). In haar recente programma meed ze extreme uitspraken en legde ze de nadruk op sociaaleconomische problemen, de kredietcrisis, de collectieve sector en behoud van Belgische eenheid (PVDA, 2009).

5.4. *Puur populisme?*

Eén partij valt op het eerste gezicht niet in één van deze drie families in te delen: Leefbaar Nederland. De partij ontstond in 1999 op initiatief van de leiders van de lokale partijen Leefbaar Hilversum en Leefbaar Utrecht. Het beknopte programma waarmee de partij de Tweede-Kamerverkiezingen van 2002 inging, bevatte uitspraken over uiteenlopende onderwerpen als asielbeleid, criminaliteit, onderwijs, landbouw, sociaaleconomisch beleid en het Midden-Oosten, maar de enige rode draad daarin was "een leefbaar Nederland, waarin de burgers niet alleen zeggenschap hebben, maar ook aangesproken worden op hun verantwoordelijkheden" (Leefbaar Nederland, 2002, p. 312). De burgers hadden volgens Leefbaar Nederland weinig meer te zeggen. Verkiezingen waren "een verplicht politiek ritueel om de schijn van een democratisch gelegitimeerd bestel op te houden", terwijl de echte beslissingen genomen werden door "een nieuwe regentenstand" die de politieke baantjes onder elkaar verdeelde (Leefbaar Nederland, 2002, p. 312). In het onderwijs heerste een "circulairdictatuur" die plaats zou moeten maken voor zeggenschap van docenten, ouders en leerlingen (Leefbaar Nederland, 2002, p. 315). Justitie moest het "vertrouwen van de burgers" terugwinnen (Leefbaar Nederland, 2002, p. 314). Burgers moesten geraadpleegd worden bij belangrijke Europese kwesties. Burgers moesten bovendien hun burgemeester, Kamerleden en minister-president direct kunnen kiezen en via correctieve referenda wetgeving kunnen beïnvloeden (Leefbaar Nederland, 2002, p. 313).

Leefbaar Nederland lijkt een uitzonderlijk geval van puur populisme vrijwel zonder ideologische toevoegingen. Aanvankelijk kon men de partij links van het midden plaatsen, zoals Philip van Praag in 2001 vaststelde, al vermeed zij zelf elke plaatsbepaling (Van Praag, 2001). Haar oprichters deelden vaak een sociaal-democratische achtergrond, al hadden ze zich eerder geëngageerd in lokale partijen (Lucardie, 2004, p. 209). Niettemin nomineerden ze als lijsttrekker in 2001 Pim Fortuyn, die weliswaar ook uit de PvdA afkomstig was maar in deze periode vooral opviel door zijn rechtse standpunten over vreemdelingenbeleid (Lucar-

die & Voerman, 2002; zie ook Pels, 2003, pp. 16-21). Meningsverschillen met het partijbestuur over dit toen nog feitelijk taboe verklaarde onderwerp vormden de aanleiding voor zijn gedwongen vertrek in februari 2002. Fortuyns opvolger, Fred Teeven, was lid geweest van de VVD en keerde na het einde van Leefbaar Nederland naar die partij terug. Haitske van der Linde was politiek nog een onbeschreven blad toen ze – op 22-jarige leeftijd – in december 2002 tot derde (en laatste) lijststaanvoerder van Leefbaar Nederland gekozen werd. De partij ging de verkiezingen van 2003 in met een uitgebreid en tamelijk gematigd programma. Naast de bekende voorstellen voor meer zeggenschap voor burgers bevatte dit meer eisen als: hard optreden tegen drugs, meer nadruk op integratie van immigranten, algemene lastenverlichting en afschaffing van successierechten naast handhaving van een welvaartsvaste AOW en behoud van staatsinvloed over Schiphol (in plaats van privatisering) (Leefbaar Nederland, 2003). Wellicht tekende zich hiermee een ontwikkeling in liberaal-conservatieve richting af. Die ontwikkeling bleef onvoltooid: nadat de partij in 2003 slechts 0,4% van de kiezers had weten te winnen – te weinig voor een zetel – besloot Leefbaar Nederland zich op te heffen, al zou de uitvoering van dit besluit nog vier jaar in beslag nemen. Was hier sprake van democratisch extremisme? Indien verwezenlijkt, zouden deze voorstellen zo te zien het vigerende *regimen mixtum* niet afschaffen maar hooguit een verschuiving van het evenwicht teweegbrengen. Het is zelfs de vraag of de burger wel zoveel meer macht zou krijgen. Verkiezing van burgemeesters en minister-president zou eerder het monarchische dan het democratische element in het gemengde stelsel kunnen versterken.

6. Conclusies

Populisme werd hier gedefinieerd als een dunne of partiële ideologie waarin de tegenstelling tussen volk en elite centraal staat en als belangrijkste politiek probleem wordt gezien. Extremisme werd omschreven als de tendens om ofwel de democratische ofwel de aristocratische of autoritaire elementen in het bestaande politieke bestel absoluut te stellen en de andere te elimineren.

Populisme bleek in meer of mindere mate aanwezig in de programma's en andere publicaties en uitspraken van CD, CP, LDD, Leefbaar Nederland, LPF, PVV, SP, Trots op Nederland en het VB. Alleen Leefbaar Nederland en LPF voldeden geheel aan onze definitie. Bij PVV en VB was het populisme duidelijk aanwezig maar leek het ondergeschikt aan nationalisme, al zijn die twee elementen met name bij het VB moeilijk te scheiden. CD, CP en SP suggereerden wel een tegenstelling

tussen volk en elite maar hechtten meer belang aan andere problemen. Bij Trots op Nederland en LDD leek de tegenstelling tussen elite en volk een kernthema te vormen, maar werd dit niet erg duidelijk uitgewerkt in de – nog schaarse – publicaties van de partijen. Secundaire kenmerken van populisme, zoals nadruk op de ‘ingoede’ kwaliteit, de homogeniteit en het gezond verstand van het volk, vielen wel bij het VB en in aanleg bij Trots op Nederland maar nauwelijks bij de andere partijen waar te nemen. Dat toont nog eens aan dat populisme een tamelijk vloeibaar verschijnsel is dat zelden vaste vorm aanneemt en ook zelden in onverdunde vorm valt waar te nemen. Juist de meest puur populistische bewegingen lijken een vluchtig karakter te hebben – Leefbaar Nederland en de LPF verdwenen binnen een vijftal jaren van het politieke toneel en of Trots op Nederland het langer zal volhouden valt nog te bezien. Partijen die een dosis populisme mengen met andere ideologieën maken wellicht meer kans op duurzaamheid. CD en CP kenden weliswaar ook een vluchtig bestaan – ongeveer tien respectievelijk zes jaar – maar VB en SP konden anno 2009 op ruim 30 jaar respectievelijk 38 jaar terugblikken. Over de duurzaamheid van LDD, Trots op Nederland en PVV valt nog weinig te zeggen.

Wanneer we een onderscheid maken tussen de drie deelfamilies van populisme, valt op dat nationaal-populisme in de Lage Landen de grootste kans op electoraal succes lijkt te hebben. In de Vlaamse politieke cultuur was het reeds diep geworteld, maar in Nederland lijkt het in het afgelopen decennium bezig een inhaalslag te maken. Liberaal populisme paste wellicht meer in de Nederlandse traditie, maar ontwikkelt zich nu ook in Vlaanderen. Het onderscheid tussen liberaal en nationaal populisme bleek echter in de praktijk niet altijd duidelijk: nationalisme speelde immers ook bij de liberaal-populistische LPF en LDD een rol, zij het in gematigde vorm. Sociaal populisme bleek in de Lage Landen zwak ontwikkeld. Bij de Nederlandse SP kan men vanaf het eind van de jaren negentig hoogstens van een sociaal-populistische onderstroom spreken, de dominante ideologie van de partij is in feite sociaaldemocratisch.

Extremisme in democratische of antidemocratische zin kwam in de Lage Landen anno 2009 nauwelijks nog voor – wanneer men afziet van het maoïstische verleden van de SP en het autoritaire verleden van het VB. Alleen het voorkeursbeleid voor ‘echte’ Vlamingen bij het VB – evenals het voorkeursbeleid voor ‘echte’ Nederlanders bij de CD in de jaren negentig – zou men nog als extremistisch element kunnen duiden. De jongste loten aan de populistische stam, LDD, PVV en Trots op Nederland, wezen extremisme duidelijk af, zonder echter het bestaande politieke bestel te omarmen. Dat gold eveneens voor hun voorgangers Leefbaar Nederland en LPF. Ze stonden dus feitelijk tussen establishment en extremisme in (zie figuur 1). Daarmee wordt de stelling van Andreas Schedler dat populistische partijen een plaats zoeken tussen loyale oppositie en antidemocratische oppositie in, grotendeels bevestigd (Schedler, 1996).

Figuur 1. Extremistische, populistische en centrumpartijen in Nederland en Vlaanderen.

Noten

1. Dit artikel is een bewerking van een paper die op het Politicologenetmaal in Nijmegen op 29 mei 2009 gepresenteerd werd. De auteur dankt de deelnemers van de werkgroep, evenals dr. Hilde Coffé en de anonieme beoordelaars van *Res Publica* voor hun nuttige opmerkingen.
2. In zijn recentere werk beschouwt Mudde het VB echter als “radical right” en niet meer als “extreme right” (Mudde, 2007, pp. 32-59).
3. In het Duits: “Die Politische Klasse hat die Anbindung an das Volk verloren beziehungsweise aufgegeben”.
4. Bij tussentijdse gemeenteraadsverkiezingen op 18 november 2009 wist Trots op Nederland in de Zuid-Hollandse gemeente Zuidplas twee zetels te veroveren.
5. Interview met Jan Marijnissen op 5 april 1994.
6. In de jaren negentig ijverde de SP ook voor een direct gekozen buremeester, in recente programma’s niet meer; zie SP, Een beter Nederland voor hetzelfde geld, in H. Pellikaan *et al.* (Eds.) *Verkiezing van de Tweede Kamer der Staten-Generaal 22 november 2006*, Amsterdam: Rozenberg, 2006, pp. 443-493.

Bibliografie

- Abts, K. & Rummens, S. (2007). Populism versus Democracy. *Political Studies*, 55 (2), 405-424.
- Akkerman, T. (2003). Populism and Democracy: Challenge or Pathology? *Acta Politica*, 38 (2), 147-159.

- Akoun, A. et al. (1979). *Dictionnaire de politique. Le présent en question*. Paris: Librairie Larousse.
- Backes, U. (2006). *Politische Extreme. Eine Wort- und Begriffsgeschichte von der Antike bis zur Gegenwart*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- Backes, U. & Jesse, E. (1985). *Totalitarismus, Extremismus, Terrorismus: Ein Literaturführer und Wegweiser zur Extremismusforschung in der Bundesrepublik*. Opladen: Leske + Budrich.
- Backes, U. & Jesse, E. (1987). Extremismusforschung – ein Stiefkind der Politikwissenschaft. In W. Michalka (Ed.), *Extremismus und streitbare Demokratie* (pp. 9-28). Stuttgart: Franz Steiner Verlag.
- Barr, R.R. (2007). Populists, Outsiders and Anti-Establishment Politics. *Party Politics*, 15 (1), 29-48.
- Blok, A. & Van Melle, J. (2008). *Veel gekker kan het niet worden*. Hilversum: Just Publishers.
- Brants, K. & Hogendoorn, W. (1983). *Van vreemde smetten vrij: de opkomst van de Centrumpartij*. Bussum: De Haan.
- Canetti-Nisim, D. (2004). Two Religious Meaning Systems, One Political Belief System: Religiosity, Alternative Religiosity and Political Extremism. In L. Weinberg & A. Pedahzur (Eds.), *Religious Fundamentalism and Political Extremism* (pp. 35-54). London/Portland: Frank Cass.
- Canovan, M. (1999). Trust the People! Populism and the Two Faces of Democracy. *Political Studies*, 47 (1), 2-16.
- CD (1994). *Oost West Thuis Best: Partijprogramma Verkiezingen Tweede Kamer 1994*. Den Haag: Thomas Hobbes Stichting; ook opgenomen in I. Lipschits (Ed.), *Verkiezingsprogramma's 1994* (pp. 423-433). Den Haag: Sdu.
- CD (z.j.). *Juridisch Regiem van de Vereniging Centrumdemocraten. Statuten en reglementen*, z.pl.
- Centrumpartij (1982). *Partijprogramma*. Den Haag: Centrumpartij.
- Chorus, J. & De Galan, M. (2002). *In de ban van Fortuyn. Reconstructie van een politieke aardschok*. Amsterdam: Mets & Schilt.
- Couwenberg, S.W. (2004). *Opstand der burgers. De Fortuyn-revolte en het demasqué van de oude politiek*. Budel: Damon.
- Davidović, M. Van Donselaar, J., Rodrigues, P.R. & Wagenaar, W. (2008). Het extreemrechtse en discriminatoire gehalte van de PVV. In J. van Donselaar & P.R. Rodrigues (Eds.), *Monitor Racisme & Extremisme. Achtste Rapportage* (pp. 167-198). Amsterdam: Anne Frank Stichting.
- Dedecker, J.M. (2006). *Rechts voor de raap*. Leuven: Van Halewyck.
- Delwit, P. & Dewaele, J.-M. (1998). Linksextremismus in Belgien. In P. Moreau, M. Lazar & G. Hirscher (Eds.), *Der Kommunismus in Westeuropa: Niedergang oder Mutation?* (pp. 524-550). Landsberg am Lech: Olzog.

- Deweerd, M. (2007). Overzicht van het Belgische politiek gebeuren in 2006. *Res Publica*, 49 (2/3), 235-332.
- Duk, W. & Sleutjes, L. (2008). "Populist? Ik vind het een geuzennaam". Interview met Rita Verdonk. *Dagblad van het Noorden*, 27 maart 2008, p. 4.
- Eycken, F. van & Schoeters, S. (1988). *Het Vlaams Blok marcheert*. Deurne: Imprint.
- Fieschi, C. (2004). Introduction. *Journal of Political Ideologies*, 9 (3), 235-240.
- Fortuyn, W.S.P. (1991). Op weg naar een geatomiseerde samenleving? *Namens*, 6 (5), 7-11.
- Fortuyn, W.S.P. (1995). *Uw baan staat op de tocht! De overlegeconomie voorbij*. Utrecht: Bruna.
- Fortuyn, P. (1997). *Zielloos Europa. Tegen een Europa van technocraten, bureaucratie, subsidies en onvermijdelijke fraude*. Utrecht: Bruna.
- Fortuyn, P. (2001). *De islamisering van onze cultuur. Nederlandse identiteit als fundament*. Uithoorn/Rotterdam: Karakter Uitgevers/Speakers Academy (tweede, herziene druk).
- Fortuyn, P. (2002a). *De puinhopen van acht jaar paars. Een genadeloze analyse van de collectieve sector en aanbevelingen voor een krachtig herstelprogramma*. Rotterdam: Speakers Academy.
- Fortuyn, W.S.P. (2002b). *De verveesde samenleving: een religieus-sociologisch traktaat*. Uithoorn/Rotterdam: Karakter/ Speakers Academy (tweede druk).
- Galeotti, G. (2002). At the Outskirts of the Constitution. In A. Breton et al. (Eds.), *Political Extremism and Rationality* (pp. 122-138). Cambridge: Cambridge University Press.
- Hawkins, K.A. (2009). Is Chávez Populist? Measuring Populist Discourse in Comparative Perspective. *Comparative Political Studies*, 42 (8), 1040-1067.
- Holsteyn, J. van (2005). Geert Wilders is hooguit een halve populist. *Trouw*, 18 maart 2005, p. V9.
- Ignazi, P. (2003). *Extreme Right Parties in Western Europe*. Oxford: Oxford University Press.
- Jagers, J. (2006). *De Stem van het Volk! Populisme als concept getest bij Vlaamse politieke partijen*. Antwerpen: Universiteit van Antwerpen.
- Janmaat, H. (1980). Een nieuwe lente, een nieuw geluid. *Middenweg*, 1 (1), 5-8.
- Janmaat, H. (1984). De plaats van de Centruumpartij in de Nederlandse politiek. *Middenweg*, 5 (1/2), 5-11.
- Kaldor, M. & Muro, D. (2003). Religious and Nationalist Militant Groups. In M. Kaldor, H. Anheier & M. Glasius (Eds.), *Global Civil Society 2003* (pp. 151-184). Oxford: Oxford University Press.
- Kant, A. (2009). Niemand wacht op verheffing door Bos. *NRC Handelsblad*, 1 juli, p. 7.
- Konst, N. (1981). Ik zal handhaven. *Middenweg*, 2 (6/7), 2-7.

- Laycock, D. (2002). *The New Right and Democracy in Canada*. Oxford: Oxford University Press.
- Leefbaar Nederland (2002). Leefbaar Nederland komt er NU aan. In J. van Holsteyn et al. (Eds.), *Verkiezingsprogramma's. Verkiezingen van de Tweede Kamer 15 mei 2002 & 22 januari 2003* (pp. 311-317). Amsterdam: Rozenberg.
- Leefbaar Nederland (2003). Deze keer doen ze echt wat ze beloven. In J. van Holsteyn et al. (Eds.), *Verkiezingsprogramma's. Verkiezingen van de Tweede Kamer 15 mei 2002 & 22 januari 2003* (pp 318-367). Amsterdam: Rozenberg.
- Lijst Dedecker (2007). Beginselverklaring. www.lijstdedecker.info (5 oktober 2009).
- Lijst Dedecker (2008). *20 renovatiewerken om de democratie, de rechtstaat en de welvaartstaat te redden*. www.lijstdedecker.com/nl/20-renovatiewerken-845.htm (2 oktober 2009).
- Lijst Dedecker (2009). LDD-programma Vlaamse verkiezingen. www.lijstdedecker.com/nl/verkiezingsprogramma.855.htm (2 oktober 2009).
- Lijst Pim Fortuyn (2002a). *Statuten Lijst Pim Fortuyn*. www.pimfortuyn.nl/party99f8.html (March 22, 2004).
- Lijst Pim Fortuyn (2002b). Zakelijk met een hart. In J. van Holsteyn et al. (Eds.), *Verkiezingsprogramma's. Verkiezingen van de Tweede Kamer 15 mei 2002 & 22 januari 2003* (pp. 361-367). Amsterdam: Rozenberg.
- Lijst Pim Fortuyn (2003). Politiek is passie. Verkiezingsprogramma 2003. In J. van Holsteyn et al. (Eds.), *Verkiezingsprogramma's. Verkiezingen van de Tweede Kamer 15 mei 2002 & 22 januari 2003* (pp. 368-392). Amsterdam: Rozenberg.
- Lipset, S.M. & Raab, E. (1971). *The Politics of Unreason. Right-Wing Extremism in America, 1790-1970*. London: Heinemann.
- Lucardie, A.P.M. (1994). Op zoek naar zusterpartijen. D66 en het democratisch radicalisme in West-Europa. In G. Voerman (Ed.), *Jaarboek 1993 DNPP* (pp. 200-228). Groningen: Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen.
- Lucardie, P. (2002). Extreme partijen: doodgravers van de democratie? In J. van Holsteyn & C. Mudde (Eds.) *Democratie in verval?* (pp. 65-82). Amsterdam: Boom.
- Lucardie, A.P.M. (2004). Ex Oriente Lux. Nieuwe partijen in Nederland vergeleken met Duitse soortgenoten. In G. Voerman (Ed.), *Jaarboek 2003 DNPP* (pp. 198-231). Groningen: Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen.
- Lucardie, P. & Voerman, G. (2002). Het gedachtegoed van Pim Fortuyn: liberaal patriot of nationaal populist. *Socialisme & Democratie*, 59 (4), 32-42.
- March, L. & Mudde, C. (2005). What's Left of the Radical Left? The European Radical Left After 1989: Decline and Mutation. *Comparative European Politics*, 3 (1), 23-49.
- Mudde, C. (2000). *The Ideology of the Extreme Right*, Manchester: Manchester University Press.
- Mudde, C. (2002). Extremist Movements. In P. Heywood, E. Jones & M. Rhodes (Eds.), *Developments in West European Politics* (pp. 135-148). Basingstoke: Palgrave.

- Mudde, C. (2004). The Populist Zeitgeist. *Government and Opposition*, 39 (4), 541-563.
- Mudde, C. (2007). *Populist Radical Right Parties in Europe*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Nozick, R. (1997). *Socratic Puzzles*. Cambridge/London: Harvard University Press.
- Pels, D. (2003). *De geest van Pim. Het gedachtegoed van een politieke dandy*. Amsterdam: Anthos.
- Perlstein, R. (2001). *Before the Storm. Barry Goldwater and the Unmaking of the American Consensus*. New York: Hill and Wang.
- PVDA (2002a). De historische ervaring van het socialisme. www.pvda.be/wat/wat_c.htm (21 november 2003).
- PVDA (2002b). FAQ 7 communisme: einde van de democratie? www.ptb.be/scripts/article.phtml (21 november 2003).
- PVDA (2009). Programma. www.pvda.be/wie-zijn-we/programma.html (8 oktober 2009).
- PVV (2006). Verkiezingspamflet. In H. Pellikaan et al. (Eds.) *Verkiezing van de Tweede Kamer 22 november 2006. Verkiezingsprogramma's* (pp. 407-410). Amsterdam: Rozenberg.
- PVV (2008). *Nieuwsbrief van de PVV*. 17 september.
- PVV (2009a). *Nieuwsbrief van de PVV*. 23 maart.
- PVV (2009b). *Nieuwsbrief van de PVV*. 29 mei.
- Praag, P. van (2001). Leefbaar Nederland: de Oranje partij. *De Helling*, 14 (1), 13-15.
- Rydgren, J. & Van Holsteyn, J. (2005). Holland and Pim Fortuyn: A Deviant Case or the Beginning of Something New? In J. Rydgren (Ed.), *Movements of Exclusion: Radical Right-Wing Populism in the Western World* (pp. 41-64). New York: Nova Science.
- Schedler, A. (2006). Anti-Political-Establishment Parties. *Party Politics*, 2 (3), 291-312.
- Schwarz, M. (2007). "Ich lebe in Todesangst": Seit den Morden an Pim Fortuyn und Theo van Gogh ist Geert Wilders Hollands prominentester Islam-Kritiker. *Junge Freiheit*, 7 september, p. 3.
- SP (1974). *Beginnelsen van de Socialistische Partij*. Rotterdam: SP.
- SP (1993). Handvest 2000. In *Wegwijs in de SP* (pp. 15-19). Rotterdam: SP.
- SP (1994). *Stem tegen, stem SP: Verkiezingsprogramma Socialistische Partij*. Rotterdam: SP.
- SP (2001). Heel de mens. Kernvisie van de SP, zoals vastgesteld door het congres op 18 december 1999. In *Wegwijs in de SP* (pp. 25-33). Rotterdam: SP. www.sp.nl/partij/theorie/kernvisie/heel_de_mens.pdf (22 april 2005).
- Spruyt, M. (2000). *Wat het Vlaams Blok verzwijgt*. Leuven: Van Halewyck.
- Stanley, B. (2008). The Thin/Ideology of Populism. *Journal of Political Ideologies*, 13 (1), 95-110.
- Swyngedouw, M. (1998). The Extreme Right in Belgium: Of a Non-existent Front National and an Omnipresent Vlaams Blok. In H.-G. Betz & S. Immerfall (Eds.), *The*

- New Politics of the Right. Neo-Populist Parties and Movements in Established Democracies* (pp. 59-76). New York: St. Martin's Press.
- Taggart, P. (2000). *Populism*. Buckingham: Open University Press.
- Trots op Nederland (2007). Trots op Nederland – De nieuwe beweging van Rita Verdonk. www.stemrita.nl (21 oktober 2007).
- Trots op Nederland (2008). De visie van Trots op Nederland. www.trotsopnederland.nl (16 december 2008).
- Vlaams Belang (2004a). Programmaboek. www.vlaamsbelang.org/files/20041212_programma.pdf (28 januari 2005).
- Vlaams Belang (2004b). Beginselverklaring. www.vlaamsbelang.org (7 januari 2009).
- Vlaams Blok (z.j.). Grondbeginselen van het Vlaams Blok. www.users.telenet.be/supportfiles/grondbeginselen.htm (23 oktober 2009).
- Voerman, G. (1987). De "Rode Jehova's". Een geschiedenis van de Socialistiese Partij. In R. Koole (Ed.), *Jaarboek 1986 DNPP* (pp. 124-150). Groningen: Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen.
- Voerman, G. & Lucardie, P. (2007). De sociaal-democratisering van de SP. In F. Becker & R. Cuperus (Eds.), *Verloren slag. De PvdA en de verkiezingen van november 2006* (pp. 139-164). Amsterdam: Mets & Schilt/ Wiardi Beckman Stichting.
- Vossen, K. (2009). Hele en halve populistten. Rita Verdonk en Geert Wilders langs de meetlat. *Socialisme & Democratie*, 66 (9), 19-25.
- Weber, M. ([1904] 1968) Die "Objektivität" sozialwissenschaftlicher Erkenntnis. In J. Winckelmann (Ed.) *Max Weber: Soziologie. Weltgeschichtliche Analysen. Politik* (pp. 186-262). Stuttgart: Kröner [Oorpronkelijk in 1904 gepubliceerd in het *Archiv für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik*, 19, 24-87].
- Wilders, G. (2005). *Kies voor vrijheid: een eerlijk antwoord*. Z.pl., z.u.
- Wilders, G. (2006). *Klare wijn*. www.geertwilders.nl (19 oktober 2006).
- Wilders, G. & Bosma, M. (2008). Nederland en Vlaanderen horen bij elkaar. *NRC Handelsblad*, 7 juli, p. 7.

Politici aan het woord

Een onderzoek naar politici en hun taalstijlen¹

Christ'! De Landtsheer en Dieter Vertessen

ABSTRACT

This article details metaphor styles in Belgian-Flemish political discourse. Some scholars complain about uniformity and colorlessness of the modern political discourse. In this 'sound bite culture', metaphor plays, nevertheless, a major role. Sound bites were, in fact, found to rely upon these traditional elements of style. The present, empirical, article examines variety in metaphor used by Flemish politicians. The first part consists of a quantitative metaphor analysis of written press interviews with male and female politicians. The second part presents the results of in-depth interviews with politicians on the subject of their own and colleagues' political (metaphor) style strategies. The conclusion confronts politicians' impressions with our findings on political (metaphor) style in Flanders.

KEYWORDS: Political metaphor, Flemish-Belgian politics, political interviews, ideological style

"In het huidige tijdperk is meer aandacht voor de vorm waarin politiek wordt bedreven, weer noodzakelijk. Aandacht voor overtuigingskracht en de regels van de welsprekendheid kunnen daarbij een belangrijke rol spelen. Een overtuigend betoog is gebaseerd op een goed gestructureerd verhaal, enkele kwinkslagen en stekeligheden, heldere en korte zinnen, een gedoseerd gebruik van metaforen en citaten, een goede lichaamstaal en vooral sterke argumenten. Politieke meningsverschillen draaien uiteindelijk altijd om de inhoud. Maar de presentatie kenmerkt zich door een bepaalde stijl. Die vorm verzwakt, nuanceert of overdrijft, vestigt de aandacht of versluiert. Maar altijd geldt: de stijl – dat is de vrouw zelf." (Frits Bolkestein, 1998)

1. Inleiding: beeldvorming als politiek probleem

Meer dan een halve eeuw geleden beschreef schrijver en publicist George Orwell (1946) in zijn essay *Politics and the English Language* het na oorlogse Engelse politieke discours als langdradig, ongeïnspireerd en met een groot gebrek aan creativiteit. De politieke taal is per definitie een slechte en lelijke taal, maar verbetering is mogelijk. Volgens Orwell mogen politici alleen politieke taal gebruiken die aansluit bij wat ze bedoelen. Het is de gezochte betekenis die richting moet geven aan de keuze van woorden en uitdrukkingen en niet andersom. Politici dienen bewust om te gaan met hun taalstijl. Standaarduitdrukkingen, een onzorgvuldige formulering en vaagheid staan het persuasieve proces in de weg en zorgen voor chaos. Chaos is te vinden in de politieke taal zelf maar wordt ook weerspiegeld in de politiek. De levenloosheid van de politieke taal is een symptoom van een slecht politiek klimaat waarin democratische idealen ver te zoeken zijn. Met zijn analyse bewijst Orwell naast fictieschrijver ook futuroloog te zijn. De voorbije zestig jaar hebben zich in de publieke sfeer ontwikkelingen voltrokken die volgens diverse auteurs een bedreiging vormen voor een levendige politieke taal die de democratie stimuleert.

De vraag is natuurlijk wat je als ‘een levendige politieke taal’ beschouwt. Wekt de taal van de politieke journalistiek ‘pur sang’ die ons bereikt vanuit de Belgische Wetstraat (‘wetstraatjargon’) of het Nederlandse Binnenhof (‘binnenhofbargoens’) voor ons de politiek tot leven? Het gaat hier in elk geval over een veelal technische en voorzichtige verwoording van beleidskeuzes die door sommigen ‘langdradig’ genoemd wordt (Demeester, 2002; Bolkestein, 1998). Maar hoe zit het dan met politieke uitspraken als “je kunt niet binnen en buiten een partij stappen als binnen en buiten een café” (De Wever, 2009). Zijn het vooral deze, meestal metaforische, compacte uitingen van de moderne mediacultuur die onze democratie tot leven wekken?

Het gaat hier duidelijk om verschillende vormen van politiek taalgebruik, waarbij de eerste tijd en nadenken vraagt van de burger en de laatste direct de (emotioneel gekleurde) leefwereld aanspreekt. Voortbouwend op het onderscheid dat Aristoteles maakt tussen *logos* en *pathos* onderscheiden we twee vormen van overtuigen: het logisch en zakelijk argumenteren dat ook wel overreden genoemd wordt tegenover het inwerken op de emotie. In de zakelijke stijl (*cf. logos*) staan argumenten centraal en is er weinig plaats voor empathie. De emotionele stijl (*cf. pathos*) overtuigt door het opwekken van emotie. Metaforen kunnen beide functies vervullen, maar in de politiek leveren zij in de regel een emotionaliserend effect op. Enkel in wetenschappelijke literatuur duiken metaforen op die een neutrale weergave willen zijn van een situatie. In andere talen vinden we overigens betere termen om het

onderscheid tussen de twee vormen van overtuigen weer te geven (bijvoorbeeld, to convince – to persuade). Maar beide vormen van politieke taal dragen bij tot een politiek debat waarbij discussie het hart van de democratie is, en zij overtuigen in het passionele spel dat politici en hun partijen spelen (Street, 2001).

Wat is dan problematisch aan het actuele politieke taalgebruik? We beschrijven dit aan de hand van een symptomatisch voorbeeld. De Nederlandse openbare-omroepjournaliste Clair Polak werpt in het politieke kwaliteitsprogramma Buitenhof (21/2/2010) de uittredende premier Jan-Peter Balkenende bij herhaling haar inzicht voor de voeten dat het “allang niet meer over de inhoud gaat [...], of het waar is, daar gaat het op een gegeven moment niet meer over [...], het gaat enkel over de beeldvorming”. Het belangrijkste onderwerp van dit Buitenhof-interview met Balkenende is dat in de perceptie, zijn regie altijd “te wensen over laat” terwijl vice-premier Wouter Bos gezien wordt als iemand die altijd “draait”.

We kunnen enkel concluderen dat het belang van beeldvorming toegenomen is (Druckmann, 2003; Scheuer, 1999). Het trekken en kortstondig vasthouden van de aandacht van de kijker- kiezer lijkt het ‘ideologisch’ overtuigen met argumenten compleet verdrongen te hebben. De commercialisering van de media en van de samenleving laten duidelijk sporen na (De Landtsheer 2004; Blommaert, 2001; Hallin, 1992). De vorm overtreft in belang de inhoud en onze cultuur verwordt tot een soundbitecultuur waarin alles kort en pakkend, of zelfs ‘beeldend’ moet zijn. Politici kunnen moeilijk anders dan professionals inhuren en meelopen in de gang van zaken. Men kan zich afvragen in hoeverre deze commercieel getinte restyling het politieke discours gedegradeerd heeft tot een ‘kleurloos’ of weinig ideologisch format. Lopen een politiek bevorderende stijl en de mediastijl elkaar mis, met politieke vervreemding en vervlakking als onwenselijke gevolgen (Kaid, 1981; Elchardus, 2002; Frankfurt, 2005; Meyer & Hinchman, 2002)? Halen de media de ‘angel’ uit het politieke debat? De meeste auteurs laten zich pessimistisch uit maar anderen blijven de democratische kracht van het discours en debat benadrukken (zie bijvoorbeeld Hart, 2000 voor een optimistische kijk op de rol van politieke taal en kiescampagnes in de Verenigde Staten). Het enorme gewicht van stijl in de politiek maakt de nood om het fenomeen serieus en systematisch te bestuderen in elk geval groter.

Dit artikel over de diversiteit van beeldspraak bij Vlaamse politici geeft een voorzet. Het eerste deel schetst het theoretisch kader van de politieke ‘soundbitecultuur’ met begrippen als ‘politieke taal’, ‘stijl’ en ‘metaforen’. Het tweede deel behandelt de vraagstelling of er (nog ideologische en andere) variatie in politieke taal en meer bepaald beeldspraak bestaat. Dit gebeurt met behulp van een kwantitatief onderzoek, *Case 1. Een onderzoek naar politici en hun taalstijlen. Case 2. Politici*

aan het woord, is een kwalitatief onderzoek. Bij wijze van conclusie worden de resultaten van de politieke taalanalyse geconfronteerd met wat politici zelf vinden van het politiek taalgebruik van zichzelf en van anderen.

2. De soundbitecultuur

Voor we politici zelf aan het woord laten en hun uitspraken in verband brengen met de taal van henzelf en van anderen uit de 'politieke praktijk', vernauwen we enkele voor ons cruciale begrippen als 'politieke taal', 'soundbitecultuur', 'stijl', en 'metaforen'.

2.1. Politieke taal

Wat wordt hier bedoeld met 'politieke taal'? Alvorens in detail het begrip taalstijl uit te werken, willen we duidelijk maken over welk onderdeel van politiek taalgebruik dit onderzoek gaat. De tweeledigheid van de term geeft weer hoe politiek en taal op een fundamenteel niveau met elkaar verbonden zijn. Politiek kan worden begrepen als een inherent menselijke activiteit waarbij groepen beslissingen nemen door onderlinge verschillen weg te werken (Chilton, 2004; Hague en Harrop, 2004). Verschillen in standpunten, meningen en visies worden geneutraliseerd door communicatie tussen en binnen groepen. De taal die voor deze communicatie wordt gebruikt krijgt zowel van publicisten als van wetenschappers de naam 'politieke taal' (Graber, 2005). De geproduceerde effecten zijn sociale effecten omdat ze mensen verenigen rond een bepaalde mening. Politici, die zelf een rol vervullen in de politiek, zijn belangrijke producenten en gebruikers van politieke taal. Hun rol is echter niet exclusief, waardoor voor de volledigheid eveneens de 'taal in de politiek' van niet-politici beschreven moet worden. Naast politici zijn er andere actoren (journalisten, het middenveld, experts, burgers...) die politiek vorm geven, bepalen of beïnvloeden. Omdat deze andere politieke actoren onmisbaar zijn in de politiek, hebben ze ook hun eigen stem in de politieke taal (Fairclough, 1995). Er moet daarom een onderscheid gemaakt worden tussen de 'taal van politici' en de 'taal in de politiek' (Wodak en De Cillia, 2006), maar wetenschappelijk gezien is 'politieke taal' natuurlijk een nog ruimer begrip. Taal hoeft immers niet per se in de politiek gebruikt te worden om toch een politieke functie en ideologisch karakter te bezitten (bijvoorbeeld liedjes van U2). Een ruime opvatting van politieke taal als taalgebruik in de publieke sfeer doet ook recht aan het belang van gemediatiseerde taal (Dahlgren, 2001). Hoewel een diepgaande theoretische discussie over de relatie tussen taal en ideologie buiten het bestek van dit artikel valt (zie hiervoor

bijvoorbeeld De Landtsheer, 1998), is een verdere precisering van 'politieke taal' voor deze studie noodzakelijk.

2.2. *Soundbitecultuur*

Soundbites zijn compacte uitspraken van politici die vaker dan andere geciteerd worden door de media. Zeer vaak bevatten deze uitspraken beeldspraak en klankrijm (Opfer & Anderson, 1992). Soundbites kunnen dus beschouwd worden als een vorm van strategische politieke communicatie door politici. Zij staan voor de gemediatiseerde taal van politici die in potentie het kiespubliek bereikt (Fairclough, 1995). In de politieke televisiecultuur hebben soundbites de vroegere slogans vervangen als politieke symbolen. Maar hoe politiek zijn deze symbolen?

Media zijn in de voorbije decennia steeds belangrijker geworden, waardoor ook politiek meer verbonden is geraakt met media. Vanwege het nauwere contact tussen het politieke en het mediaveld werd politieke taal steeds vaker gemediatiseerd. Journalisten moeten selecteren, knippen en monteren, en de verkoopbaarheid van politiek nieuws wint aan belang. Politici hebben geen keuze bij deze veranderingen in het mediaveld, en beschouwingen duwen hen dan ook meestal in de slachtofferrol, hoewel opmerkelijke politici natuurlijk ook nieuwe kansen krijgen om macht te verwerven (Franklin, 2004). Deze medialogica (Altheide en Snow, 1979; Van Aelst, 2006; Brants & Van Praag, 2006) bepaalt steeds vaker het doen en denken van de hedendaagse politicus, en professionalisering, politieke marketing en politiek impressiemanagement winnen aan belang (De Landtsheer, 2004; Franklin, 2004; De Ridder, 1999). De maatschappelijke omgeving waarin politiek en politieke taal gemediatiseerd worden noemen we hier de soundbitecultuur (Scheuer, 1999). De politieke taal die in dit artikel aan bod komt, is politieke taal die gevormd en gebruikt wordt in de soundbitecultuur.

2.3. *Stijl*

In zijn introductie op stijl in de politiek geeft Hariman (1995: 8) een bruikbare en algemene definitie van stijl, die verwijst naar karakteristieke en bepalende elementen in compositie van een bepaald medium, een genre of een individu, enzovoort. Stijl kan zo verwijzen naar een combinatie van kledingstukken en penseelstreken, maar ook naar een bepaald soort taalgebruik. De vorm of de stijl is dus een ruim begrip. Men kan in de politieke taal de aandacht richten op diverse verbale vormelementen (retorische vragen, complexiteit, persoonlijke voornaamwoorden, dia-

lecten, enz.). Maar men kan zich ook concentreren op niet-verbale vormelementen (toonhoogte, spreekritme, geluidssterkte, enz.).

Er gaat steeds meer aandacht naar de vorm of de stijl die door de soundbitecultuur eigenlijk belangrijker geworden is dan de inhoud (Franklin 2004). Het onderscheid tussen vorm en inhoud in de taal werd al beschreven door Aristoteles en duikt later onder verschillende benamingen steeds weer op (bijvoorbeeld 'logos' en 'lexis', 'res' en 'verba', 'inhoud' en 'vorm') (Covino en Jolliffe, 1995; Burton, 2004). Zoals duidelijk wordt in de populaire wetenschappelijke discipline cognitieve linguïstiek gaat het om een kunstmatig onderscheid (zie bijvoorbeeld Lakoff & Johnson, 1980). Want elke poging om de concepten 'vorm' en 'inhoud' te scheiden maakt de relatie tussen ideeën en de verbale expressie ervan duidelijker (Burton, 2004).

'Stijl' is in onze cultuur een gegeven (Bradford, 1997), of het nu gaat om stijl in het wetenschappelijke debat of in de populaire cultuur (als titel van hippe Engelstalige magazines, als compliment, als onderscheidend criterium in de kunsten, enz.). Voor Aristoteles moet stijl altijd aansluiten bij de situatie zoals deze zich voordoet. Bitzer (1968) introduceert hiervoor het begrip 'retorische situatie'. Retoriek wordt beschouwd als het formuleren van passende antwoorden op gestelde vragen. Een passende stijl moet mensen kunnen overtuigen van de 'waarheid' of het 'goede'. Een kerneigenschap van democratie is dat burgers keuze hebben (links tegenover rechts, man tegenover vrouw, conservatief tegenover progressief, enz.) (McNair, 1999). In een gecommmercialiseerde samenleving is het enige bepalende element echter de verkoopbaarheid van het product. Het wordt op de duur zeer moeilijk om nog de 'ideologie' of de 'identiteit' van de maker terug te vinden in het product. Volgens Bitzer (1968) hebben we dan te maken met een "oneigenlijke" retorische situatie. Het terugvinden van de 'keuze'-elementen (sporen van ideologie, van persoonlijkheid of van gender) ondersteunt natuurlijk de authenticiteit van de retorische situatie.

2.4. *Metaforen*

Metaforen of beeldspraak zijn stijlcomponenten bij uitstek. Sinds *Metaphors We Live By* (Lakoff & Johnson, 1980) wordt in brede maatschappelijke en wetenschappelijke kringen aanvaard dat metaforen meer zijn dan triviale stijlfiguren: ons denken zelf verloopt metaforisch en van de metaforen in de taal kan deze metaforische werking worden afgeleid.

In de oudheid was men ook al tot de conclusie gekomen dat metaforen krachtige stijlmiddelen zijn. Aristoteles heeft veel aandacht besteed aan metaforen, die hij

beschouwde als woorden die vreemd zijn in een context. Ze kunnen een tekst verfraaien maar helpen ook om lezers te overtuigen (Herrick, 2001). Volgens Aristoteles kon stijl de goede zaak vooruithelpen, maar dit optimisme werd in de daaropvolgende eeuwen niet door iedereen gevolgd. De zeventiende-eeuwse empirist Thomas Hobbes (1588-1679) beschouwde het gebruik van metaforen als een van de belangrijkste misbruiken van taal omdat zij het heldere denken beletten (Grey, 2000). De auteurs van dit artikel zijn van oordeel dat metaforen esthetische stijlelementen zijn waarvan het potentieel tot misleiding, in de sfeer van politiek of economie, anders dan in de kunst, kritische aandacht rechtvaardigt.

Het gebruik van metaforen in de politiek wordt tegenwoordig op twee manieren bestudeerd. Je kan alle metaforen onderzoeken die in de taalpraktijk gebruikt worden of je kan ervoor kiezen enkele sleutelmetaforen grondiger te behandelen (Glucksberg, 2001; Steen, 2002). De eerste methode onderzoekt metaforen vooral als linguïstische en retorische stijlelementen; de tweede methode legt vaak de nadruk op de cognitieve effecten van het metafoorgebruik. Het onderzoek in dit artikel volgt vooral de eerste benadering. Het eerste empirische luik met de inhoudsanalyse, *Case 1*, en het tweede empirische luik met de interviews, *Case 2*, handelen over de metaforen die Belgische en vooral Vlaamse politici gebruiken in de publieke sfeer van de Vlaamse media. In het onderzoek komt in beperkte mate echter ook de tweede methode aan bod. Dit gebeurt wanneer we enkele soorten van metaforen met elkaar in verband brengen en ingaan op de betekenis en het belang van deze metaforengroepen.

3. Case 1. Een onderzoek naar politici en hun taalstijlen

Vertoont de politieke taal in Vlaanderen nog wel genoeg variatie? Vooraleer we in *Case 2* politici zelf aan het woord laten, presenteren we in *Case 1* de resultaten van een metaforenanalyse van hun taal in Vlaamse kranten en tijdschriften. Het onderzoek omvat alle interviews met politici die in januari, februari en maart 2005 gepubliceerd werden door de *Gazet Van Antwerpen*, *De Morgen*, *Het Laatste Nieuws*, *Het Nieuwsblad*, *De Standaard*, *De Tijd*, *Knack* en *Humo*. Als format voor metaforenanalyse kan men interviews met politici in de geschreven pers eerder vergelijken met speeches dan met interviews of debatten uitgezonden door de televisie die veel compacter zijn.

De resultaten van de inhoudsanalyse bespreken we aan de hand van drie elementen in de retorische situatie (Bitzer, 1968): ideologie, gender en persoonlijkheid. Is de politieke taal dermate 'gemediatiseerd' dat men daarin geen authentieke elementen meer terugvindt die verwijzen naar de ideologie, de persoon of het geslacht van

de spreker? Mogelijke variatie kan op verschillende punten onderzocht worden. In het bestek van dit onderzoek concentreren we ons op drie voor de hand liggende elementen. Eerder onderzoek laat veronderstellen dat het hier om elementen gaat die nog authentiek zijn. Taalstijlen van politici zouden verschillen naar gelang van hun persoonlijkheid, of zij man of vrouw zijn en volgens hun politieke ideologie. We gebruiken het cruciale stijlmiddel metafoor om deze hypothesen te toetsen.

Ten eerste onderzoeken we of ideologieën geoperationaliseerd naar politieke partijen andere metaforen gebruiken. Verschilt het metaforisch gehalte van de taal van politieke groepen? Eerder empirisch onderzoek van de auteurs bevat hiervoor duidelijke aanwijzingen. De retoriek in het Europese Parlement van extreme fracties ter linker- en ter rechterzijde van het politieke spectrum is veel meer metaforisch dan deze van andere (centrum)fracties (De Landtsheer, 1998). Vergelijkbaar onderzoek voor het Parlement in Oekraïne heeft tot dezelfde conclusie geleid (Taran, 2000).

Ten tweede onderzoeken we of de politieke stijl van mannen afwijkt van deze van vrouwen. Onderzoek toont aan dat vrouwen die actief zijn in de politiek geconfronteerd worden met het probleem dat politiek traditioneel een bezigheid voor mannen is. Kritiek die vrouwen van mannen krijgen is dat ze niet rationeel genoeg denken en dat zij zich laten leiden door het concrete. Deze vaak onuitgesproken kritiek zou bevestigd worden door verschillende verwachtingspatronen van mannen en vrouwen. Politieke vrouwen kunnen ervoor kiezen zich een mannelijke (rationele en abstracte) stijl aan te meten of zij kunnen proberen te overtuigen met een passionele vrouwelijke stijl waarin plaats is voor het persoonlijke (Mayhead en Marshall, 2005). Het eerder geciteerde onderzoek over taalgebruik in het Euro-parlement (De Landtsheer, 1998) suggereert dat vrouwelijke politici zich minder metaforisch uitdrukken dan hun mannelijke collega's. Ook in ander nog ongepubliceerd onderzoek vinden we aanwijzingen in de richting van de eerste optie: metaforescores van vrouwen zijn doorgaans lager dan die van mannen, en bij de hoogste scores doen vrouwen helemaal niet mee.

Ten derde stellen we een ranglijst op waarin de persoonlijke resultaten van politici inzake metafoorgebruik vermeld worden. Volgens politiek-psychologisch onderzoek kunnen wij verschillen in taalgebruik verwachten naar gelang van de persoonlijkheid van de politicus. Dit onderzoek vanuit de politieke psychologie wijst ook op een relatie tussen persoonlijkheid en ideologie (bijvoorbeeld Immelman, 2002; Suedfeld & Tetlock, 1977; Harvey, Hunt & Schroeder, 1961). Centruumpolitici en gematigde persoonlijkheden verkiezen feitenanalyses van de huidige situatie en een logische argumentatie. Marginale leiders en extreme persoonlijkheden verliezen zich sneller in mythisch en metaforisch denken (Taran, 2000).

3.1. *Methode en codering*

Voor de inhoudsanalyse in *Case 1* gebruiken we een metafoorindex (De Landtsheer, 2008) als maat om verschillende taalstijlen te discrimineren. De metafoorindex combineert de twee hoger beschreven methodologische benaderingen (onderzoek van alle gebruikte metaforen tegenover onderzoek van één of meer sleutelmetaforen). Deze metafoorindex is een kwantitatieve weergave van de metaforische kracht van een tekst. Een hoge metafoorindex wijst op een sterk metaforische tekst met een hoge dosis emotie die gericht is op onmiddellijk contact met het publiek. Een lage metafoorindex wijst op een zwak metaforische tekst die tracht te overtuigen met argumentatie en logica eerder dan met emotie. Inzake emoties en metaforen wordt hier het standpunt van de cognitieve psychologie gehuldigd, dat zijn oorsprong vindt in het werk van Aristoteles (Oatley, 2001). Emoties zijn de wegwijzers van de cognitie: zij selecteren onze overtuigingen, bepalen onze prioriteiten en geven aan waar onze aandacht naar uitgaat, zij vertekenen zelfs de toegang tot onze herinneringen. Metaforen doen hetzelfde: zij leiden onze kennis in een bepaalde richting (Kittay, 1995). Door metaforen te gebruiken categoriseren wij en kiezen wij een perspectief. De metafoorindex (M) wordt berekend op basis van de metafoorfrequentie (F), de intensiteit (I) van de gevonden metaforen en de beelden (C) die de metaforen oproepen. Om de metafoorfrequentie (F) te berekenen, moet men eerst duidelijk aangeven wat men als een metafoor beschouwt. De term 'steekvlampartijen' bijvoorbeeld handelt over de politiek en meer bepaald over 'partijen' (de context of het 'frame') maar gebruikt tezelfdertijd een beeld uit een andere sfeer dan de politiek, de techniek, namelijk 'steekvlam' (de 'focus' van de metafoor). De intensiteitsvariable (I) geeft de mate weer waarin de 'andere sfeer' (bijvoorbeeld de techniek) nog leeft in de metafoor. Denkt men bij de term 'steekvlampartijen' nog echt aan een steekvlam of is de term in die mate ingeburgerd dat de associatie verdwenen is en dat enkel het begrip van snel opkomende en verdwijnende partijen overblijft? Het gaat hier dus over het nieuwe en originele karakter van de metafoor. De inhoudsvariabele (C) rangschikt inhoudscategorieën van laag naar hoog op basis van hun emotioneel potentieel en van de mate waarin ze de bestaande orde vooral bevestigen of kunnen verstoren. Hoe minder het individu geacht wordt zelf controle over zijn situatie te kunnen uitoefenen, des te sterker zijn de metaforen die politici gebruiken. Deze empirisch gevalideerde inhoudsschaal bestaat uit zes categorieën:

- (1) volkse en alledaagse metaforen. Deze metaforen maken het abstracte tastbaar. Bijvoorbeeld: "De problemen tussen de Belgische regio's werden opnieuw in de koelkast gestopt" (VB'er Frank Vanhecke, VTM nieuws, 11/1/2003);
- (2) natuurlijke metaforen. Dit soort beeldspraak kan in twee richtingen gebruikt worden. De natuurlijke orde wordt bevestigd en de mens heeft hierover minder of meer controle. Er bestaan wilde dieren maar ook huisdieren. Bijvoorbeeld:

“Steve Stevaert gaat altijd mee met de wind” (CD&V’er Jean-Luc Dehaene, VTM nieuws, 8/1/2003);

- (3) navigatie-, constructie- en andere ‘gesofisticeerde’ metaforen. Deze beeldspraak heeft een ambivalent karakter. Zij laat politici toe om meerdere dimensies van ingewikkelde problemen weer te geven. Architectuurmetaforen bevorderen discussie, maar mechanische metaforen laten zien dat men als burger niet altijd de controle kan hebben. “Volgens de ecologische gebruiken, worden in Antwerpen de Groene politici gerecycleerd, net als het huisvuil” (VB’er Filip De Winter, VRT nieuws, 10/5/2003);
- (4) rampen- onheils- en geweldmetaforen. Deze beeldspraak verwijst naar negatieve emoties als angst, wanhoop en agressie. Toch kan de burger nog enige controle uitoefenen. “Vergeleken met alles wat hij hiervoor gezegd heeft betekent dit een capitulatie” (CD&V’er Eric Van Rompuy, VRT nieuws, 7/1/2003);
- (5) sport-, spel- en dramametaforen. Deze categorie, die een onrealistisch beeld van de realiteit neerzet, spreekt veel mensen aan, omdat zij toelaat te ‘ontsnappen’. Bijvoorbeeld: “Ik ga in het offensief, nu en dan moet men aanvallen om een goal te maken, maar het moet wel snel gaan”(sp.a’er Johan Vande Lanotte, VTM nieuws, 7/5/2003);
- (6) lichaams-, ziekte en doodsmetaforen. Deze laatste categorie is de krachtigste. Het gaat om zeer emotionele metaforen die suggereren dat de burger alle controle verloren heeft; er is behoefte aan ‘een dokter’. Bijvoorbeeld: “natuurlijk krijg je een sterke reactie als je de meerderheid van de Vlamingen iets door de strot duwt waar zij een hekel aan hebben, het migrantenstemrecht” (VLD’er Karel De Gucht, VTM nieuws, 5/12/2003). De metafoorindex wordt berekend als het product van de metafoorfrequentie per honderd woorden, de intensiteitsvariabele en de inhoudsvaariabele ($M = F \times I \times C$). Voor een toelichting bij de gebruikte methode verwijzen we naar het artikel “Collecting Political Meaning from the Count of Metaphor” (De Landtsheer, 2009). Voor een overzicht van theoretische inzichten over metaforen in relatie tot de politiek en van gerelateerd empirisch onderzoek verwijzen wij naar de bundel *Metaphorical World Politics* (Beer & De Landtsheer, 2004).

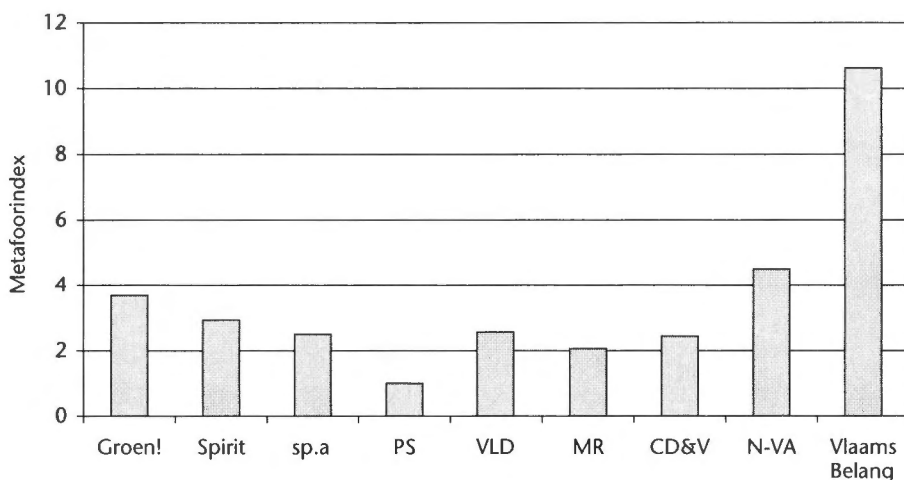
De codering gebeurde in eerste instantie door eerstejaarsstudenten. Zij hebben een gedetailleerde instructie ontvangen om hun ‘opdracht’ uit te voeren, die meetelde in het kader van het vak “Inleiding tot de communicatiewetenschappen”. Om de kwaliteit van het bestand te verbeteren, besloten we enkel die metaforen te selecteren die door meer dan één codeur werden gevonden. Onherroepelijk missen we daardoor metaforen in het bestand dat we gebruiken, maar anderzijds verhoogt dit de validiteit. Het bestand bevat vooral de meest opvallende metaforen die evident als metaforisch worden beschouwd. Omdat de manier waarop dit bestand tot stand komt nogal specifiek is, moeten de data omzichtig behandeld worden. De

gegevens geven duidelijke aanwijzingen, maar verder onderzoek is wenselijk. Op deze manier ontstaat een bestand met 1294 metaforen in 270.115 woorden van 23 vrouwelijke en 81 mannelijke politici.

3.2. Resultaten metaforen en ideologie

Een eerste conclusie uit de data is dat er nog heel wat ideologische variatie bestaat in het politieke metafoorgebruik in Vlaanderen. Dit kan men opmaken uit Figuur 1 en Tabel 1.

Figuur 1 geeft een overzicht van het metafoorgebruik in het Belgische politieke landschap op basis van ons onderzoek in de Vlaamse media. Wat opvalt is de U-vorm en de uitschieter aan de extreem-rechtse kant. De U-vorm zou beter blijken uit de grafiek als Vlaams Belang (10,60) niet zo afwijkend hoog zou scoren. Nu worden alle andere partijen wat in elkaar gedrukt. N-VA (4,52) scoort veel hoger dan de partijen in het centrum, en ook helemaal aan de andere kant behaalt Groen! (3,66) een vrij hoge score. Spirit (2,96) scoort hoger dan de drie grote Vlaamse traditionele partijen: sp.a (2,51), VLD (2,55) en CD&V (2,42). Twee Waalse partijen, PS (0,98) en MR (2,08), scoren beduidend lager. Vlaams Belang scoort dus viermaal zo hoog als de drie traditionele partijen.

Figuur 1. Metafoorindex per partij in Vlaamse kranten- en tijdschrifteninterviews met politici (januari-februari-maart 2005, minimum 1700 onderzochte woorden per partij).

Over de zeer lage scores van de Waalse partijen merken we het volgende op. Deze scores zijn waarschijnlijk voor een stuk te verklaren door de moeilijkheid om me-

taforen te gebruiken in een andere dan de moedertaal. Anderzijds kan het zijn dat de journalist, als het interview in het Frans afgenomen werd, er niet in geslaagd is om de metaforen te vertalen. Meer onderzoek is hier nodig.

De samenstelling van de metafoorindex maakt het mogelijk om ook een overzicht te geven van de populariteit van bepaalde categorieën van beelden. Tabel 1 geeft een overzicht van de verdeling van de gebruikte beelden per partij.

TABEL 1. Overzicht van de proporties in metaforen gebruikte inhoudscategorieën per partij (in %)(Vlaamse kranten- en tijdschrifteninterviews met politici tijdens de eerste drie maanden van 2005).

Partijen	Volks	Natuur	Navigatie-politiek enz.	Onheil geweld enz.	Sport spel drama	Medisch ziekte dood
CD&V	41,04	11,94	5,97	13,43	16,42	11,19
Groen!	27,27	9,09	6,06	15,15	9,09	33,33
MR	45,00	15,00	0,00	15,00	15,00	10,00
N-VA	55,00	0,00	10,00	10,00	5,00	20,00
PS	48,15	25,93	3,70	7,41	3,70	11,11
sp.a	38,73	19,37	4,23	7,75	12,68	17,25
Spirit	40,38	9,62	11,54	7,69	7,69	23,08
VB	25,00	13,46	7,69	9,62	9,62	34,62
VLD	50,40	9,60	10,40	7,60	9,60	12,4

Groen! en Vlaams Belang blijken het vaakst metaforen te gebruiken met lichaamsbeelden of beelden die verwijzen naar de dood of ziekte. Zo beschijft Jurgen Verstrepen (VB) (GVA, 26/02/2005) Mechelen als “een dode stad” en vraagt hij zich af welke partijen als eerste op het “schavot” zullen terechtkomen. Ingrid Pira (Groen!) (GVA, 14/02/2005) heeft het over het “verkeersinfarct” in Mortsel en Jos Stassen (Groen!) (De Tijd, 26/02/2005) voelt zich “gehandicapt” door een gebrek aan vertegenwoordiging. De neutrale volkse en populaire beelden uit het dagelijkse leven komen vooral voor bij N-VA en VLD. Opmerkelijk is dat Groen! het allerminste natuurmetaforen gebruikt. Dit kan verklaard worden omdat Groen! meestal in letterlijke bewoordingen over de natuur spreekt. Bij de derde categorie, met daarin onder andere de navigatiemetaforen, scoren VLD en Spirit hoog. Patrick Dewael (VLD) (HLN, 12/03/2005) vergelijkt de politiek bijvoorbeeld met een tanker die je enkel traag “van koers kan doen veranderen”. Groen! scoort opnieuw hoog in de volgende categorie, de rampenmetaforen. Mieke Vogels (GVA, 12/03/2005) heeft het bijvoorbeeld over onderhandelingen “waarbij net geen revolvers op tafel lagen”. De sportbeelden vinden we vooral terug bij CD&V. Pieter De Crem (17/01/2005) gebruikt in een interview met Het Laatste Nieuws heel wat

voetbalmetaforen (bijvoorbeeld, “om te scoren moet je de bal hebben” en “de honger naar de bal is groot”) en Yves Leterme (GVA, 26/03/2005) zoekt vaak metaforen in het wielrennen.

3.3. *Resultaten metaforen en gender*

De huidige studie stoffeert verder de conclusie uit eerder onderzoek dat vrouwen zich in de politiek rationeler uitdrukken dan mannen en dat zij minder en andere metaforen gebruiken.

Uit onze inhoudsanalyse blijkt dat niet zozeer de frequentie (M: 0,48 – V: 0,49) verschilt, maar dat er vooral variatie zit in de intensiteit (M: 2,01 – V: 1,96) en in de gebruikte beelden (M: 2,91 – V: 2,59). Het resultaat is dat de metafoorindex van mannen (2,83) hoger is dan die van vrouwen (2,47). Ook bij de beschrijving van persoonlijke verschillen (zie Tabel 2) valt op hoe weinig vrouwen hoog scoren wat hun metafoorgebruik betreft.

3.4. *Resultaten metaforen en politicus*

Uit onze data komen grote persoonlijke verschillen in het gebruik van metaforen naar voren tussen politici over de partijgrenzen heen. Politici van extreme partijen blijken zich ook hier weer te onderscheiden van politici van andere partijen. De data ondersteunen hierdoor de conclusie uit politiek-psychologisch onderzoek over verschillen in taalgebruik naar gelang van de persoonlijkheid en de ideologie van de politicus.

Tabel 2 geeft een overzicht van het metafoorgebruik van de politici waarvan we meer dan 1500 woorden hebben onderzocht. Opmerkelijk is dat de Vlaams Belang-kopstukken De Winter en Verstrepen persoonlijk veel hoger scoren dan alle andere politici. Het is spijtig dat we geen andere Vlaams Belang-politici terugvinden in de interviews om op zoek te gaan naar variatie binnen de partij. Pieter De Crem voert de grote groep niet-Vlaams Belang-politici aan. In de interviews lezen we dat zijn partijgenoten hem beschouwen als een van de beste communicatoren van de partij, maar opvallend hoog in deze lijst is ook de score van Jo Vandeurzen. Er blijkt veel variatie te zijn binnen CD&V. Yves Leterme scoort zeer laag; wanneer hij aan het woord is worden er erg weinig metaforen gebruikt. Veel variatie vinden we ook terug bij de sp.a: Monica De Coninck, overigens de hoogst scorende vrouw, scoort veel hoger dan haar Antwerpse collega Kathy Lindekens.

TABEL 2. Overzicht van de metafoorindexen per politicus (minimum 1500 woorden) (Vlaamse kranten- en tijdschrifteninterviews met politici tijdens de eerste drie maanden van 2005).

De Winter Filip	16,84	De Gucht Karel	3,59	Landuyt Renaat	2,17
Verstrepen Jurgen	9,98	Van den Bossche Freya	3,57	Van Weert Els	2,02
De Crem Pieter	5,50	Somers Bart	3,54	Vogels Mieke	2,00
Vandeurzen Jo	5,41	Van Miert Karel	3,54	Tobback Bruno	1,86
Stassen Jos	5,31	Reynders Didier	3,36	Anciaux Koen	1,85
De Wever Bart	5,16	Eyskens Marc	3,20	Boutmans Eddy	1,71
Van Den Brande Luc	5,08	Dedecker Jean-Marie	3,11	Stevaert Steve	1,61
Cavdarli Cemal	4,93	Anciaux Bert	3,10	De Clercq Willy	1,51
Schuermans Herman	4,82	Vande Lanotte Johan	2,61	Lindekens Kathy	1,43
Van Rompuy Eric	4,08	Pehlivan Fatma	2,51	Dewael Patrick	1,38
Flahaut André	4,03	Van Rompuy Herman	2,46	Leterme Yves	1,36
De Coninck Monica	3,97	Claes Willy	2,39	Van Brempt Kathleen	1,18
Vandenbroucke Frank	3,93	Vervotte Inge	2,30	Van Campenhout Ludo	0,71
Tobback Louis	3,90	Sterckx Dirk	2,23	Dupont Christian	0,49
Moerman Fientje	3,87	Janssens Patrick	2,22	De Decker Armand	0,42
Vankrunkelsven Patrick	3,82	Hermans Margriet	2,21	Happart José	0,11
Coveliers Hugo	3,71	De Vits Mia	2,20	Thielemans Freddy	0,05

3.5. Conclusie

De resultaten van de inhoudsanalyse ondersteunen de eerdere vaststellingen over de drie elementen in de retorische situatie, namelijk ideologie, gender en persoonlijkheid. Maar wat kunnen we hier nu uit afleiden?

De stijl van de politieke retoriek die mensen uiteindelijk bereikt, vertoont grote verschillen tussen de partijen maar ook tussen individuen binnen partijen en tus-

sen mannen en vrouwen. De stijlverschillen zitten voor het grootste deel tussen de extremen en het centrum van het politieke landschap. Dit duidt voor een stuk op polarisering in het politieke landschap maar lijkt anderzijds aan te geven dat these en antithese nog steeds bestaan. De ene partij gebruikt een andere stijl dan de andere partij. De soundbitecultuur heeft er niet voor gezorgd dat de stijl gehomogeniseerd is. In het politieke centrum lijkt het probleem groter, omdat de verschillen tussen de partijen daar veel kleiner zijn. sp.a, CD&V en VLD lijken elkaar wat stijl betreft wat voor de voeten te lopen. Binnen deze partijen bestaat er echter veel 'persoonlijke' variatie die wellicht ook de links- rechtstegenstelling binnen deze partijen weerspiegelt. Vrouwen zijn in het politieke (media) discours in Vlaanderen nog altijd weinig zichtbaar. De aanwezige politieke vrouwen proberen zich ook niet met hun metafoorgebruik in de kijker te werken.

4. Case 2. Politici aan het woord

We confronteren in deze case de politici met hun eigen resultaten (en met die van hun collega's) uit onze metaforenanalyse van hun taalgebruik in Vlaamse kranten en tijdschriften. Er werd aan de Vlaamse politici gevraagd om te reflecteren over hun eigen taalstijl en over het belang van taal en stijl in de hedendaagse politiek. Het onderwerp is informatief en voor de politici weinig bedreigend, wat de kans op sociaalwenselijke antwoorden geringer maakt.

In het voorjaar van 2006 werden diepte-interviews gehouden met veertien Vlaamse nationale toppolitici: Marino Keulen en Patrik Vankrunkelsven (VLD), Pieter De Crem, Jo Vandeurzen en Jos Ansoms (CD&V), Kathleen Van Brempt, Steve Stevaert, Patrick Janssens en Renaat Landuyt (sp.a), Geert Lambert (Spirit), Geert Bourgeois en Bart De Wever (NV-A), Hugo Coveliers (Vlott) en Filip De Winter (VB). De samenstelling van deze groep lijkt op het eerste gezicht willekeurig, maar zij komt onder meer voort uit de bevindingen weergegeven in Tabel 2 van *Case 1*, waarbij politici gerangschikt worden volgens de sterkte van hun metafoorgebruik. Op die lijst staan meer dan veertig namen, maar niet iedereen bleek bereid aan het onderzoek mee te werken. De geïnterviewde groep is echter heterogeen genoeg. Daarnaast zijn de interviews interessant omdat het op enkele uitzonderingen na gaat om toppolitici uit de hedendaagse politiek of om politici die (tijdelijk?) de top verlaten hebben. Het belangrijkste nadeel aan de groep is dat er slechts één vrouw in vertegenwoordigd is.

De interviews werden afgenomen door studenten van het door de auteurs van dit artikel begeleide Leeronderzoek "Een lekker recept voor politieke retoriek" (Uni-

versiteit Antwerpen, 2e & 3e BAC PSW). Er werd daarbij gebruik gemaakt van een eenvormige van tevoren afgesproken vragenlijst. Hoewel de vragenlijst en de interviews meer uitgebreid zijn, concentreren we ons in deze paper op drie vragen. Ten eerste willen we van de politici weten of vorm en stijl echt zo belangrijk geworden zijn. De vraag wordt ook gesteld wat zij het belangrijkste vinden: de inhoud of de stijl. Hoe ervaren zij de soundbitecultuur? Ten tweede komt aan bod waar hun concrete taalstijl vandaan komt en waardoor die wordt beïnvloedt. Het eerste deel van deze vraag impliceert dat politici zich eerst min of meer een beeld moeten vormen van de eigen stijl, wat uiteraard ook interessant is. Het tweede deel van de vraag verwijst naar de gepercipieerde invloed van de eerder vastgestelde factoren in de retorische situatie (ideologie, gender en persoonlijkheid). De derde vraag concentreert zich op metaforen. Hoe bewust gaan politici met metaforen om? Welke beelden gebruiken ze en waarom gebruiken ze net die beelden?

4.1. *Politici over stijl*

Ten eerste werden de politici ondervraagd over hoe belangrijk zij de stijl van hun boodschap vinden. Enkele politici gaven een antwoord dat de problematiek van stijl verbreedt tot die van communicatie in de politiek.

Communicatie is volgens de ondervraagde politici erg belangrijk voor de moderne politicus. Sommigen, waaronder sp.a-politicus Steve Stevaert, tonen zich oprecht blij dat de academische wereld nu ook aandacht besteedt aan de politieke communicatie zelf "Communicatie is van ontzettend groot belang. Het stoort me nogal dat men intellectueel dat debat niet gestoffeerd voert, omdat men eigenlijk nogal denigrerend doet over communicatie". Politiek zonder communicatie bestaat niet omdat politiek voor een groot deel communicatie is. "Ik communiceer, dus ik besta" (Marino Keulen, VLD), is een boutade die niet alleen in de politiek geldt maar eigenlijk in onze hele cultuur. Het belang van communicatie komt voort uit de noodzaak tot overtuigen. Politiek gaat over het overtuigen van mensen van een eigen visie op de samenleving. Het is niet de belangrijkste opdracht van de politieke taal om te informeren maar wel om mensen te overtuigen. Enkel CD&V-politicus Pieter De Crem stelt dat zijn taal erop gericht is zijn standpunten bekend te maken bij het grote publiek, zonder expliciet de nadruk te leggen op de overtuiging.

Binnen de politieke communicatie kunnen we een onderscheid maken tussen inhoud en stijl, hoewel Patrick Janssens (sp.a) er terecht op wijst dat het eigenlijk steeds een samengaan is. Net omdat ze steeds voorkomen, kunnen we ze echter onderscheiden. De vraag die zich opdringt is of de stijl belangrijker is geworden dan de inhoud, of alleszins aan belang heeft gewonnen. Bijna alle politici zijn het

erover eens dat aandacht voor stijl nu erg belangrijk is. Er wordt verwezen naar een cultuur waarin een krachtige impressie nalaten om zo een bepaalde perceptie uit te lokken sterk aan belang wint. Stijl is altijd al belangrijk geweest, maar door allerlei maatschappelijke tendensen komt de stijl nu meer aan de oppervlakte. Vooral de media zijn hiervoor verantwoordelijk. De tijd die politici krijgen om hun standpunten te verduidelijken is alsmaar gekrompen, en politici ervaren dat ook zo. De quote of soundbite, waarin een standpunt in vijftien of zestien seconden moet worden samengevat, beheerst meer en meer de politieke communicatie. Journalisten blijven vaak vragen herhalen tot ze een antwoord krijgen dat past in hun format. Simpele kant-en-klare zinnen die aanspreken en emoties opwekken zijn daarbij een must. Deze tendensen zetten zich niet alleen door in audiovisuele media; ook bij de geschreven pers voelen de politici verandering, weliswaar in mindere mate. Alle politici lijken het erover eens te zijn dat de verpakking nu even belangrijk of belangrijker is geworden dan de eigenlijke boodschap. “De verpakking bepaalt minstens of je het pakje opendoet” (Geert Lambert, Spirit). Op de vraag of een ‘zwakke’ (slecht onderbouwde of zelfs onware) inhoud gecompenseerd kan worden met een ‘sterke’ stijl (iets dat de aandacht trekt en sterke reacties oproept) antwoorden de meeste politici zelfs bevestigend. Sommige politici lijken de gave te bezitten om uit werkelijk niets toch een indruk na te laten (Jo Vandeurzen, CD&V). Andere politici als Patrick Janssens (sp.a) zijn het met deze stelling niet helemaal eens: “Ik denk dat het onmogelijk is om een foute boodschap, die er helemaal naastzit, op een goede manier te brengen zodat ze toch resultaat oplevert. Ik denk dat het omgekeerde zeker wel mogelijk is: je kan een goede boodschap verknoeien door de verkeerde verpakking, en dat is al heel vaak gebeurd”. Het slecht vormgeven aan boodschappen wordt hier als een gemiste kans beschouwd. Ook volgens Jos Ansoms (CD&V) en Marino Keulen (VLD) moet er steeds zo veel mogelijk nagedacht worden over de politieke taal. Alles wat men zegt moet men goed formuleren en men moet bewust met taal bezig zijn. Te veel nadruk leggen op de verpakking houdt echter ook gevaren in en met die gevaren houden veel politici rekening. Overdreven aandacht voor de vorm leidt tot demagogie en goedkoop populisme (Renaat Landuyt, sp.a) of kan iemands geloofwaardigheid vernietigen als anderen later doorgaan op de “lege doos” (Bart De Wever, NV-A en Marino Keulen, VLD). In de politiek kan en zal alles wat je nu zegt of doet later tegen je gebruikt worden. Een harde stijl gebruiken die opvalt en mensen erg aangrijpt kan interessant zijn maar is gevaarlijker dan een meer genuanceerd optreden. Ook maakt een opvallende en zwart-witte stijl het compromis vaak erg moeilijk (Jos Ansoms, CD&V). Volgens Steve Stevaert (sp.a) is het daarom beter te zwijgen of de foute boodschap met een slechte verpakking te omhullen. Alleen “zonnebloemtaal” kan dan nog dienen als het ultieme redmiddel.

De meeste politici passen zich aan de grote aandacht voor stijl aan: ze bereiden hun optreden grondig voor en denken na over hoe ze boodschappen zo krachtig

mogelijk kunnen verwoorden. De opkomst van woordvoerders en vooral communicatieadviseurs heeft hier natuurlijk ook mee te maken. Bijna alle politici zijn al in contact gekomen met communicatieadviseurs en vooral bij de grote partijen lijkt dat contact systematisch. Kleinere partijen wijzen op de te hoge kostprijs. Adviseurs brengen politici communicatietips bij waarmee zij rekening houden (Renaat Landuyt, sp.a en Bart De Wever, NV-A); met adviseurs wordt overlegd hoe een bepaalde inhoud zo goed mogelijk gebracht kan worden (Kathleen Van Brempt, sp.a) en soms worden er oefensessies belegd (Jo Vandeurzen, CD&V). De adviseur is, samengevat, een sparring partner die het volledige vertrouwen geniet van de politicus, die feedback geeft en die ook vooraf soms wat helpt (Patrick Janssens, sp.a). Alle ondervraagde politici relativeren sterk het belang van communicatieadviseurs. Adviseurs moeten zich beperken tot het geven van stijltips die het gemakkelijker moeten maken om de boodschap, die vooraf vaststaat, over te brengen. Vooral politici die menen dat hun stijl niet zo goed aansluit bij de mediastijl menen dat het erg belangrijk is om authenticiteit te bewaren. De manier van communiceren moet passen bij de communicator. Daarnaast blijkt impliciet dat sommige politici vinden dat de stijl bij de inhoud moet passen. Een op rationele argumenten gebaseerde ideologie moet bijvoorbeeld voldoende ratio in de argumentering hebben. Een partij die de ambitie heeft om een partij voor alle mensen te zijn moet er ook voor zorgen dat ze een stijl gebruikt die dat mogelijk maakt. Persoonlijke en ideologische authenticiteit moeten volgens de ondervraagde politici nog steeds zwaarder wegen dan stijlaanwijzingen en volgens hen is dat ook de realiteit.

4.2. *Politici over hun eigen stijl*

De meeste politici zijn in staat de eigen politieke taalstijl te omschrijven. Slechts enkelen vinden geen passende omschrijving. Enkele woorden springen op uit die beschrijvingen: scherp (Pieter De Crem, CD&V), zakelijk (Patrick Janssens, sp.a en Jo Vandeurzen, CD&V), verstaanbaar (Patrik Vankrunkelsven, VLD), genuanceerd correct (Geert Bourgeois, NV-A), direct choquerend (Hugo Coveliers, Vlott), spontaan gesproken (Steve Stevaert, sp.a), onderhoudend en los (Bart De Wever, NV-A), slordig en ironisch (Renaat Landuyt, sp.a), duidelijk en begrijpelijk (Marino Keulen, VLD), eenvoudig en volledig (Jos Ansoms, CD&V). Uit deze antwoorden komt naar voren dat er belangrijke stijlverschillen bestaan tussen de politici. Er zou een rudimentaire indeling kunnen gemaakt worden tussen twee polen, genuanceerd zakelijk en expressief krachtig. Politici met de eerste, zakelijke stijl ervaren hun stijl vaak als minder geschikt voor de hedendaagse media, terwijl politici die neigen naar de tweede, krachtige stijl, deze stijl niet problematiseren. De schijnbaar belangrijke noodzaak tot authenticiteit motiveert ook de eerste groep om hun stijl niet drastisch te wijzigen.

Wanneer gevraagd wordt naar de oorsprong van hun taalstijl, onderstrepen politici opnieuw het belang van authenticiteit. Vooral de inhoud van de genoten opleiding blijkt een sturend criterium voor de eigen taalstijl. Juristen- politici met een zakelijk-neutrale spreekstijl verwijzen stuk voor stuk naar hun opleiding rechten. Zij hebben geleerd om volledig maar soms wat over de hoofden van mensen heen te communiceren. Bijna alle andere academische opleidingen hebben een vergelijkbare impact. Er is anderzijds ook sprake van een groeiproces: het politieke overtuigen kan je tot op zekere hoogte leren.

In wat volgt bekijken we in detail hoe de politieke stijl mede bepaald wordt door de drie elementen uit de retorische situatie – ideologie, gender en persoonlijkheid – uit het eerste luik van het empirische onderzoek.

De eerste factor, ideologie, is in dit tweede luik al indirect aan bod gekomen. Slechts enkele politici geven uitdrukkelijk aan dat ideologie verbonden is met de taalstijl: Steve Stevaert (sp.a) vindt dat hij “ideologisch verplicht is om te communiceren zodat 100% van de bevolking het verstaat” en Geert Bourgeois vindt een verantwoording voor zijn genuanceerde stijl in het feit dat hij “tot een partij behoort waarin de inhoud veel belangrijker is dan de stijl”. Enkele andere politici nemen het woord ideologie niet in de mond maar zien wel een verband tussen de kerninhoud van de partij en de gehanteerde stijl. Issuepartijen (met weinig issues) zouden vaker een krachtiger stijl nodig hebben om hun eigen agenda naar voren te brengen (Jos Ansoms en Pieter De Crem, CD&V). Bart De Wever (NV-A) ziet vooral een oppositie-effect: een harde, krachtige stijl dient om te hameren op de meerderheid. Filip Dewinter (Vlaams Belang) sluit zich hierbij aan. Het is opvallend dat hij het sterkst van alle ondervraagde politici een koppeling tussen ideologie en stijl ontkent: De Winters partij Vlaams Belang behaalde in eerder onderzoek (zie bijvoorbeeld *Case 1*) de hoogste score wat metaforen betreft. Dewinter reageert met “Dat is puur een kwestie van stijl” en “Het lijkt mij dan ook maar normaal dat wij die stijlfiguren het meest gebruiken”.

Een overzicht van de bedenkingen van politici over een mannelijke en een vrouwelijke stijl wordt natuurlijk sterk beperkt door het gebrek aan geïnterviewde vrouwen. Erg spijtig is ook dat dit onderwerp door tijdsgebrek niet kon worden aangesneden bij de enige ondervraagde politica, Kathleen Van Brempt (sp.a). We zijn dus genooddaakt ons te beperken tot de visies van mannen hierop. Vooreerst menen enkele politici dat vrouwen minder de absolute drang voelen om dominant te zijn. Een krachtige stijl wordt hierbij geassocieerd met dominantie. Een ander politicus meent dat vrouwen ook in andere domeinen (academische wereld, zakenwereld) zakelijk en minder levendig spreken dan mannen. Andere mannelijke politici hebben hierover nog niet nagedacht.

Hoe persoonlijkheid de stijl beïnvloedt, kwam hierboven aan bod: de persoonlijkheid geeft volgens de ondervraagde politici aan de stijl de authenticiteit en de herkenbaarheid die noodzakelijk zijn om te overtuigen.

4.3. *Politici over metaforen*

Het laatste onderwerp is het metafoorgebruik. Algemeen wordt het gebruik van metaforen als iets nuttigs beschouwd. Metaforen helpen om moeilijke problemen of ideeën te verduidelijken, wat nuttig is wanneer de tijd die politici krijgen alsmat krimpt. Metaforen trekken daarnaast ook de aandacht. Anderzijds is het ook gewoon leuk om hier en daar het politieke taalgebruik te versieren met wat pakkende beelden. Steve Stevaert (sp.a) hecht er het meeste belang aan. Volgens hem maken metaforen het mogelijk om “via het hart naar de hersenen te gaan”. Metaforen zijn bij uitstek geschikt om gewone mensen te overtuigen die je anders, louter met argumenten, zou mislopen. Terwijl andere politici metaforen beschouwen als elementen die vooral rationeel overtuigen, beschouwt Stevaert deze als een hulpmiddel bij emotionele overtuiging.

Sommige politici zeggen dat ze vaak nadenken over pakkende metaforen, waarvan ze weten dat de kans groot is dat media ze zullen oppikken. Anderen zeggen dat ze hiervoor geen tijd hebben, maar frappant is wel dat ze van hun politieke tegenstrevers vermoeden dat die er wel veel tijd aan spenderen. Sommige politici hebben het ook over populaire beelden die ze graag gebruiken. Patrik Vankrunkelsven (VLD) heeft een voorliefde voor voetbalmetaforen. Steve Stevaert (sp.a) zoekt naar kookmetaforen, die hij verkiest omdat hij zelf goed kan koken (authenticiteit) en omdat alle mensen dan duidelijk weten waarover het gaat. Dit is een idee dat we impliciet terugvinden bij alle politici die belang hechten aan metaforen. Enerzijds is het belangrijk dat je beelden gebruikt uit domeinen waar je zelf goed van op de hoogte bent, anderzijds moeten de beelden ook genoeg respons opwekken bij het publiek. Voor Renaat Landuyt (sp.a) vormen onderwerpen die het goed doen in kranten populaire beeldenbronnen “We weten dat kranten gericht zijn op de verkoop. Zij willen dus zo dicht mogelijk bij de mensen zijn. Wat zij benadrukken verkoopt dus goed bij de mensen. Dat proberen we dan ongeveer te volgen”. Pieter De Crem (CD&V) sluit af met een opmerking die weer duidt op het gevaar van het gebruik van een opvallende, beeldrijke stijl. De Crem haalt de anekdote aan van een parlementariër die net een goed betoog heeft gehouden, maar dan afsluit met “we zijn nog niet aan de nieuwe patatjes”. De spreker haalt zo uliem zijn hele betoog onderuit. Metaforen kunnen belangrijk zijn maar hun gebruik houdt ook gevaar in.

5. Conclusie en discussie

In de Vlaamse politieke mediacultuur is de soundbigestijl (en de extreem-metaforische stijl) niet voor de volle honderd procent van kracht. Dit is de conclusie zowel uit de inhoudsanalyse van politieke interviews in Vlaamse media als uit de eigen interviews met Vlaamse toppolitici over (hun) politieke stijl. De aandacht voor (taal)stijl is in de Vlaamse politiek weliswaar groot maar toch niet allesoverheersend. Binnen de soundbigestijl voelen politici inderdaad de druk om kort en krachtig te zijn, maar dit verplicht hen er niet toe om de rationele taal volledig achterwege te laten en zich volledig over te geven aan emotionele stijlfiguren. Bij de inhoudsanalyse vinden we in de taalstijl verschillen naar gelang van de ideologie, van het geslacht en van de persoon van de politicus. Die geconstateerde verschillen hangen duidelijk samen met de verklaringen die politici in de interviews gaven. We maakten een rangschikking van metaforische kracht die politici, vrouwen en mannen, en partijen gebruiken in hun betoog.

Overtuigen moet volgens de politici de hoofdbekommernis van de politicus zijn.

Bepaalde ideologieën lijken een voorliefde te hebben voor een bepaalde stijl van overtuigen. Er zijn in essentie twee soorten van overtuigende stijl.

De partijen aan de randen van het politieke spectrum die doorgaans focussen op slechts enkele issues neigen naar een sterk metaforische emotieve stijl, en die trend is het grootst aan de rechterzijde. De extremen binnen het politieke landschap proberen mensen niet te overtuigen van de nood aan verandering door vooral te argumenteren, maar zij proberen eerder emoties op te wekken die de nood aan verandering vergroten. De oppositie moet een krachtiger taal gebruiken dan de partijen in de regering. Theoretisch kunnen we dit verklaren door te verwijzen naar hoe tevreden partijen zijn met het huidige systeem.

In het centrum willen progressieven en conservatieven misschien wel processen versnellen of vertragen, maar het fundamentele systeem willen ze behouden. Het politieke centrum hanteert daarom een minder metaforische en meer zakelijke en argumenterende stijl dan het politieke radicalisme. Aan de extremen wil men het systeem niet behouden en integendeel afbreken. Metaforen zijn bij uitstek geschikt om weer te geven dat men de logica van de huidige situatie wil verbreken (Taran, 1998).

Belangrijk is nu dat er binnen de ideologieën ruimte is voor variatie. Vrouwen lijken als individu en als groep in hun taalgebruik vaker naar het zakelijke over te hellen. Zij gebruiken in de politiek meer rationeel argumenterende taal dan mannen. Hun politieke taal bevat minder beeldspraak en is minder persuasief of 'politiek'. Deze vaststelling uit ons empirisch onderzoek en uit de interviews is in lijn met eerder empirisch en theoretisch onderzoek. De wetenschappelijke literatuur

leert dat de als emotioneel reagerend gestereotypeerde vrouw op deze wijze haar bestaansrecht wil afdwingen in de nog steeds door mannen gedomineerde politiek. Door zich aan een zogezegd mannelijke rationele stijl vast te klampen missen vrouwen overigens waarschijnlijk kansen om zich vaker te bewijzen in de media.

Politiek personaliseert en de politici treden als individu naar voren met een eigen stijl. Op zoek naar authenticiteit vinden we zakelijke en emotionele sprekers binnen alle partijen. In de interviews geven de politici aan dat het, ondanks de druk die ze voelen van de soundbitecultuur, belangrijk is om authentiek te blijven en een eigen, persoonlijke stijl te gebruiken. Dat Belgische politici inderdaad een persoonlijke stijl hanteren, doordat zij bijvoorbeeld op een verschillende manier omgaan met beeldspraak, blijkt ook uit de inhoudsanalyse. Uit deze rangschikking moeten we vooral onthouden dat er heel wat variatie bestaat tussen politici, ook binnen partijen. Theoretisch is die variatie er ook bij Vlaams Belang maar empirisch hebben we die niet kunnen vaststellen. Omdat de aantallen onderzochte woorden niet heel groot zijn, bestaat het gevaar dat slechte coderingen door studenten hier en daar de resultaten vertekenen. In de toekomst zullen deze data daarom vergeleken worden met een codering door expertcodeurs.

We zijn ons ervan bewust dat de interviewgegevens vertekend zijn, omdat zich over het onderwerp uitsluitend mannelijke politici hebben uitgelaten. Misschien kunnen in de toekomst nog enkele bijkomende vrouwelijke politici geïnterviewd worden. Volledige representativiteit is met dit type onderzoek echter steeds onmogelijk. Elk antwoord en elk interview draagt bij tot de kennisverwerving en het inzicht in ons onderzoeksthema. De retorische situatie gaat er vanuit dat er naast deze ideologische, gender en persoonlijke verschillen nog heel wat andere factoren zijn.

Crisissituaties halen het metafoorgemiddelde naar boven, terwijl in kalmere periodes het gemiddelde daalt (De Landtsheer, 2009). Hetzelfde geldt voor het verschil tussen verkiezingstijd en niet-verkiezingstijd. Een voorbeeld van een specifieke (niet-algemene) factor is het aanpassen van de taalstijl aan het publiek waarvoor men spreekt. Een politicus drukt zich krachtiger uit in een speech voor militanten dan bij een debat in een parlamentscommissie. Over één zaak zijn de door ons ondervraagde politici het in elk geval eens: de stijl maakt het verschil.

Noot

1. Met dank aan Dries Adams, Nico De Winter, Britt Dils, Ali Al Farisi, Stefan Geuens, Mounir Hammouti, Frederik Lemmens, Han Reusens, Bart Stevens, Caroline Stevens,

Christophe Van Humbeeck en Kevin Van Roy, studenten van het door de auteurs begeleidde Leeronderzoek 'Een lekker recept voor politieke retoriek'.

Bibliografie

- Altheide, D.L. & Snow, R.P. (1979). *Media Logic*. Beverly Hills, Calif.: Sage Publications.
- Beer, F.A. & De Landtsheer, C. (2004). *Metaphorical World Politics*. East Lansing: Michigan State University Press.
- Bitzer, L. (1968). The Rhetorical Situation. *Philosophy and Rhetoric*, 1 (1), 1-14.
- Blommaert, J. (2003). De retorische wereld van George W. Bush. *Samenleving en Politiek*, 10 (5), 43-53.
- Bolkestein, F. (1998). Wie de vorm beheerst is de inhoud meester: over retorica en politiek. *Onze taal*, 67 (2-3), 56-58.
- Bradford, R. (1997). *Stylistics*. London, New York: Routledge.
- Brants, K. & Van Praag, P. (2006). Signs of Media Logic, Half a Century of Political Communication in the Netherlands. *Javnost, the public*, (1), 25-40.
- Burton, G.O. (2007). *The Forest of Rhetoric – Silva Rhetorica*. <http://rhetoric.byu.edu/>.
- Chilton, P. (2004). *Analysing Political Discourse: Theory and Practice*. London, New York: Routledge.
- Covino, W.A. & Jolliffe, D.A. (1995). *Rhetoric: Concepts, Definitions, Boundaries*. Boston, London, Toronto, Sydney, Tokyo, Singapore: Allyn and Bacon.
- Dahlgren, P. (2001). The Public Sphere and the Net: Structure, Space, and Communication. In W.L. Bennett & R.M. Entman (Eds.), *Mediated Politics: Communications in the Future of Democracy* (pp. 33-55). Cambridge: Cambridge University Press.
- De Landtsheer, C. (1998). Introduction to the Study of Political Discourse. In O. Feldman & C. De Landtsheer (Eds.), *Politically Speaking: A Worldwide Examination of Language Used in the Public Sphere* (pp. 1-18). Westport, Connecticut, London: Praeger.
- De Landtsheer, C. (2004). *Politiek impressiemanagement in Vlaanderen en Nederland*. Leuven, Voorburg: Acco.
- De Landtsheer, C. (2009). Collecting Political Meaning from the Count of Metaphor. In A. Musolf & J. Zinken (Eds.), *Metaphor and Discourses*. London: Routledge.
- Demeester, W. (2002). *Meer these en antithese in het politiek debat*. <http://www.demeester.com/these%20en%20antithese25-09-11.htm>.
- Druckman, J.N. (2003). The Power of Television Images: The First Kennedy-Nixon Debate Revisited. *The Journal of Politics*, 65 (2), 559-571.
- Elchardus, M. (2002). *De dramademocratie*. Tielt: Lannoo.
- Frankfurt, H.G. (2005). *On Bullshit*. Princeton: Princeton University Press.

- Franklin, B. (2004). *Packaging Politics: Political Communications in Britain's Media Democracy* (2nd Edition). London: Arnold.
- Glucksberg, S. (2001). *Understanding Figurative Language: From Metaphors to Idioms*. New York: Oxford University Press.
- Graber, D.A. (2005). Political Communication Faces the 21st Century. *Journal of Communication*, 55 (3), 479-507.
- Grey, W. (2000). Metaphor and Meaning. *Minerva, An Internet Journal of Philosophy*, 4, <http://www.ul.ie/philos/vol4/index.html>.
- Hague, R. & Harrop, M. (2004). *Comparative Government and Politics, An introduction* (6th Edition). Basingstoke: Palgrave.
- Hariman, R. (1995). *Political Style: The Artistry of Power*. Chicago, London: University of Chicago Press.
- Hart, R.E. (2000). *Campaign Talk: Why Elections Are Good for us*. Princeton, Oxford: Princeton University Press.
- Harvey, O.J., Hunt, D.E. & Schroeder, H.M. (1961). *Conceptual Systems and Personality Organization*. New York: Wiley.
- Herrick, J.A. (2001). *The History and Theory of Rhetoric, An Introduction* (2nd Edition). Boston, London, Toronto, Sydney, Tokyo, Singapore: Allyn and Bacon.
- Immelman, A. (2002). The Political Personality of U.S. President George W. Bush. In L.O. Valenty & O. Feldman (Eds.), *Political Leadership for the New Century: Personality and Behaviors among American Leaders* (pp. 81-103). Westport, Conn.: Praeger.
- Kaid, L.L. (1981). Political Advertizing. In D.D. Nimmo & K.R. Sanders (Eds.), *Handbook of Political Communication* (pp. 249-271). Beverly Hills, London: Sage Publications.
- Kittay, E.F. (1987). *Metaphor, Its Cognitive Force and Linguistic Structure*. Oxford: Clarendon Press.
- Lakoff, G. & Johnson, M. (1980). *Metaphors We Live By*. Chicago: University of Chicago Press.
- Meyer, T. & Hinchman, L. (2002). *Media Democracy: How the Media Colonize Politics*. Cambridge: Polity.
- Mayhead, M.A. & Marshall, B.D. (2005). *Women's Political Discourse: A 21st-Century Perspective*. New York: Rowman & Littlefield Publishers.
- Opfer, J. & Anderson, P. (1992). *Explaining the Soundbite: A Test of a Theory of Metaphor and Assonance*. Paper presented at the Western Speech Communication Association Convention in Boise, Idaho.
- Orwell, G. (1950). *Shooting an Elephant and other Essays*. London: Secker and Warburg.
- Scheuer, J. *The Sound Bite Society: Television and the American Mind*. New York, London: Four Walls Eight Windows.
- Steen, G. (2002). Metaphor Identification, A Cognitive Approach. *Style*, 36, (3), 386-407.

- Street, J. (1977). *Mass Media, Politics and Democracy*. Basingstoke: Palgrave.
- Suedfeld, P. & Tetlock, P. (1977). Integrative Complexity of Communications in International Crises. *Journal of Conflict Resolution*, 21, 169-184.
- Taran, S. (2000). Mythical Thinking, Aristotelian Logic, and Metaphors in the Parliament of Ukraine. In C. De Landtsheer & O. Feldman (Eds.), *Beyond Public Speech and Symbols. Explorations in the Rhetoric of Politicians and the Media* (pp. 120-43). Westport, Connecticut: Praeger.
- Van Aelst, P. (2006). *Toeschouwer, speler of scheidsrechter? Een empirische studie over de rol van de media in de verkiezingscampagne van 2003*. Antwerpen: Universiteit Antwerpen.
- Wodak, R. & De Cillia, R. (2005). Politics and Language: Overview. In K. Brown (Ed.), *Encyclopedia of Language and Linguistics* (pp. 707-719). London: Elsevier.

Partijen in spagaat?¹

Eensgezindheid en meningsverschillen onder leden van Nederlandse politieke partijen

Josje den Ridder, Joop van Holsteyn en Ruud Koole

ABSTRACT

Political parties are the building blocks of representative democracy since they traditionally perform roles that are considered essential for the functioning and well-being of democracy. In the study and evaluation of the democratic system as a whole, as a general rule, parties are treated as unitary actors. Most political parties, however, are membership organizations and their external functioning is partly dependent on internal affairs, including the behavior and opinions of their members. In this paper we open the black box of parties and show on the basis of a 2008 survey among seven political parties how united or divided ordinary Dutch party members are with respect to various political issues and orientations. It is shown that most parties are rather united on most issues. They are least united on two of the most pertinent issues of today's politics, i.e. the integration of ethnic minorities and European integration.

KEYWORDS: Political parties, party members, party members survey, unity within parties, representative democracy

1. Inleiding

In beschouwingen over de representatieve democratie spelen politieke partijen een prominente rol. De verklaring ligt voor de hand: partijen zijn essentieel voor hun functioneren. Schattschneider liet daar in de opening van zijn *Party Government* geen twijfel over bestaan: "It should be stated flatly (...) that the political parties created democracy and that modern democracy is unthinkable save in terms of the parties" (1942, p. 1). Hoewel het idee van een representatieve democratie zonder partijen is geëxploreerd (ons beperkend tot Nederlandse auteurs, onder meer Bovens en Michels, 2002; Lucardie, 2001; Voerman, 1994), zijn velen de afgelopen decennia Schattschneider gevolgd in het wijzen op het cruciale belang van partijen. In de recente bewoording van de Raad voor het Openbaar Bestuur: "Politieke partijen, die een brug vormen tussen individuele burgers, volksvertegenwoordigende organen en het openbaar bestuur, zijn van vitaal belang voor een levendige en voor burgers herkenbare parlementaire democratie" (ROB, 2009, p. 5).

Veelal is een dergelijke constatering echter de opmaat voor een kritisch betoog ten aanzien van die partijen. Het gaat dan over verval en over het idee dat ze een deel van de historische functies niet of althans niet meer naar behoren vervullen, terwijl ze anderzijds met hun rekruteringsfunctie de greep op het openbare bestuur versterken (vgl. Baakman, 2004, p. 173). Partijen zouden zelfs op welhaast perverse wijze met de staat vergroeid zijn geraakt (onder meer Katz en Mair, 1995; Mair, 1995; zie echter ook Koole, 1996). De brugfunctie van partijen zou onder druk staan, doordat partijen een deel van hun functies inadequaat vervullen.

Eén van die functies betreft de aggregatie en articulatie van belangen. Van partijen wordt verwacht dat zij maatschappelijke verlangens ordenen, prioriteren en articuleren op grond van een onderliggend maatschappijbeeld. Zeker, er zijn andere perspectieven, zoals dit op basis van het *brokerage* model, waarbij partijen zonder inhoudelijk kiezersmandaat optreden als belangenmakelaar (vgl. Cross en Young, 2002, p. 862), maar Nederlandse partijen worden, zoals vele gevestigde partijen in West-Europa, van oudsher als ideologisch georiënteerde partijen beschouwd, wat van belang is voor hun schakelfunctie. Het eventuele ontbreken van voldoende eensluidende meningen en coherentie in standpunten, bijvoorbeeld omdat partijleden ernstig verdeeld zijn, tast die schakelfunctie tussen kiezers en gekozenen namelijk aan. Reeds Burke was zich van het belang van interne eensgezindheid bewust in zijn definitie van een partij als “a body of men united (...) upon some particular principle in which they all agreed” (geciteerd in White, 2006, p. 6). Ook Downs acht interne eensgezindheid kenmerkend: “(...) a political party is a team of men seeking to control the governing apparatus by gaining office in a duly constituted election. By *team*, we mean a coalition whose members agree on all their goals instead of on just part of them” (Downs, 1957, p. 25; cursivering in origineel). Partijen hebben een eigen, gemeenschappelijke voorkeur en ideologische overtuiging, en dat onderscheidt hen van bijvoorbeeld belangengroepen (vgl. Devos, 2006, pp. 249-251). Daarmee zou een voorwaarde van ideologische politiek op systeemniveau zijn vervuld: een democratie die gestalte krijgt door strijd tussen en niet binnen partijen. Scherp gesteld: democratie “is not found in the parties but between the parties” (Schattschneider, 1942, p. 60).

In de praktijk zal die toestand van strikte interne homogeniteit en externe onderscheidenheid niet worden bereikt. Partijen delen onderling posities en zijn zelf doorgaans allianties van meer of minder verschillende groeperingen of facties (onder meer Panebianco, 1988; Sartori, 1976). Interne democratie van organisaties veronderstelt trouwens enig pluralisme (Lipset, Trow en Coleman, 1956) en een enkeling noemt het zelfs een “(...) potentially misleading assertion that parties are necessarily united by shared principles or opinions” (Ware, 1996, p. 6; zie ook Teorell, 1999). Niettemin veronderstellen democratische verkiezingen een keuze tussen min of meer homogene partijen die zich ten minste enigszins van elkaar

onderscheiden. Kiezers moeten iets te kiezen hebben en een keuze kunnen maken uit onderscheiden, herkenbare opties.

Interne eensgezindheid kan aldus worden gezien als mogelijk een wezenskenmerk maar zeker als voorwaarde voor het goed functioneren van partijen als schakel tussen kiezers en gekozenen. Verdeeldheid kan de kiezer doen twijfelen aan de positie van de partij en de koers die de namens de partij verkozenen zullen volgen; we komen daar zo dadelijk aan de hand van enkele recente Nederlandse voorbeelden nog op terug. Het is overigens ook om andere redenen relevant om als partij eenheid te kennen. Interne fragmentatie bemoeilijkt de besluitvorming in partijen en de vaststelling van coherente beleidsvoorstellen en beperkt hun regulerend en sturend vermogen (Boucek, 2009, p. 473; Tromp, 2004, p. 308). En *na* verkiezingen wordt van partijen eensgezindheid verwacht om opvattingen effectief om te zetten in beleid (onder meer Pierce, 1999, p. 9). Een intern verdeelde partij is kortom niet slechts vanuit electoraal perspectief een zwakke schakel in de democratische keten, maar ook vanuit bestuurlijk perspectief.

In het navolgende gaat de aandacht uit naar de interne eensgezindheid van Nederlandse politieke partijen. De kernvraag is hoe eensgezind leden van die partijen zijn. Dit aspect blijft (te) vaak buiten beschouwing. Vele wetenschappers “*treat life inside a political party as a black box*” (Laver en Shepsle, 1999, p. 23). Dat is riskant: “*The danger of the unitary actor assumption (...) in that it may encourage us to take a quite unwarranted anthropomorphic view of how parties decide. (...) we need a model on intraparty politics before we can develop a realistic model of interparty competition*” (Laver en Shepsle, 1999, pp. 23-24). We zullen niet hier en nu een model van *intraparty politics* ontwikkelen, maar wel op basis van onder partijleden verzamelde informatie achterhalen of er in een aantal Nederlandse partijen sprake is van inhoudelijke eensgezindheid of verschil van mening. Het dekfel van de *black box* wordt aldus een stukje gelicht, in een verhaal dat in ambitie veeleer descriptief dan verklarend is.

Na een korte schets van het recente debat in Nederland over de interne homogeniteit van partijen en hoe dat kan worden geplaatst in een breder debat over partijmodellen (2) en na enkele opmerkingen over data en methode (3), beschrijven we wat we zien aan eensgezindheid of meningsverschillen in Nederlandse partijen (4) en waarover precies men anders dan wel gelijkloidend denkt (5). Ook bekijken we of bepaalde groepen binnen partijen tegenover elkaar staan (6) en hoe men binnen partijen zelf denkt over de wenselijkheid van eensgezindheid (7). Onze slotopmerkingen bevatten een antwoord op de vraag naar homogeniteit van Nederlandse politieke partijen alsook enige reflectie op het belang van het vraagstuk van eensgezindheid en meningsverschillen onder leden van politieke partijen.

2. Binnen de partij: eenheid of verscheidenheid

De vraag naar eenheid en verscheidenheid binnen partijen is niet louter academisch en was onderwerp van publiek debat naar aanleiding van de Tweede Kamerverkiezingen van 2006. Dit debat werd gevoerd tegen de achtergrond van de manifestatie van een nieuwe scheidslijn in de Nederlandse politiek, monocultureel versus multicultureel (onder meer Aarts en Thomassen, 2008; Pellikaan, de Lange en van der Meer, 2007; Pellikaan, van der Meer en de Lange, 2003). Dergelijke ontwikkelingen aan het begin van de eenentwintigste eeuw deden vermoeden dat in sommige gevestigde partijen ernstige verdeeldheid zou bestaan over belangrijke (nieuwe) vraagstukken (zie Bijlage A voor de volledige namen van de hier relevante Nederlandse politieke partijen). Zo stellen Snels en Thijssen dat "(...) de nieuwe scheidslijnen dwars door gevestigde partijen als de VVD en de PvdA heen lopen" (2008, p. 16). De VVD zou zich verdelen in een conservatieve, populistische en een liberale, bestuurlijk ingestelde vleugel. De verscherpte tegenstelling rond sociaal-culturele thema's zou middelpuntvliedende krachten in deze partij hebben losgemaakt "(...) die haar samenhang sterk beproeven" (Voerman, 2008, p. 148). De sociaaldemocratische PvdA zou verdeeld zijn in een links-liberaal kamp en een kamp dat zich meer in de klassiek-linkse Socialistische Partij (SP) zou herkennen (Snels en Thijssen, 2008, p. 16). De SP op haar beurt zou zich in een proces van 'sociaal-democratisering' bevinden (Voerman en Lucardie, 2007). Becker en Cuperus (2007, p. 37) spreken, mede naar aanleiding van de (vermeende) verdeeldheid onder het electoraat, over de PvdA als een 'partij in spagaat'. De Raad van State, tot slot, bespreekt in zijn Jaarverslag 2007 in het hoofdstuk 'De Raad in de Staat - Algemene beschouwingen' de stand van zaken in de Nederlandse democratie en stelt dat "(...) de inhoudelijke verschillen van opvattingen over de grote maatschappelijke vraagstukken dwars door gevestigde partijen heen lopen" (RvS, 2008, p. 15).

In de politieke praktijk zijn recentelijk daadwerkelijk tekenen van verdeeldheid waargenomen, bijvoorbeeld onder VVD'ers tijdens de lijsttrekkerkiezingen van 2006, toen een liberale stroming (voor Mark Rutte) en een conservatieve stroming (voor Rita Verdonk) zichtbaar waren. Dat Rutte de strijd onder partijleden (nipt) won, waarna Verdonk erin slaagde als nummer 2 op de kandidatenlijst bij de Kamerverkiezingen meer stemmen dan de lijsttrekker te halen, bevorderde de indruk van eenheid in de partij niet. Voor ons betoog is primair van belang dat Verdonk de steun zag als uitdrukking van een inhoudelijke electorale afweging, die mogelijk was vanwege verdeeldheid in de partij. In de toespraak naar aanleiding van haar persoonlijke succes sprak zij over "steun voor de lijn die ik heb ingezet" en over kiezers die "hebben gezegd: wij willen die koers-Verdonk, wij kiezen daarvoor" (zie voor haar toespraak *NRC Handelsblad*, 29 november 2006).

In de PvdA bleken partijleden zich scherp te verdelen over het integratiethema, zo bleek toen in de winter van 2008 op 2009 een discussie werd gevoerd over een door het partijbestuur opgestelde 'integratienota'. Op die nota werd uiteenlopend gereageerd. Ook verscheen onder de titel 'Verdeeld verleden, gedeelde koers?' een speciaal nummer van *Socialisme & Democratie* (66/1-2, 2009), uitgegeven door de aan de PvdA gelieerde Wiardi Beckman Stichting, waarin partijleden zich weinig eensgezind toonden. De nota werd trouwens uiteindelijk onder druk van die leden bijgesteld.

Andere partijen kenden eveneens hun problemen met interne verscheidenheid. De orthodox protestantse Staatkundig Gereformeerde Partij (SGP) wijzigde mede onder externe druk haar statuten en maakte het mogelijk dat vrouwen partijlid werden, maar er was vervolgens weinig behoefte om de aan dat lidmaatschap gestelde beperkingen aan te vechten: "Het verlangen om eenheid binnen de partij te bewaren is groter" (*Trouw*, 6 december 2007). Het terugtreden van SP-leider Jan Marijnissen naar de achterbankjes in de Tweede Kamer werd mede gezien als het gevolg van zijn energievretende pogingen de eenheid in de van oudsher zo gesloten, hechte partij te bewaren. "Marijnissen zag zich gedwongen zijn volle gewicht in de schaal te werpen om de rust in de SP te herstellen. Het consolideren van de eenheid in de partij heeft veel van zijn kwetsbare gestel gevergd" (*de Volkskrant*, 18 juni 2008). In het licht van al deze woelingen bij andere partijen is het niet onbegrijpelijk dat het christendemocratische CDA een partij is "die er trots op is saai te zijn" (*NRC Handelsblad*, 8 november 2008). Overigens verbond Geert Wilders de ultieme consequentie aan de angst voor interne verdeeldheid. Met de herinnering aan de Lijst Pim Fortuyn (LPF), die aan onderlinge strijd ten onder ging, vers in gedachten besloot hij dat zijn Partij voor de Vrijheid genoeg had aan een enkel partijlid: Wilders. "Reden voor het niet toelaten van leden is volgens de PVV'er een gevolg van de ruzies bij de LPF. Die partij liet volgens Wilders te snel leden toe, met veel ruzies tot gevolg" (*Elsevier*, 22 april 2009).

Het publieke debat over de homogeniteit van partijen kan mede worden begrepen in het licht van partijmodellen die hun vorm en functioneren beschrijven. Het beeld van de massapartij, die ontstaat aan het begin van de twintigste eeuw als met de invoering van het algemeen kiesrecht de aard van representatie verandert, lijkt verheven tot een 'ideale' vorm (Koole, 2002, p. 48; Koole, 1992). De massapartij zou maatschappelijk zijn geworteld als belanghebbende van een onder- of onvertegenwoordigd deel van de nieuwe electorale massa (Krouwel, 2006, p. 254) en vertegenwoordigt een bepaalde sociale groep vanuit een specifieke ideologische positie. Leden zijn in massapartijen belangrijk; hun lidmaatschap is een uitvloeisel van hun sociale identiteit. Massapartijen, en hun leden onderling, zijn homogeen en vormen een samenhangend geheel (Katz en Mair, 1995, p. 18). Zie hier het gestileerde, ideaaltypische beeld van een ideologisch gemotiveerde partij die intern een eenheid vormt en fundamen-

teel verschilt van andere partijen. In de vele partijmodellen die volgen op dat van de massapartij hebben het ideologische profiel en de partijleden een minder belangrijke rol – soms veel minder, zoals bij de zogenoemde *business firm party*, waarvan juist het ontbreken van een dergelijk profiel kenmerkend zou zijn – maar opgemerkt dient te worden dat die ‘opvolgers’ veelal toch uitgaan van of zich spiegelen aan een idee van een eensgezinde partij met een eigen kenmerkend inhoudelijk profiel.

Theorieën over kiesgedrag zien partijen eveneens vaak als *unitary actors*, zoals ook in de inleiding al kort is aangegeven. Modellen over rationeel kiesgedrag, geïnspireerd door de genoemde Downs, zien de partij als eenheid die in staat is een voor kiezers herkenbare, eenduidige ideologische uitspraak te doen. Zo gaat het *Responsible Party Model* uit van drie voorwaarden: partijen moeten alternatieven aanbieden, kiezers moeten de alternatieven herkennen, en de partijen kennen interne cohesie en de partijdiscipline is krachtig genoeg om partijprogramma's te kunnen uitvoeren (onder meer APSA, 1950; Valen en Narud, 2007, p. 295). Dit uitgangspunt van partijen als *unitary actors* negeert de interne complexiteit van en mogelijke verdeeldheid in partijen (Montero en Gunther, 2002, p. 23). In studies waarin partijorganisaties of het gedrag van partijen worden bestudeerd, gaat de aandacht juist expliciet uit naar verschillende actoren of facties in partijen. Zo ziet Kitschelt, die hun strategische gedrag bestudeert, partijen als *miniature political systems* met onderscheiden actoren (1994, p. 207).

De analyse van eensgezindheid in partijen kan op diverse manieren plaatsvinden. Een van de mogelijkheden is te kijken naar groepen *binnen* het ledenbestand (onder meer Crewe en King, 1995; Gallagher en Marsh, 2002; Klein, 2006; Koole en van Holsteyn, 2000; Seyd en Whiteley, 1992; Seyd, Whiteley en Parry, 1996; Weldon, 2007; Whiteley, Seyd en Richardson, 1994). De analyse van de opiniestructuur onder leden is dan gericht op de verdeeldheid tussen onderdelen of niveaus in een partij, afhankelijk van bijvoorbeeld de functie, de mate van activisme en/of de motivaties van actoren. Zo maakten Michels en Ostrogorski in hun klassieke analyses van de besluitvorming binnen partijen een functioneel onderscheid tussen partijleiders, die in hun ogen dominant waren, en overige leden (vgl. Daalder, 2002, pp. 40-41).

May (1973) onderscheidde in zijn *law of curvilinear disparity* mede op basis van hun activisme voor de partij de niet-elite, subelite en topelite. Tot de topelite rekende hij (kandidaat-)volksvertegenwoordigers en congresafgevaardigden, tot de subelite actieve leden, inactieve leden en trouwe kiezers en tot de niet-elite mensen die af en toe op de partij stemmen (vgl. Narud en Skare, 1999, pp. 46-47; May, 1973). May stelt dat de topelite wordt gedreven door de wil om verkozen te worden en standpunten zo formuleert dat deze aansluiten bij de opvattingen van zo veel mogelijk gewone kiezers. De subelite is lid geworden vanwege een sterke

ideologische drijfveer. Deze groep houdt vast aan principes en beweegt niet naar het politieke midden, waar de meeste kiezers geacht worden te zijn.

Kitschelt neemt als vertrekpunt van zijn analyse niet de mate van activisme maar de uiteenlopende motivaties van partijleden. Hij onderscheidt in dit verband ideologen (met een dominant ideologisch motief), pragmatisten (die verkozen willen worden) en lobbyisten (die opkomen voor 'hun club') (Kitschelt, 1994, pp. 209-210). Onder omstandigheden zullen verschillen in motivaties zorgen voor diversiteit en eventueel strijd binnen partijen.

Naast verschillen in functies, activisme en motieven zijn er andere redenen denkbaar waarom groepen leden binnen partijen van mening verschillen, bijvoorbeeld op basis van sociaaldemografische kenmerken. Ten aanzien van bepaalde vraagstukken is het voorstelbaar dat sommige groepen binnen een partij andere belangen en standpunten hebben dan andere. Zo zouden oudere leden een andere mening kunnen hebben over pensioenvoorzieningen dan jongere, werkende leden een andere positie over werkloosheidsuitkeringen dan werkeloze, enzovoort. Wanneer de rol van ideologie afneemt en de partij meer belangenbehartiger wordt, zoals door sommigen wel wordt gesteld, dan zouden die belangen elkaar kunnen bijten.

Vanuit theorie en praktijk van het interne partijleven zijn er kortom voldoende redenen om aandacht te schenken aan de mate van eensgezindheid van politieke partijen. In termen van waardering is het daarbij veelal zo, dat de voorkeur van zowel politicologen als politici uitgaat naar eensgezindheid en minder naar verdeeldheid. Niet elke vorm van verdeeldheid is overigens als vanzelf problematisch, maar een zeker risico bestaat, tegenwoordig wellicht meer dan in het verleden. Leden (van Nederlandse partijen) hebben de laatste jaren meer rechten gekregen om invloed uit te oefenen op de samenstelling van lijsten, de keuze van lijsttrekkers en de besluitvorming op congressen, waardoor meningsverschillen zich gemakkelijker manifesteren. Voor media zijn dergelijke verschillen al snel ruzies en daarmee nieuwswaardig. Onder deze omstandigheden zullen interne meningsverschillen kiezers eerder bereiken dan voorheen het geval was en voor kiezers wordt het, bij een fundamenteel dan wel in de media uitvergroot verschil van mening, moeilijk om te zien wat nu de precieze opvatting van de partij is. Vaart de VVD na de verkiezingen van 2006 de koers-Rutte of de koers-Verdonk? Partijen lijken minder eenduidig herkenbaar bij grotere interne verdeeldheid en dat kan gevolgen hebben voor de relatie tussen kiezer en partij en voor hun intermediaire rol en schakelfunctie. "We moeten ons nu intern verbinden en naar buiten toe boeien. Het beeld van voortdurende verdeeldheid is fnuikend voor de VVD", aldus voorzitter Van Zanen tegen het VVD-congres (geciteerd in *Trouw*, 10 december 2007). Na het vertrek van Verdonk zocht de partij vooral "(...) rust, in een poging het verloren terrein bij de

kiezers terug te winnen" (*Trouw*, 10 december 2007). In de duiding van de voorzichtige opmars van de VVD in de peilingen begin 2010 wordt die herstelde rust binnen de partij als een van de verklarende factoren naar voren gebracht (onder meer *Algemeen Dagblad*, 29 december 2009; *de Volkskrant*, 6 januari 2010).

Verdeeldheid kan naast electorale gevolgen intern schadelijke effecten hebben. Gallagher en Marsh, bijvoorbeeld, schetsen de verdeeldheid binnen de Ierse Fine Gael als een omvangrijke zwiigende minderheid een opvatting heeft die afwijkt van de koers die op dat moment wordt gevaren door de partijtop. Het risico is aanwezig dat die andersdenkenden minder actief worden of afhaken (Gallagher en Marsh, 2002, p. 173). Als de verdeeldheid zich voordoet op een onderwerp dat leden belangrijk vinden, kan de onenigheid ernstige gevolgen hebben – in het ergste geval valt de partij uit elkaar. Hoewel het zo ver niet kwam, kan ook dit risico met de recente lotgevallen van de VVD worden geïllustreerd: "De crisis waarin de VVD zichzelf vorig jaar dompelde door haar nummer twee – Verdonk – eruit te zetten, is voorbij. In 2007 verloor de partij vierduizend (van de 40 duizend) leden" (*de Volkskrant*, 24 mei 2008).

Partijleden zelf zijn enigszins beducht voor grote interne meningsverschillen en hun gevolgen. Op basis van het Leidse Partijledenonderzoek 2008, waarover zo dadelijk meer, hebben we een indruk van hoe ver een interne discussie mag gaan. Respondenten kregen de stelling voorgelegd dat een discussie in de partij de eenheid van de partij nooit in gevaar mag brengen. Van alle ondervraagde partijleden is een aanzienlijke minderheid van bijna veertig procent het daarmee (helemaal) eens. Slechts onder de leden van D66, GroenLinks (GL) en de PvdA zijn er meer leden die het oneens zijn met deze stelling dan leden die instemmen met het idee dat de eenheid van de partij nooit in gevaar mag komen door een interne discussie.

3. Data en methode

We maken gebruik van het Leidse Partijledenonderzoek 2008 (LPO 2008), dat is uitgevoerd in het late voorjaar en de vroege zomer van 2008 onder een aselechte steekproef van 1.500 leden van Nederlandse partijen. Alle tien partijen die na de verkiezingen van 2006 in de Tweede Kamer vertegenwoordigd waren, waren uitgenodigd om mee te doen. Zeven deden er mee: CDA, CU, D66, GL, PvdA, SGP en VVD. De SP en Partij voor de Dieren weigerden medewerking, terwijl de PVV van Geert Wilders geen leden kent. De dataverzameling is uitgevoerd door middel van een schriftelijke vragenlijst vanwege het beperkte budget en methodologische overwegingen. Het LPO 2008 is namelijk een vervolg op en deels replicatie van het Leidse Partijledenonderzoek 1999 (LPO 1999), waarin leden van CDA, D66, PvdA

en VVD zijn bevraagd. Ter wille van de vergelijkbaarheid is in 2008 gekozen voor een vergelijkbare opzet en vragenlijst. De respons verschilde per partij en liep van 32 procent onder CDA-leden tot 62 procent onder leden van GroenLinks (zie verder voor de verantwoording Van Holsteyn en Koole, 2009).

Hoewel het waarschijnlijk is dat meer actieve leden vaker hebben meegedaan aan het onderzoek dan minder of niet-actieve, is het geenszins het geval dat die laatste groep niet ook heeft meegedaan. Zo gaf 67 procent van alle ondervraagden aan geen tijd kwijt te zijn aan het partijlidmaatschap en het werk voor de partij, en nog eens 17 procent dat dit beperkt bleef tot gemiddeld vijf uur per maand. Ook een inschatting van het eigen activisme toont dat niet uitsluitend actieve partijleden de vragenlijst hebben ingevuld: van alle ondervraagden achtte 44 procent zich (vrijwel) niet actief, 31 procent niet zo actief, 17 tamelijk en slechts 8 procent zeer actief. Omdat we in het navolgende niet primair kijken naar alle leden samen maar naar leden van afzonderlijke partijen, maken we geen gebruik van een weegvariabele naar het daadwerkelijke aantal leden (zie voor een overzicht van ledenaantallen van Nederlandse partijen <http://www.rug.nl/dnpp/themas/lt/index>).

Om de mate van eensgezindheid onder partijleden te bekijken, gebruiken we hun zelfplaatsing op acht zogenoemde issueschalen en een links-rechtsschaal. De vraagstukken of *issues* sluiten aan bij belangrijke vraagstukken in de (Nederlandse) politiek, al zijn zij niet alle op elk moment urgent. Het betreft opvattingen over euthanasie, inkomensverschillen, integratie van allochtonen, Europese eenwording, sociale uitkeringen, criminaliteit, kerncentrales en het uitzenden van militairen. Respondenten konden de eigen positie aangeven op een schaal van 1 tot 7 (zie Bijlage B).

Er zijn diverse manieren om de mate van onderlinge eensgezindheid (kwantitatief) te beoordelen. Ter wille van de robuustheid van bevindingen gebruiken we er drie, waarvan de laatste de meest verfijnde kan worden geacht:

- (1) De volledige verdeling van respondenten/antwoorden per vraagstuk.
- (2) De ingedikte verdeling van respondenten/antwoorden per vraagstuk. Crewe en King (1995) stellen dat een partij intern verdeeld is als geen van de mogelijke opties of posities steun van minstens 60 procent der leden krijgt. Ten behoeve van dit 60-procentcriterium en vanwege de overzichtelijkheid dikken we de zevenpuntsschalen in tot drie categorieën: scores 1-2 (gearceerd in Tabel 2); scores 3-5; 3) scores 6-7 (gearceerd in Tabel 2).
- (3) De *Agreement Score* of A-score (van der Eijk, 2001), die speciaal is ontwikkeld om de mate van overeenstemming van percepties of voorkeuren te meten op ordinale schalen, nadrukkelijk rekening houdend met de verdeling van scores en vooral met de scheefheid ervan over de schaal. De A-score is ontwikkeld omdat bijvoorbeeld de standaarddeviatie niet voldoet bij een schaal met een

gegeven aantal schaalposities, een scheve verdeling en duidelijke pieken op een specifieke schaalpositie (van der Eijk, 2001, pp. 325-328). De A-score loopt van +1 (perfecte overeenstemming; alle respondenten nemen dezelfde positie in) via 0 (geen overeenstemming; respondenten zijn gelijk verdeeld over alle schaalposities) naar -1 (volstrekte onenigheid; respondenten zijn verdeeld over de uiterste schaalposities). Een lagere positieve score betekent aldus minder overeenstemming; een negatieve score wijst op de aanwezigheid van een tegenstelling en doet denken aan een 'spagaat' in de betreffende partij.

4. Eensgezindheid van en meningsverschillen onder Nederlandse partijleden

Om de vraag naar eensgezindheid onder partijleden te beantwoorden kijken we naar de A-scores (Tabel 1) en de onderliggende frequentieverdeling van meningen ten aanzien van de genoemde vraagstukken (Tabel 2). De A-scores maken duidelijk dat binnen geen enkele partij ten aanzien van enig issue volstrekte eensgezindheid bestaat (geen scores van 1 of bijna 1), maar wijzen er vanwege het ontbreken van negatieve scores vooral op dat de interne verdeeldheid in alle gevallen relatief beperkt is. Als we de gemiddelde A-score over de aan leden voorgelegde vraagstukken als globale indicator gebruiken van de algehele eensgezindheid binnen partijen, zien we dat de SGP het meest eensgezind is, gevolgd door GroenLinks, D66, VVD, ChristenUnie, PvdA en CDA. De onderlinge verschillen tussen partijen zijn overigens gering (hoogste gemiddelde A-score voor SGP 0,59; laagste score voor CDA 0,45).

TABEL 1. Agreement scores (A-scores) voor diverse politieke vraagstukken.

	GL	PvdA	D66	CU	CDA	VVD	SGP	Gemiddelde per vraagstuk
- euthanasie	0,78	0,85	0,85	0,57	0,38	0,81	0,91	0,74
- inkomensverdeling	0,68	0,59	0,51	0,46	0,48	0,38	0,46	0,51
- integratie	0,38	0,34	0,41	0,40	0,47	0,44	0,55	0,43
- Europese eenwording	0,35	0,26	0,40	0,34	0,23	0,18	0,69	0,35
- sociale uitkeringen	0,52	0,52	0,69	0,61	0,59	0,49	0,53	0,56
- kerncentrales	0,68	0,22	0,07	0,10	0,30	0,53	0,20	0,30
- criminaliteit	0,40	0,46	0,57	0,62	0,63	0,66	0,80	0,59
- militaire missies	0,42	0,41	0,53	0,58	0,55	0,53	0,54	0,51
Gemiddelde per partij	0,53	0,46	0,50	0,46	0,45	0,50	0,59	0,50

Opmerking: partijen zijn hier en in volgende tabellen (muv. Tabel 5) gerangschikt op basis van de gemiddelde zelfplaatsing van de partijleden in 2008 op een links-rechts schaal.

Bron: LPO 2008.

TABEL 2. Meningen van leden van politieke partijen over diverse politieke vraagstukken.

	1-2	3-5	6-7	Totaal %	N
	verbieden	euthanasie	toestaan		
GL	1	13	86	100	662
PvdA	0	8	92	100	543
D66	0	8	92	100	909
CU	69	27	5	101	506
CDA	12	37	50	99	451
VVD	1	11	88	100	537
SGP	96	2	2	100	537
	groter	inkomensverschillen	kleiner		
GL	1	25	74	100	662
PvdA	1	35	64	100	545
D66	2	65	31	98	904
CU	4	62	35	101	504
CDA	5	65	30	100	447
VVD	30	61	9	100	540
SGP	7	69	24	100	524
	zijn te laag	sociale uitkeringen	zijn te hoog		
GL	35	63	3	101	659
PvdA	25	70	5	100	538
D66	7	87	6	100	897
CU	10	84	6	100	498
CDA	7	80	13	100	448
VVD	4	59	38	101	537
SGP	6	75	20	101	525
	cultuur behouden	Integratie	aanpassen		
GL	31	63	8	102	661
PvdA	17	66	18	101	541
D66	16	71	14	101	905
CU	9	64	28	101	503
CDA	6	53	40	99	450
VVD	8	50	42	100	540
SGP	5	30	64	99	531
	moet verder	Europese eenwording	is al te ver		
GL	42	51	8	101	653
PvdA	35	51	14	100	541
D66	46	47	7	100	901
CU	7	56	38	101	503
CDA	27	56	18	101	447
VVD	26	53	21	100	538
SGP	3	18	78	99	531

	1-2	3-5	6-7	Totaal %	N
	bouwen	kerncentrales	niet bouwen		
GL	4	20	76	100	662
PvdA	19	34	46	99	533
D66	26	44	30	100	894
CU	24	47	30	101	499
CDA	43	45	14	102	447
VVD	67	23	10	100	540
SGP	38	45	18	101	520
	is te hard	optreden criminaliteit	moet harder		
GL	16	70	16	102	654
PvdA	3	61	37	101	531
D66	2	72	26	100	893
CU	1	34	64	99	499
CDA	0	34	65	99	451
VVD	2	24	75	101	540
SGP	1	10	90	101	532
	nooit meedoen	militaire missies	altijd meedoen		
GL	24	68	7	99	657
PvdA	12	68	21	101	542
D66	8	77	15	100	903
CU	2	61	36	99	503
CDA	2	56	43	101	450
VVD	3	63	34	100	540
SGP	4	55	42	101	530

Opmerking: Zie Bijlage B voor de gehanteerde vraagstelling en aangeboden antwoordcategorieën. De antwoorden op de 7-puntschaal zijn in deze tabel gereduceerd tot drie categorieën (1-2, 3-5 en 6-7).
Bron: LPO 2008.

Het globale beeld voor de partijen kan worden ingekleurd door per vraagstuk de mate van eensgezindheid te bekijken, wat temeer relevant is omdat het debat over eventuele spagaten aan enkele specifieke (nieuwe) politieke issues was opgehangen. Ten aanzien van het 'oude' euthanasievraagstuk blijkt de grootste mate van eensgezindheid aan de uitersten van de schaal. Bij de SGP kiest 90 procent van de leden voor de positie die het stelligst uitdrukt dat euthanasie verboden moet worden (positie 1). D66, PvdA en GL zijn eensgezind van mening dat euthanasie toegestaan moet blijven. De positieve A-scores voor deze vier partijen zijn relatief hoog, een aanwijzing voor eensgezindheid. CDA en CU zijn wat meer verdeeld, waarbij CDA-leden neigen naar toestaan van euthanasie en CU-leden naar het verbieden ervan. De CU telt wel meer dan 60 procent van de leden aan één van de uiterste schaalposities (de ingedikte posities 1 en 2). Het CDA haalt dat niet en komt dan ook uit op een voor dit vraagstuk relatief lage A-score van .38.

Het vraagstuk van inkomensverschillen kent, gezien de lagere A-scores over de hele linie, een geringere mate van eensgezindheid dan euthanasie maar de interne meningsverschillen blijven beperkt. Bij alle partijen bevindt zich 60 procent of meer van de leden in één ingedikte schaalpositie. Bij CDA, CU, D66, SGP en VVD is dat de middenpositie, bij GL en PvdA het uiteinde van de schaal dat staat voor een streven naar kleinere inkomensverschillen. Er is bij alle partijen spreiding over antwoordcategorieën, die bij de VVD het grootst is (A-score van .38) en bij GL het kleinst (A-score .68). De geprefereerde hoogte van de sociale uitkeringen hangt samen met de mening ten aanzien van inkomensverschillen, maar de gemiddelde mate van eensgezindheid van partijleden is er iets hoger. De meeste leden nemen een (ingedikte) middenpositie in: uitkeringen moeten hoger noch lager. VVD-leden zijn minder eensgezind en verdelen zich over posities in het midden en aan de rechterkant van de schaal.

Het euthanasievraagstuk kan worden gezien als een manifestatie van een ethische, religieuze dimensie en het vraagstuk van de inkomensverdeling (en sociale uitkeringen) van een sociaaleconomische dimensie, de dimensies die lange tijd dominant waren in de Nederlandse politiek (onder meer Andeweg en Irwin, 2005, pp. 101-105). De houding ten aanzien van de integratie van allochtonen en etnische minderheden is onderdeel van een recentere conflictdimensie (onder meer Aarts en Thomassen, 2008; Pellikaan, van de Meer en de Lange, 2003; Pellikaan, de Lange en van der Meer, 2007). Over het geheel genomen zijn partijleden minder eensgezind ten aanzien van dit vraagstuk dan bij de eerste drie vraagstukken. De SGP is nog het meest eensgezind met een ruime meerderheid van leden op de posities 6 en 7, daarmee het verlangen uitdrukkelijk dat allochtonen zich aanpassen aan Nederlandse gewoonten en gebruiken. De meeste leden van de andere partijen zitten in de ingedikte middenpositie, die vaak 60 procent bevat. De spreiding over afzonderlijke middenposities is tamelijk breed.

Europese eenwording is eveneens een recent, prominent vraagstuk, vooral sinds het referendum over de Europese 'grondwet' van 2005, waarin Nederlandse kiezers zich in meerderheid afkeerden van de door een groot deel van de politieke elite ingenomen positie (vgl. Aarts en van der Kolk, 2005). Binnen partijen is de verdeeldheid aanzienlijk: we noteren de op een na laagste gemiddelde A-score. Slechts SGP-leden zijn eensgezind en menen dat de Europese integratie te ver is gegaan. Van de andere partijen zijn D66-leden het meest eensgezind met posities in het midden en aan de kant van de schaal die aangeeft dat men neigt naar de opvatting dat de Europese eenwording verder moet gaan. Bij GL en CU is er relatief weinig eensgezindheid met leden die zich verdelen over vijf schaalposities. Bij leden van PvdA, CDA en met name de VVD is er nauwelijks sprake van eensgezindheid. De leden zijn verspreid over (bijna) alle schaalposities, maar van een spagaat is geen sprake: de A-scores zijn niet

negatief. Partijleden zijn simpelweg weinig eensgezind met betrekking tot de richting die Nederland ten aanzien van Europese integratie dient in te slaan. De verdeeldheid onder VVD-leden is daarbij het grootst met een positieve maar lage A-score van .18.

Ten aanzien van de kernenergieproblematiek – concreet: het al dan niet bouwen van meer kerncentrales – zien we de geringste mate van interne eensgezindheid, met uitzondering van GL en VVD. 76% van de GL-leden wil geen extra centrales bouwen, 67% van de VVD-leden wil dat juist wel. Onder leden van andere partijen is er nauwelijks eensgezindheid. Terwijl CDA-leden nog naar één kant neigen (bouwen), geldt dat niet voor leden van CU en D66. De A-scores naderen 0, wat erop duidt dat partijleden min of meer gelijk verdeeld zijn over antwoordcategorieën.

Bij het vraagstuk of er harder gestraft dient te worden of al te hard wordt gestraft, is de mate van eensgezindheid weer beduidend hoger. Vooral SGP-leden zijn het onderling eens: straffen moet harder. De minste eensgezindheid is er bij de PvdA en GL. Weliswaar bevindt meer dan 60% van de leden van die partijen zich in de middencategorie, maar de spreiding van de respondenten binnen die middencategorie en de posities daarnaast is relatief groot.

Het laatste vraagstuk is dat over de inzet van Nederlandse militairen in het kader van militaire missies. Moet Nederland desgevraagd nooit militairen sturen of altijd? De mate van eensgezindheid is hier lager dan bij criminaliteit. De meeste partijleden kiezen een positie in het (ingedikte) midden. Alleen leden van SGP en CDA verdelen zich over het midden en aan de rechterkant van de schaal.

TABEL 3. Frequentieverdeling en A-scores links-rechts zelfplaatsing.

Links-Rechts	GL	PvdA	D66	CU	CDA	VVD	SGP
1 [links]	10	13	1	1	1	–	–
2	28	18	3	1	2	1	–
3	43	34	23	10	5	2	0
4	14	23	37	16	11	4	1
5	3	8	17	13	17	7	3
6	1	3	9	14	17	12	7
7	1	1	8	19	21	27	15
8	0	0	2	19	18	35	36
9	–	0	1	4	6	11	18
10 [rechts]	0	0	0	3	2	0	20
A-score	0,76	0,66	0,66	0,40	0,46	0,65	0,65
Totaal %	100	100	101	100	100	101	100
N	646	527	891	474	432	537	496

Bron: LPO 2008.

Niet alleen aan de hand van afzonderlijke vraagstukken meten we eensgezindheid van partijleden, maar tevens op basis van hun zelfplaatsing in de nog altijd relevante tegenstelling van links en rechts (vgl. van der Brug en van der Eijk, 2003, pp. 77-78). De eensgezindheid blijkt aanzienlijk met A-scores boven de .65 voor vijf van de zeven partijen (zie Tabel 3). CDA en CU wijken hier met een score van .46 respectievelijk .4 enigszins van af. Leden van het CDA verdelen zich ruwweg over de posities 4 tot en met 8, iets links van het midden tot rechts van het midden; leden van de CU verspreiden zich over de posities 3 tot en met 8, en plaatsen zich aldus van links van het midden tot rechts van het midden. Waar de leden van de SGP zichzelf als rechts aanduiden, zijn de leden van de twee andere confessionele partijen minder eensgezind in hun positionering.

Wanneer we A-scores op afzonderlijke vraagstukken en links-rechts bekijken, dan kan worden geconstateerd dat nergens sprake is van ware spagaten, van scherp aan elkaar tegengestelde kampen binnen de partijen, ook niet voor afzonderlijke vraagstukken. De A-score is in geen enkel geval negatief. Dat neemt niet weg dat er verschillen zijn in de mate van eensgezindheid met betrekking tot onderscheiden vraagstukken. In sommige gevallen is er bijna volledige eensgezindheid (euthanasievraagstuk), of is de eensgezindheid in de meeste partijen tamelijk groot (links-rechts, criminaliteit, sociale uitkeringen, inkomensverschillen, militaire missies). Met betrekking tot het vraagstuk van integratie is er geen sprake van grote eensgezindheid. Tot slot zijn er gevallen waarin er nauwelijks sprake is van eensgezindheid en bevinden leden zich op zo goed als alle posities van de gehanteerde schaal, zoals bij het vraagstuk van Europese eenwording en in het bijzonder met betrekking tot de vraag naar het al dan niet bouwen van extra kerncentrales.

De verschillen in eensgezindheid tussen partijen onderling zijn voor afzonderlijke vraagstukken hier en daar aanzienlijk. De SGP bleek al de meest eensgezinde partij; zo lang het niet gaat over kerncentrales zijn SGP-leden het onderling in hoge mate eens. CDA en PvdA waren over het geheel gezien het minst eensgezind, vooral als gevolg van geringe eensgezindheid ten aanzien van een drietal vraagstukken. Het CDA scoort relatief laag op kerncentrales, Europese eenwording en euthanasie. Leden van de PvdA zijn niet erg eensgezind als het gaat over kerncentrales, Europese eenwording en integratie.

5. Onenigheid waarover?

De mate van eensgezindheid onder leden verschilt van partij tot partij en van vraagstuk tot vraagstuk. Op basis van de literatuur kunnen we enkele specifieke

verwachtingen formuleren over in welke gevallen de eensgezindheid groot of minder groot zal zijn. Een eerste verwachting volgt uit Kitschelts idee van *cleavage mobilization* (Kitschelt, 1989). Hij onderscheidt eigen van vreemde vraagstukken: eigen vraagstukken raken de kern van het gedachtegoed van een partij, thema's die samenhangen met de scheidslijn die door de partij wordt gerepresenteerd of aan de partij ten grondslag ligt. We weten dat ideologische aspecten een voorname drijfveer zijn om partijlid te worden (onder meer Gallagher en Marsh, 2002; Cross en Young, 2002). Volgens het LPO 2008 werd 71 procent van de respondenten lid (mede) om uiting te geven aan de eigen levensovertuiging, 94 procent (mede) om steun te geven aan de beginselen van de partij. Wanneer mensen partijlid worden, gaat het ze waarschijnlijk om de kernthema's en centrale waarden van de partij. Deze redenering volgend veronderstellen we dat leden eensgezinder zijn met betrekking tot eigen dan tot vreemde vraagstukken.

In Nederland is zoals gezegd sprake van een nieuwe, politiek-culturele scheidslijn. Juist op vraagstukken als Europese eenwording en de integratie van allochtonen, die hiermee zouden samenhangen, zouden met name gevestigde partijen verdeeld zijn. Een ander onderscheid, dat samenhangt met het verschil tussen eigen en vreemde vraagstukken maar daarmee niet hoeft samen te vallen, heeft betrekking op *saliency*. Urgent geachte vraagstukken nopen tot meer eensgezindheid dan minder urgente vraagstukken.

We exploreren het realiteitsgehalte van deze verwachtingen door na te gaan of (1) sprake is van relatief veel eensgezindheid op eigen vraagstukken; (2) sprake is van minder eensgezindheid in het bijzonder ten aanzien van Europese eenwording en integratie; en (3) of sprake is van relatief grote eensgezindheid met betrekking tot vraagstukken die leden urgent vinden. Om een indruk te krijgen van eigen *issues* van een partij, wordt gebruik gemaakt van de resultaten van een expert-survey (Aardal en van Wijnen, 2005). Volgens althans deze experts zou euthanasie het vraagstuk zijn van het CDA, inkomensverdeling en sociale uitkeringen van GL en PvdA, integratie en criminaliteit van de VVD, Europese eenwording van D66, kerncentrales van GL, en militaire missies van de PvdA (Aardal en van Wijnen, 2005, p. 208).

De verwachting dat partijleden het vooral eens zullen zijn over eigen vraagstukken krijgt geen overweldigende steun (zie nogmaals Tabel 1): de grootste overeenstemming bestaat ten aanzien van euthanasie, ook bij partijen waarvoor dit geen kerndoelstelling is. Het blijkt meer in het algemeen niet zo te zijn dat leden met betrekking tot eigen vraagstukken een grote mate van eensgezindheid hebben en op vreemde een geringe. Wel bestaat op eigen *issues* evenmin enorme verdeeldheid, al lijken uitzonderingen aanwijsbaar: CDA-leden zijn niet erg eensgezind over eu-

thanasie, VVD-leden niet ten aanzien van integratie en PvdA-leden niet aangaande militaire missies. Dat laatste vraagstuk is volgens de door Aardal en Van Wijnen geraadpleegde experts weliswaar een *issue* van die partij, maar hoort overigens niet werkelijk bij de scheidslijnen en krijgt geen prioriteit van leden. De leden van D66 zijn niet erg eensgezind over Europese eenwording, maar eensgezinder dan leden van andere partijen die dit thema van minder prominent belang vinden.

Volgens onze tweede verwachting zou als uitvloeisel van de nieuwe scheidslijn in de Nederlandse politiek de verdeeldheid over integratie en Europese eenwording relatief groot zijn. Daar zit zeker wat in: het gemiddelde van de A-scores is relatief laag (integratie 0.43; Europese eenwording 0.35). Slechts ten aanzien van kernenergie is de eensgezindheid geringer. Met betrekking tot Europese eenwording blijken daarenboven de traditionele middenpartijen het meest verdeeld: PvdA, CDA en VVD hebben een A-score lager dan 0.30. Dit vraagstuk toont ook verdeeldheid bij CU, D66 en GL, maar in mindere mate. Op het vraagstuk van integratie zijn de linkse PvdA en GL het minst eensgezind; de eensgezindheid binnen andere partijen is iets groter. We constateren dat de partij waarbij eerder een spagaat is geconstateerd, de PvdA, in ieder geval relatief geringe eensgezindheid kent op twee grote vraagstukken die zijn gerelateerd aan een nieuwe relevante scheidslijn in de Nederlandse politiek. Overigens zijn de opvattingen hier en in het algemeen tussen beide vraagstukken niet sterk onderling verbonden, zodat op deze twee vraagstukken geprofileerde subgroepen leden niet direct zichtbaar zijn.

TABEL 4. A-scores voor en de urgentie van diverse politieke vraagstukken.

	GL	PvdA	D66	CU	CDA	VVD	SGP
- euthanasie					0,38		
- inkomensverdeling						0,38	0,46
- integratie	0,38	0,34	0,41	0,40		0,44	
- Europese eenwording	0,35	0,26	0,40	0,34	0,23	0,18	
- sociale uitkeringen							
- kerncentrales		0,22	0,07	0,10	0,30		0,20
- criminaliteit	0,40						
- militaire missies							0,54

Opmerking: In de kolommen zijn voor alle partijen de drie laagste A-scores voor de betreffende partij opgenomen. Gearceerde cellen wijzen op de (dertien) urgente vraagstukken voor de betreffende partij, dat wil zeggen vraagstukken genoemd door ten minste 20 procent van de partijleden in antwoord op een gesloten vraag welk probleem de eigen partij met voorrang zou dienen aan te pakken.

Bron: LPO 2008.

Tot slot bekijken we hoe verdeeld leden zijn met betrekking tot vraagstukken die zij *zelf* urgent vinden. We beschouwen een vraagstuk urgent voor een partij als ten

minste één op de vijf leden deze mening is toegedaan. In Tabel 4 zijn vraagstukken gearceerd waarvan leden aangaven dat de eigen partij ze met voorrang zou moeten aanpakken. Dan valt op dat een behoorlijke mate van eensgezindheid bestaat onder leden van verschillende partijen over de urgente vraagstukken anno 2008. Op een enkele uitzondering na (SGP) vinden partijen – nogmaals: dat wil zeggen ten minste 20 procent der leden – de integratieproblematiek urgent. Confessionele partijen voegen daar criminaliteit aan toe, leden van PvdA en GL kiezen ook voor het vraagstuk van inkomensverdeling, D66'ers voor Europese eenwording en SGP-leden voor het euthanasievraagstuk.

In totaal zijn er in Tabel 4 dertien urgente vraagstukken opgenomen, waarvan voor zes vraagstukken de A-score op relatief geringe eensgezindheid wijst, een score die hoort bij de laagste drie A-scores voor de partij. Merk op dat de scores positief blijven; de laagste A-score voor een urgent vraagstuk is .34 (PvdA, integratie). Dit wijst erop dat er weliswaar geen grote eensgezindheid bestaat, maar dat van tegengestelde kampen evenmin sprake is. In een meerderheid van zeven van de dertien kwesties bestaat er geen relatief groot gebrek aan eensgezindheid ten aanzien van die vraagstukken die binnen een partij urgent worden geacht. Wel verdient wederom het integratievraagstuk de aandacht: leden van de meeste partijen vinden het een urgent vraagstuk, maar zijn tegelijkertijd weinig eensgezind over de richting die de eigen partij in dit 'dossier' dient te volgen. Van de zes relatief lage A-scores bij urgente vraagstukken hebben er niet minder dan vijf betrekking op de integratieproblematiek.

6. Onenigheid bij wie?

Zijn wellicht specifieke groepen leden het onderling oneens? We gaan dit na voor subgroepen waarvan we op basis van de literatuur mogen verwachten dat zich verschillen voordoen. Met behulp van *one way ANOVA* bekijken we of de gemiddelde opvattingen van onderscheiden subgroepen (significant) van elkaar verschillen.

Partijleden kunnen worden ingedeeld naar hun activisme, dat wil hier zeggen naar de mate waarin zij zichzelf actief achten. We zijn daarbij niet, zoals May, geïnteresseerd in het antwoord op de vraag of opvattingen van actieve leden extremer zijn dan van passieve leden, maar kijken simpelweg of zich verschillen voordoen. Maar dat blijkt nauwelijks het geval (gegevens niet gepresenteerd). Een uitzonderlijke keer lijkt er verschil te zijn tussen de gemiddelde positionering van actieve en passieve leden (bij het CDA op euthanasie; bij D66 op Europese integratie), maar in alle andere gevallen zijn verschillen niet significant. Actieve leden houden er geen andere opvattingen op na dan passieve leden.

Een tweede optie is dat het veeleer gaat om de motivatie om partijlid te zijn geworden. Leden die ideologisch gemotiveerd waren, zouden er andere (extremere?) opvattingen op na houden dan leden die primair gemotiveerd waren om verkiezingen te winnen, hetzij voor de partij als geheel, hetzij om zelf verkozen te worden. Een indicator voor de motivatie van leden is de vraag in hoeverre zij lid zijn geworden om steun te geven aan de beginselen van de partij. Aangezien 94 procent aangeeft dat dit een (zeer) belangrijk motief was, is dit echter geen onderscheidend kenmerk. Een vergelijkbaar probleem doet zich voor bij het motief dat men lid geworden is om zelf verkozen te worden; deze reden wordt te weinig als belangrijk genoemd om te differentiëren. We kunnen wel enig inzicht krijgen in de intensiteit of betrokkenheid van leden bij hun partij door te kijken naar de mate waarin zij zichzelf overtuigd lid noemen: acht men zichzelf een niet zo overtuigd, tamelijk overtuigd of zeer overtuigd partijlid? Dit blijkt echter geen significante verschillen op te leveren. De aldus geoperationaliseerde intensiteit van overtuiging hangt niet samen met de vraagstukken waarop partijen intern weinig eensgezindheid vertonen en ligt waarschijnlijk dan ook niet aan deze meningsverschillen ten grondslag.

Opvattingen van leden zouden ten derde kunnen samenhangen met de prioriteit die zij aan vraagstukken geven. Deze aan urgentie gerelateerde verwachting is het alternatief voor de verwachting die we al onderzochten, namelijk dat leden wat betreft voor hen urgente vraagstukken meer eensgezind zouden zijn. Het is echter evenzeer denkbaar dat mensen voor wie de zaak erg dringend is er andere opvattingen op na houden dan mensen die de urgentie minder voelen. Voor vraagstukken met een A-score lager dan .4 is dan ook bekeken of er verschillen zijn in de gemiddelde zelfplaatsing van leden die het vraagstuk het meest urgent vonden en zij die deze mening niet waren toegedaan. Bij zestien onderzochte gevallen bleek slechts vier keer sprake te zijn van significante verschillen (gegevens niet gepresenteerd). Tweemaal ging het om een heel kleine groep respondenten, bij het euthanasievraagstuk en het vraagstuk van kerncentrales voor CDA-leden. Ten aanzien van Europese eenwording was er zowel bij leden van D66 als bij leden van GL verschil. In beide gevallen hadden leden die het vraagstuk urgent vonden een significant meer pro-Europese houding dan andere leden.

Hoewel regelmatig samenhang wordt verondersteld tussen achtergrondkenmerken en inhoudelijke opvattingen, blijkt die samenhang niet altijd aanwezig (onder meer. Koole en van Holsteyn, 1999, p. 115). Dat is ook zo in het LPO 2008, waar bij vraagstukken met een relatief lage A-score vaker geen dan wel significante verschillen bestaan tussen de gemiddelden bij opleiding en leeftijd. Weer geldt dat achtergrondkenmerken enkele keren samenhangen met opvattingen, maar dat dit niet per se geldt voor vraagstukken die gezien hun relatief lage A-score beperkte interne eensgezindheid kennen. In slechts één geval is er duidelijke samenhang, namelijk

ten aanzien van kerncentrales en geslacht. Mannen en vrouwen houden er in dezen binnen CDA, CU, D66, GL, PvdA en VVD significant andere opvattingen op na. Het opleidingsniveau, ten slotte, hangt voor leden van CDA en PvdA samen met opvattingen over integratie en bij de PvdA ook over Europese eenwording.

De overheersende indruk is toch dat we geen aanzienlijke meningsverschillen vinden tussen onderscheiden subgroepen partijleden. Het gebrek aan eensgezindheid binnen partijen is niet terug te voeren op het verschil tussen actieve en passieve leden of tussen meer of minder overtuigde leden. Hoewel er in enkele gevallen samenhang is tussen politiek-inhoudelijke opvattingen en andere kenmerken, is het niet zo dat onderscheiden subgroepen leden in een en dezelfde partij er wezenlijk andere meningen op na houden.

7. Waardering van interne onenigheid

De feiten lijken vooralsnog anders uit te wijzen, maar *so what* als sprake is van ernstige verdeeldheid onder partijleden? We gaven al aan dat het antwoord op die vraag mede afhangt van de aard van de onenigheid en overigens van specifieke omstandigheden. Nu we iets meer weten over de feitelijke mate van eensgezindheid, kunnen we nog een enkele opmerking maken over de waardering ervan. Onenigheid binnen partijen maakt die partijen wellicht een minder aantrekkelijke coalitiepartner of actor vanuit bestuurlijk perspectief, en kan ertoe leiden dat het voor kiezers onduidelijk is waar de partij voor staat, terwijl duidelijkheid in dezen voor kiezers van groot belang lijkt te zijn (vgl. den Ridder, 2007, 16). Dit hangt nauw samen met de schakelfunctie in de representatieve democratie.

Op basis van een open vraag in het NKO 2006 (zie voor dit NKO onder meer Aarts, van der Kolk en Rosema, 2007; CBS, 2008) kunnen we nagaan wat voor kiezers een belangrijk persoonlijk en nationaal probleem is rond de Kamerverkiezingen van november 2006. Europa en kernenergie zijn volgens deze gegevens onbelangrijk; verdeeldheid van partijen op deze vraagstukken zal niet snel leiden tot electorale schade. Het vraagstuk van integratie (en immigratie) echter wordt door een aanzienlijk deel van de kiezers belangrijk gevonden, is zelfs “het meest urgent” (Schmeets, 2008, p. 129). Wanneer partijen hierover intern ernstig verdeeld zijn, kan dit problematisch zijn: voor kiezers is onduidelijk waar de partij alsdan voor staat, en die onzekerheid kan een negatief effect hebben op de electorale aantrekkelijkheid van de partij. Intern kan verdeeldheid tevens leiden tot het minder actief worden of afhaken van leden. Ook hier geldt dat dit vooral het geval zal zijn als het om een thema gaat dat partijleden belangrijk vinden. We zagen (Tabel 4) dat

het integratievraagstuk in alle partijen, minus de SGP, als urgent wordt beschouwd. Gecombineerd met het gegeven dat kiezers de integratieproblematiek (in 2006) als het meest urgente probleem van Nederland zien, geeft dit aan dat het vraagstuk van immigratie en integratie van etnische minderheden intern partijpolitiek zowel als electoraal potentieel explosief is.

Dit is te meer het geval omdat de interne eensgezindheid ten aanzien van het integratievraagstuk er in de loop van de tijd niet groter op geworden lijkt te zijn. In Tabel 5 zijn A-scores van 2008 en 1999 vergeleken voor partijen en vraagstukken die in beide onderzoeken aan bod kwamen. De gemiddelde A-score per partij (berekend als gemiddelde score voor vijf vraagstukken) blijkt bij alle vier betrokken partijen licht gedaald. Voor afzonderlijke vraagstukken geldt dat de partijen alleen bij het euthanasievraagstuk eensgezinder zijn geworden. Het grootste verschil doet zich voor bij het CDA: hoewel de eensgezindheid met betrekking tot het euthanasievraagstuk in 2008 niet hoog was, lag de A-score in 1999 beduidend lager. Bij het vraagstuk van inkomensverdeling is de A-score van ongeveer .5 constant gebleven, de eensgezindheid over sociale uitkeringen scoort boven de .5 maar is de afgelopen tien jaar aanzienlijk gezakt. In 1999 waren leden over dit vraagstuk nog het meest eensgezind. De A-scores zijn het laagst bij integratie en Europese eenwording. En de eensgezindheid van leden binnen partijen blijkt voor deze laatste twee kwesties de afgelopen tien jaar gedaald.

TABEL 5. A-scores voor diverse politieke vraagstukken, 1999 en 2008.

	CDA		D66		PvdA		VVD		Gemiddelde A-score per jaar	
	1999	2008	1999	2008	1999	2008	1999	2008	1999	2008
- euthanasie	0,17	0,38	0,70	0,85	0,70	0,85	0,65	0,81	0,56	0,72
- inkomensverdeling	0,48	0,48	0,55	0,51	0,55	0,59	0,47	0,38	0,51	0,49
- integratie	0,47	0,47	0,49	0,41	0,36	0,34	0,57	0,44	0,47	0,42
- Europese eenwording	0,39	0,23	0,47	0,40	0,39	0,26	0,32	0,18	0,39	0,27
- sociale uitkeringen	0,71	0,59	0,78	0,69	0,65	0,52	0,64	0,49	0,70	0,57
Gemiddelde A-score partij	0,44	0,43	0,60	0,57	0,53	0,51	0,53	0,46	0,53	0,49

Bron: LPO 1999 en LPO 2008.

8. Slotopmerkingen

Vanwege aard en functioneren worden politieke partijen geacht een zekere mate van eensgezindheid te hebben. Van partijen wordt tevens – nog altijd – veelal

verwacht dat zij zich tot op zekere hoogte ideologisch opstellen. Hierbij horen inhoudelijke verschillen tussen partijen enerzijds en een zekere mate van eensgezindheid en homogeniteit binnen partijen anderzijds. Op die manier kan de representatieve democratie, die immers rust op partijen als pijlers, worden vormgegeven, standhouden en daadwerkelijk functioneren.

In het recente publieke debat in Nederland wordt echter bij herhaling gesuggereerd dat vooral de interne verdeeldheid bij althans sommige partijen tegenwoordig erg groot is. Waar 'de kloof' lange tijd de dominante metafoor was in het debat over de afstand tussen burgers en bestuurders, daar maakt het beeld van 'de spagaat' een goede kans om het debat over (het gebrek aan) interne eensgezindheid van partijen te domineren. Het zou daarbij in het bijzonder gaan om de traditionele Grote Drie (PvdA, CDA en VVD), al klinken ook in andere partijen geluiden en tegengeluiden tegelijkertijd. De verdeeldheid van partijen zou zich bovenal tonen op de nieuwe politiek-culturele scheidslijn – kernvraag: wie is Nederlander en wat is Nederland? – die zich manifesteert in vraagstukken over de immigratie en integratie van allochtonen en Europese eenwording. Maar hoe correct zijn die vooral journalistieke observaties eigenlijk? Hoe is het gesteld met de vermeende interne verdeeldheid van partijen, bijvoorbeeld gelet op enkele opvattingen van hun leden ten aanzien van diverse belangwekkende politieke vraagstukken? Dat was de centrale vraag van deze bijdrage, die een beeld schetst van eensgezindheid en meningsverschillen binnen Nederlandse politieke partijen.

Het antwoord op die vraag luidt in de kern: er zijn geen vastomlijnde kampen of spagaten binnen welke (onderzochte) partij ook. Dat staat zo goed als haaks op de suggesties die in de media te vinden zijn, maar mogelijk komt dat door de eenzijdige gerichtheid van de media op het incident, het rumoer, de verdeeldheid: eensgezindheid is geen nieuws. Onze centrale uitkomst komt dichterbij de in grote delen van de relevante literatuur over politieke partijen en electoraal gedrag aangehangen aanname van partijen als (min of meer) unitaire actoren. Onze conclusie is overigens niet dat binnen alle partijen alle leden op precies dezelfde lijn zitten. Met betrekking tot kernenergie, Europese eenwording en de integratie van allochtonen zien we dat leden weliswaar geen diametraal tegengestelde meningen innemen, maar verre van eensgezind zijn. De spreiding van meningen is aanzienlijk – er is wel degelijk enige aanleiding voor journalistieke aandacht voor een eventueel gebrek aan interne eensgezindheid. Het glas is halfvol en halfleeg: van volstrekte interne inhoudelijke eensgezindheid is evenmin sprake als van onderscheiden kampen van partijleden met tegengestelde meningen.

Het grootste gebrek aan eensgezindheid bestaat over het kernenergievraagstuk, dat echter niet urgent is en (nog?) geen prominente rol speelt in het politieke

debat. Dat laatste kan niet gezegd worden van de vraagstukken van integratie en Europese eenwording, manifestaties van de nieuwe politiek-culturele scheidslijn in de politiek, ten aanzien waarvan de interne eensgezindheid in partijen ook relatief beperkt is. Als deze scheidslijn (verder) aan belang wint, zal er wellicht (nog) meer aandacht komen voor de gesignaleerde verdeeldheid binnen partijen. De afgelopen jaren zagen we dat er ruime mediabelangstelling is voor partijdiscussies over deze onderwerpen. Zowel kiezers als leden geven aan dat zij integratie een belangrijk thema vinden. En het vraagstuk van Europese eenwording lijkt voorlopig minder urgent als politiek en electoraal thema, maar sinds het referendum in 2005 is overduidelijk dat het vraagstuk een rol speelt in de 'discussie' tussen de overwegend pro-Europese elite en de rest van de bevolking die gemiddeld eurosceptischer is. Deze spanning zien we vooral terug in de grote middenpartijen. Nader onderzoek waarbij kiezers en kiesgedrag betrokken zijn is nodig, maar de bij velen in Nederland levende opvatting dat het politieke midden electorale steun verliest, zou kunnen worden begrepen in het licht van hun onduidelijke en weinig scherpe profiel met betrekking tot enkele prominente politieke vraagstukken. Dat geeft enige voeding aan de oude gedachte van iemand als Ed van Thijn dat hierdoor een waaierdemocratie zou kunnen ontstaan, met alle risico's van dien (Van Thijn, 1967). Bij zijn afscheid van de politiek wees Van Thijn hier nogmaals op (*Trouw*, 27 oktober 2007; 5 januari 2008). Zijn woorden werden gerelativeerd (onder meer in *Trouw*, 1 november 2007), maar misschien moeten we toch eerst iets zorgvuldiger nagaan hoe het gebrek aan interne eensgezindheid van met name gevestigde middenpartijen ten aanzien van enkele cruciale vraagstukken effect heeft op het Nederlandse electoraat, alvorens ruimte te geven aan de ironische constatering dat Van Thijn nog weer één maal waarschuwt (vgl. <http://home.kpn.nl/c.brendel/VanThijn.htm>).

Noot

1. Een eerdere versie van deze paper is gepresenteerd in de werkgroep 'De veranderende rol van politieke partijen' op het Politicologenetmaal, Berg en Dal, Nederland, 28-29 mei 2009. We danken de werkgroepdeelnemers voor hun commentaar op die eerdere versie; tevens danken we de drie anonieme reviewers van deze bijdrage voor hun commentaar.

Bibliografie

- Aardal, B. & van Wijnen, P. (2005). Issue Voting. In J. Thomassen (Ed.), *The European Voter* (pp. 192-213). Oxford: Oxford University Press.

- Aarts, K., & Thomassen, J. (2008). Dutch Voters and the Changing Party Space, 1989-2006. *Acta Politica*, 43 (2-3), 203-234.
- Aarts, K. & van der Kolk, H. (Eds.) (2005). *Nederlanders en Europa: Het referendum over de Europese grondwet*. Amsterdam: Bert Bakker.
- Aarts, K., van der Kolk, H. & Rosema, M. (Eds.) (2007). *Een verdeeld electoraat: De Tweede Kamerverkiezingen van 2006*. Utrecht: Het Spectrum.
- Andeweg, R.B. & Irwin, G.A. (2005). *Governance and Politics of the Netherlands*. Houndmills: Palgrave.
- APSA (1952). Toward a More Responsible Two-Party System. A Report of the Committee on Political Parties. *American Political Science Review*, 3 (2), supplement.
- Baakman, N. (2004). De nomenklatoera in Nederland: Over het verschijnsel van partijpolitieke benoemingen. In G. Voerman (Ed.), *Jaarboek Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen 2003* (pp. 173-197). Groningen: DNPP.
- Becker, F. & Cuperus, R. (2006). Inleiding. In F. Becker en R. Cuperus (Eds.), *Verloren slag: De PvdA en de verkiezingen van november 2006* (pp. 7-17). Amsterdam: Metz en Schilt.
- Boucek, F. (2009). Rethinking Factionalism: Typologies, Intra-Party Dynamics and Three Faces of Factionalism. *Party Politics* 15 (4), 455-485.
- Bovens, M.A.P. & Michels, A.M.B. (2002). Politiek zonder partij: een gedachte-oefening. In G.M.A. van der Heijden en J.F. Schrijver (Eds.), *Representatief en Participatief. Dubbele democratie* (pp. 55-70). Delft: Eburon.
- Brug, W. van der & van der Eijk, C. (2003). Enige nuances: misverstanden over kiezers in het algemeen en de verkiezingen van 2002/2003 in het bijzonder. In R. Coops et al. (Eds.), *Een politieke aardverschuiving* (pp. 74-88). Alphen aan den Rijn: Kluwer.
- CBS (2008). *Het Nationaal Kiezersonderzoek 2006: Opzet, uitvoering en resultaten*. Voorburg: CBS.
- Crewe, I. & King, A. (1995). *SDP: The Birth, Life and Death of the Social Democratic Party*. Oxford: Oxford University Press.
- Cross, W. & Young, L. (2002). Policy Attitudes of Party Members in Canada: Evidence of Ideological Politics. *Canadian Journal of Political Science*, 35 (4), 859-880.
- Daalder, H. (2002). Parties: Denied, Dismissed or Redundant? A Critique. In J.M. Montero en R. Gunther (Eds.), *Political Parties, Old Concepts and New Challenges* (pp. 39-58). Oxford: Oxford University Press.
- Devos, C. (2006). *De kleermakers en de keizer: Inleiding tot politiek en politieke wetenschap*. Gent: Academia Press.
- Downs, A. (1957). *An Economic Theory of Democracy*. New York: Harper and Row.
- Eijk, C. van der (2001). Measuring Agreement in Ordered Rating Scales. *Quality & Quantity*, 35 (3), 325-341.
- Gallagher, M. & Marsh, M. (2002). *Days of Blue Loyalty: The Politics of Membership of the Fine Gael Party*. Dublin: PSAI Press.

- Holsteyn, J. van & Koole, R. (2009). *Is it True What They Say? Dutch Party Members and Their Opinion on Internal Party Democracy*. Paper for the ECPR Joint Sessions, Lissabon, April 2009.
- Katz, R.S. & Mair, P. (1995). Changing Models of Party Organization and Party Democracy. *Party Politics*, 1 (1), 5-28.
- Kitschelt, H. (1994). *The Transformation of European Social Democracy*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Klein, M. (2006). Partizipation in politischen Parteien. Eine empirische Analyse des Mobilisierungspotentials politischer Parteien sowie der Struktur innerparteilicher Partizipation in Deutschland. *Politische Vierteljahresschrift*, 47 (1), 35-61.
- Koole, R. (1992). *De opkomst van de moderne kaderpartij*. Utrecht: Het Spectrum.
- Koole, R.A. (1996). Cadre, Catch-All or Cartel? Comment on the Notion of the Cartel Party. *Party Politics*, 2 (4), 507-523.
- Koole, R.A. (2002). Interne Partijdemocratie en Representatie. In G. Voerman (Ed.), *Jaarboek Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen 2001* (pp. 41-59). Groningen: DNPP.
- Koole, R.A. & van Holsteyn, J.J.M. (2000). Partijleden in perspectief, Kiezers en leden vergeleken. In G. Voerman (Ed.), *Jaarboek Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen 1999* (pp. 93-124). Groningen: DNPP.
- Krouwel, A. (2006). Party Models. In R.S. Katz en W. Crotty (Eds.), *Handbook of Party Politics* (pp. 249-269). London: Sage Publications.
- Laver, M. & Shepsle, K.A. (1999). How Parties Emerged from the Primeval Slime: Party Cohesion, Party Discipline, and the Formation of Governments. In S. Bowler, D.M. Farrell en R.S. Katz (Eds.), *Party Discipline and Parliamentary Government* (pp. 23-48). Columbus: Ohio State University Press.
- Lipset, S.M., Trow, M. & Coleman, J. (1956). *Union Democracy*. Garden City, NY: Anchor.
- Lucardie, A.P.M. (2001). Representatie zonder partijen: De vergeten alternatieven. In G. Voerman (Ed.), *Jaarboek Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen 2000* (pp. 75-100). Groningen: DNPP.
- Mair, P. (1995). Political Parties, Popular Legitimacy and Public Privilege. *West European Politics*, 18 (3), 40-57.
- May, J. (1973). Opinion Structure of Political Parties: The Special Law of Curvilinear Disparity. *Political Studies*, 21 (2), 135-151.
- Montero, J.M. & Gunther, R. (2002). Introduction: Reviewing and Assessing Parties. In J.M. Montero en R. Gunther (Eds.), *Political Parties: Old Concepts and New Challenges*. Oxford: Oxford University Press.
- Narud, H.M. & Skare, A. (1999). Are Party Activists the Party Extremists? The Structure of Opinion in Political Parties, *Scandinavian Political Studies*, 22 (1), 45-65.
- Panbianco, A. (1988). *Political Parties: Organization and Power*. Cambridge: Cambridge University Press.

- Pellikaan, H., de Lange, S. & van der Meer, T. (2007). Fortuyn's Legacy: Party System Change in the Netherlands. *Comparative European Politics*, 5 (3), 282-302.
- Pellikaan, H., van der Meer, T. & de Lange, S. (2003). The Road from a Depoliticized to a Centrifugal Democracy. *Acta Politica*, 38 (1), 23-49.
- Pierce, R. (1999). Mass-Elite Linkages and the Responsible Party Model of Representation. In W.E. Miller *et al.* (Eds.), *Policy Representation in Western Democracies* (pp. 9-21). Oxford: Oxford University Press.
- Ridder, J.M. den (2007). *Verandering van stemintentie in de laatste weken voor de Tweede Kamerverkiezingen van 2006. Een onderzoek naar switchmotieven*. Paper voor het Politicologenetmaal Antwerpen, 31 mei -1 juni 2007.
- ROB (2009). *Democratie vereist partijdigheid. Politieke partijen en formaties in beweging*. Den Haag: Raad voor het Openbaar Bestuur.
- RvS (2008). *Jaarverslag 2007*. Den Haag: Raad van State.
- Sartori, G. (1976). *Parties and Party Systems: A Framework for Analysis*. Cambridge, etc.: Cambridge University Press.
- Schattschneider, E.E. (1942). *Party Government*. New York, etc.: Holt, Rinehart and Winston.
- Schmeets, H. (2008). Probleemgebonden stemgedrag. In CBS, *Het Nationaal Kiesersonderzoek 2006: Opzet, uitvoering en resultaten* (pp. 129-136). Voorburg: CBS.
- Seyd, P. & Whiteley, P. (1992). *Labour's Grass Roots: The Politics of Party Membership*. Oxford: Clarendon.
- Seyd, P., Whiteley, P. & Parry, J. (1996). *Labour and Conservative Party Members 1990-1992: Social Characteristics, Political Attitudes and Activities*. Aldershot: Dartmouth.
- Snels, B. & Thijssen, N. (2008). Inleiding: Verhitte politiek in tijden van verwarring (pp. 7-29). In B. Snels en N. Thijssen (Eds.), *De grote kloof. Verhitte politiek in tijden van verwarring*, Amsterdam: Boom.
- Teorell, J. (1999). A Deliberative Defence of Intra-Party Democracy. *Party Politics*, 5 (3), 363-382.
- Thijn, E. van (1967). Van partijen naar stembusaccorden. In E. Jurgens *et al.*, *Partijvernieuwing?* (pp. 54-73). Amsterdam: De Arbeiderspers.
- Tromp, B. (2004). *Wetenschap der politiek: Verkenningen*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Valen, H. & Narud, H.M. (2007). The Conditional Party Mandate: A Model for the Study of Mass and Elite Opinion Patterns. *European Journal of Political Research*, 46 (3), 293-318.
- Voerman, G. (Ed.) (1994). *Politiek zonder partijen? Over de horizon van partijpolitiek*. Amsterdam: Het Spinhuis.
- Voerman, G. (2008). Waarheen gaat de VVD? *Liberaal Reveil*, 49 (3), 146-150.
- Voerman, G. & Lucardie, P. (2007). De sociaal-democratisering van de SP. In F. Becker en R. Cuperus (Eds.), *Verloren slag: De PvdA en de verkiezingen van november 2006* (pp. 139-164). Amsterdam: Metz en Schilt.

- Ware, A. (1996). *Political Parties and Party Systems*. Oxford: Oxford University Press.
- Weldon, S. (2007). *Intraparty Opinion Structure, Dominant Factions and Party Behavior: Moving beyond May's Law*. Paper prepared for the ECPR Joint Sessions, workshop 20, Helsinki.
- White, S. (2006). What is a Political Party? In R.S. Katz en W. Crotty (Eds.), *Handbook of Party Politics* (pp. 5-15). London: Sage.
- Whiteley, P., Seyd, P. & Richardson, J. (1994). *True Blues: The Politics of Conservative Politics*. Oxford: Oxford University Press.

Bijlage A: Gebruikte afkortingen en volledige namen van Nederlandse partijen

Afkorting, volledige naam (aantal zetels na Tweede Kamerverkiezingen van 2006)

CU	ChristenUnie (6)
CDA	Christen-Democratisch Appèl (41)
D66	Democraten 66 (3)
GL	GroenLinks (7)
PvdA	Partij van de Arbeid (33)
PvdD	Partij van de Dieren (2)
PVV	Partij van de Vrijheid (9)
SP	Socialistische Partij (25)
VVD	Volkspartij voor Vrijheid en Democratie (22)
SGP	Staatkundig Gereformeerde partij (2)

Bijlage B: Vraagformuleringen

– *Euthanasie*

Sommige mensen vinden dat euthanasie altijd verboden moet zijn. Anderen vinden dat euthanasie mogelijk moet zijn als de patiënt daarom vraagt. Natuurlijk zijn er ook mensen met een mening die daar tussenin ligt. Waar zou u uzelf plaatsen op een lijn van 1 tot en met 7, waarbij de 1 betekent dat euthanasie moet worden verboden en 7 dat euthanasie mogelijk moet zijn?

– *Inkomensverschillen*

Sommige mensen vinden dat de verschillen in inkomens in ons land groter moeten worden (bij cijfer 1). Andere vinden dat deze verschillen kleiner moeten worden (bij cijfer 7). Natuurlijk zijn er ook mensen met een mening die daar tussenin ligt. Waar zou u uzelf plaatsen?

– *Sociale uitkeringen*

Sommige mensen en partijen vinden de sociale uitkeringen te hoog (bij cijfer 7). Andere vinden deze uitkeringen juist te laag (bij cijfer 1). En natuurlijk kan de mening hier tussenin liggen. Waar zou u uzelf plaatsen?

– *Integratie van allochtonen*

In Nederland vinden sommigen dat allochtonen hier moeten kunnen leven met behoud van de eigen cultuur (bij cijfer 1). Anderen vinden dat zij zich geheel moeten

aanpassen aan de Nederlandse cultuur (bij cijfer 7). De mening van weer anderen ligt daar tussenin. Waar zou u uzelf plaatsen?

– *Europese eenwording*

Sommige mensen en partijen vinden dat de Europese eenwording nog verder zou moeten gaan (bij cijfer 1). Andere vinden dat de Europese eenwording al te ver is gegaan (bij cijfer 7). Waar zou u uzelf plaatsen?

– *Kerncentrales*

Sommige mensen vinden dat kerncentrales de oplossing zijn voor een tekort aan energie in de toekomst (bij cijfer 1). Andere vinden dat er geen kerncentrales moeten worden gebouwd omdat de gevaren te groot zijn (bij cijfer 7). Waar zou u uzelf plaatsen?

– *Criminaliteit*

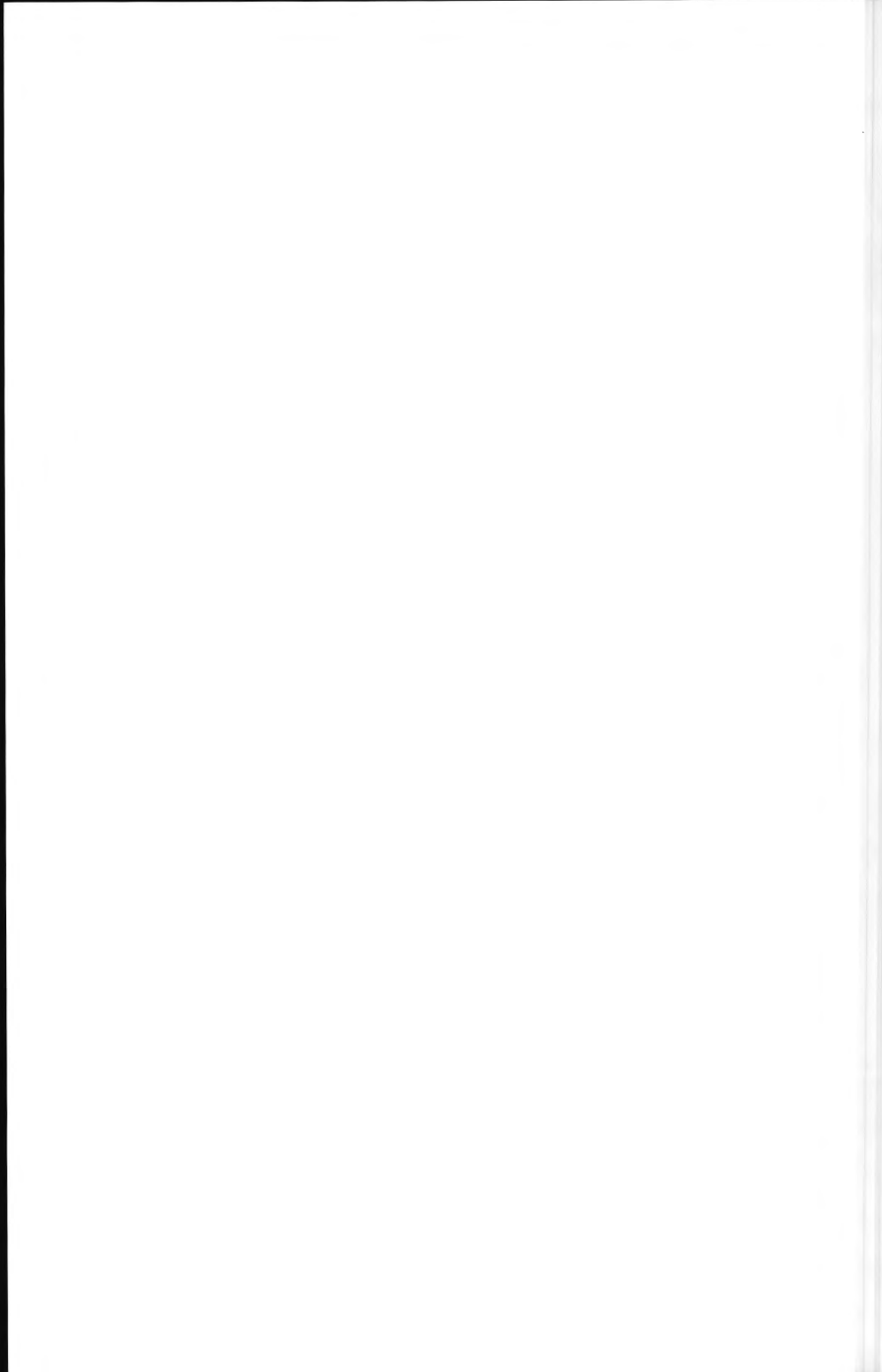
Ook over de manier waarop de overheid optreedt tegen criminaliteit wordt verschillend gedacht. Waar zou u uzelf plaatsen op de lijn van 1 tot en met 7, waarbij aan het begin van de lijn degenen staan die vinden dat de overheid te hard optreedt en aan het andere einde van de lijn degenen die vinden dat de overheid harder moet optreden?

– *Militairen*

Ten slotte is het zo dat sommige mensen vinden dat Nederland nooit militairen moet leveren aan internationale missies. Andere vinden dat Nederland dat altijd moet doen als daarom wordt gevraagd. Waar zou u uzelf plaatsen op de lijn van 1 tot en met 7, waarbij de 1 betekent dat Nederland nooit militairen moet leveren en de 7 dat Nederland altijd militairen moet leveren als daarom wordt gevraagd?

– *Links-rechts zelfplaatsing*

Van politieke opvattingen wordt vaak gezegd dat zij links of rechts zijn. Wanneer u denkt aan uw eigen opvattingen en die van andere groepen mensen en partijen, waar zou u die dan op de onderstaande schaal plaatsen?

DEEL 2

RUBRIEKEN

INHOUD

ESSAY:

- Omgaan met religie en
religieuze diversiteit in een
geseculariseerde samenleving** 231

Actuele pijnpunten, uitdagingen en perspectieven

Patrick Loobuyck en Leni Franken

SYMPOSIUM:

- Politologisch onderwijs in de
Lage Landen; meer van hetzelfde
of een paar apart?** 247

Kris Deschouwer, Peter Van Aelst,
Sophie Vanhoonacker en Maarten Vink

ONDERZOEK UITGELICHT:

- Het eigen karakter van lokale
politieke groeperingen** 263

Marcel Boogers en Gerrit Voerman

- Ongelijkheden in niet-geïnstitu-
tionaliseerde vormen van politieke
participatie. Een multilevel-analyse
van data uit 25 landen** 266

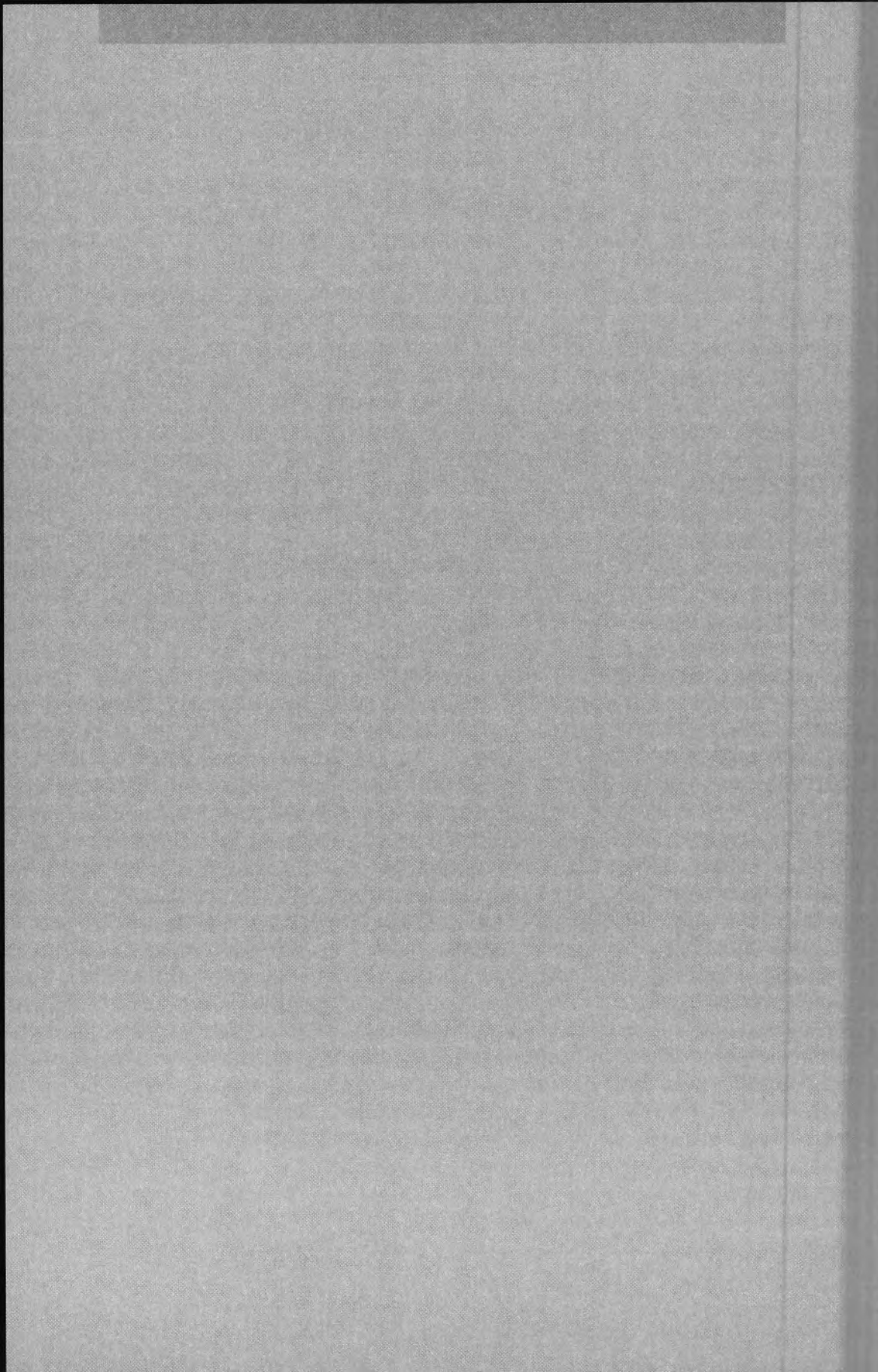
Sofie Marien, Marc Hooghe en Ellen Quintelier

- De gepolitiseerde participant:
ideologie en politieke participatie
in twintig democratieën** 269

Tom van der Meer, Jan van Deth en
Peer Scheepers

AUTEURSINFO

273

Omgaan met religie en religieuze diversiteit in een gesecculariseerde samenleving

Actuele pijnpunten, uitdagingen en perspectieven

Patrick Loobuyck en Leni Franken

1. Komt religie terug?

Eind negentiende eeuw laat Friedrich Nietzsche in zijn *Die fröhliche Wissenschaft* (1882, §125) een dolle mens het marktplein opdraven. U kent het verhaal waarschijnlijk. De man is buiten zinnen en schreeuwt onophoudelijk: “Ik zoek God! Ik zoek God! Waar is God gebleven?” De man panikeert niet alleen omdat hij God niet vindt, maar vooral omdat hij meent te zien wat er met die God is gebeurd: “Wij hebben hem gedood – jullie en ik! Wij allen zijn zijn moordenaars!” Als we goed luisteren horen we de grafdelvers, als we goed ruiken, ruiken we zijn ontbinding; “God is dood! God blijft dood! En wij hebben hem gedood!”

We zijn ondertussen meer dan 100 jaar later, maar de dood van God heeft zich nog steeds niet helemaal voltrokken. Of dit ooit het geval zal zijn is nog maar de vraag. In elk geval constateren we dat de Europese, gesecculariseerde samenlevingen niet religieus zijn, om nog maar te zwijgen van de Verenigde Staten, Zuid-Amerika, Afrika en Azië. Deze vaststelling doet sommige

auteurs suggereren dat God terugkomt en dat er zich een tegenbeweging van deseccularisering aan het voltrekken is (cf. Berger, 1999; Micklethwait, 2009).

Wat de West-Europese samenlevingen betreft, is het echter duidelijk dat de deseccularisering – in termen van verminderde geloofspraktijk en inkrimpend belang van de traditionele geïnstitutionaliseerde religie(s) – zich sinds de jaren '60 onverbiddelijk heeft doorgezet (Bruce, 2002, voor België en Nederland zie Dobbelaere, 1988, 2000; Hooghe, 2008, 2006; Dekker, 2007; de Hart, 2006). Kerken lopen leeg, het aantal priesterroepingen ligt dramatisch laag en religie speelt in het dagelijkse leven van de meeste mensen duidelijk een veel minder prominente en bepalende rol dan enkele tientallen jaren geleden. Het levensbeschouwelijke landschap is de laatste 50 jaar hoe dan ook drastisch gewijzigd. Naast deseccularisering en ontzuiling zijn ook de toegenomen individualisering en de levensbeschouwelijke diversiteit kenmerkend. Er is een toenemend aantal mensen dat zich niet langer op eenduidige wijze met gevestigde levensbeschouwin-

gen en tradities associeert, maar op een eigen manier, vaak *à la carte*, de levensbeschouwing bij elkaar 'bricoleert' (cf. Dob-belaere, 1990; Luckman, 1996 maar ook reeds Luckman, 1967). Hierbij laat men zich niet zelden inspireren door de oosterse levensbeschouwingen en *new age* (Heelas, 1996; Van Otterloo, 1999). Daarnaast is er een toenemend aantal on- en andersgelovigen. In verband met dit laatste is voornamelijk de aanwezigheid van de islam, sinds de immigratie van de jaren '60, het meest zichtbaar. Naar schatting is in Nederland 5 à 6% moslim, in België 4 à 5%, maar in de steden kan dit percentage gevoelig oplopen (Phalet, 2004; Forum, 2008; Shadid, 2008). Het is nog koffiedik kijken hoe de islam zich als geloofstraditie en -praktijk verder staande zal houden, maar waarschijnlijk zal de maatschappelijke tendens van secularisering en individualisering ook op de moslims invloed uitoefenen.

2. Het 'probleem' islam(bashers) en vrijheid van meningsuiting

De aanwezigheid van de islam in onze geseculariseerde samenleving is er in belangrijke mate de aanleiding toe dat religie opnieuw een thema van maatschappelijk debat is geworden.¹ De aanslagen van 11 september 2001, de moord op Theo van Gogh in november 2004 en het electoraal succes van extreem-rechts in Vlaanderen sinds het einde van de jaren '80 hebben hierbij duidelijk als katalysator gefunctioneerd (cf. Bousetta, 2006; Buruma, 2006,

Zemni, 2009). Het debat is niet steeds even genuanceerd: dé islam werd in toene-mende mate met politieke islam en terro-risme geassocieerd en dé moslims worden herleid tot de radicale, fundamentalistische moslims. Het zal niemand ontgaan zijn dat de islamkritiek de laatste jaren veel duidelijker en explicieter is geworden. Het Vlaams Belang richt zijn pijlen steeds meer op de islam dan op de vreemdeling (cf. Dewinter 2009), Geert Wilders is erin geslaagd om van islamkritiek een succesvolle *one-issue*-partij te maken en in Zwitserland vond eind november 2009 een referendum plaats waarin 57% van de stemmers zich uitsprak tegen de bouw van nieuwe minaretten. Maar het zogenaamde islambashen is lang niet meer het monopolie van conservatieven, extreem- en populistisch rechts. Ook vanuit vrijzinnig, liberaal en (voormalig?) linkse hoek worden de waarschuwingen tegen de islam steeds harder geformuleerd. Auteurs als Wim Van Rooy, Benno Barnard en Geert Van Istendael hebben in dit verband het voortouw genomen in de Vlaamse media. De Koran wordt op één lijn geplaatst met het nazisme en met negationistische literatuur, de hoofddoek wordt gebrandmerkt als "een tactisch wapen in een kruistocht tegen de moderniteit" en met de bouw van moskeeën is de islam bezig met "het uitzetten van bruggenhoofden in een veroveringsproject" (Barnard, 2009). Het is een fenomeen dat zich zeker niet beperkt tot de Lage Landen en dat ook Jürgen Habermas niet ontgaan is. In zijn Nexuslezing aan de Universiteit van Tilburg op 15 maart 2008 heeft hij expliciet verwezen naar de opmerkelijke politieke omme-zwaai die van heel wat progressief-linkse

multiculturalisten “oorlogszuchtige liberale haviken” maakt. Terwijl de verlichting (en vooral de universele prentie ervan) vroeger kritisch werd bejegend door links, wordt ze nu door deze bekeerlingen als “onze cultuur” ingezet in de strijd tegen de islam (Habermas, 2008, 288-9).

De islamcritici die in één adem ook steeds “het misverstand multiculturele samenleving”² op de korrel nemen (cf. Van Rooy, 2008), hebben ongetwijfeld gelijk wanneer ze stellen dat er in bepaalde (progressieve) kringen dikwijls halfslachtig, soms naïef, met diversiteit, islam en integratie is omgegaan. Al te vaak werd de samenlevingsproblematiek onvoldoende serieus genomen, keek men de andere kant op als burgers/kiezers problemen ventileerden en werd elke kritiek op de allochtone gemeenschap weggewuifd met de termen xenofobie, racisme en etnocentrisme. Een dergelijke houding is niet alleen oppervlakkig, maar ook leugenachtig, omdat zij de complexe werkelijkheid en de gevolgen van een reëel wantrouwen onder de bevolking miskent. Vanuit dit perspectief is het niet verwonderlijk dat heel wat kiezers zijn overgestapt naar partijen die wel over het onderwerp communiceren en dan nog in een heldere taal die zegt wat zij denken.

Van de weeromstuit een islambashend verhaal promoten is echter niet het enige – en wat ons betreft ook niet het meest wenselijke – alternatief. Als op voorhand duidelijk is dat moslims aanhangers zijn van een compleet verderfelijke, totalitaire, fascistische religieuze ideologie wordt de ruimte voor nuance op voorhand dichtgespijkerd en wordt elke mogelijkheid om in dialoog te gaan op voorhand opgeblazen.

De bijtende en meestal beledigende kritieken van sommige vooraanstaande denkers zijn vaak zinloos en veroorzaken soms het omgekeerde van wat ze beogen. Wie radicaal de islam bekritiseert omdat men bang is voor radicalisering, creëert als pervers effect juist een toenemende radicalisering die de fundamentalisten in de kaart speelt. En wat erger is, het maakt de pessimistische toekomstvisie tastbaar dat er een onoverbrugbare kloof bestaat tussen de islam en de westerse manier van samenleven. Het is echter uitermate belangrijk voor het multiculturele samenleven, en dus voor onze toekomst, om voldoende nuance en openheid in het levenbeschouwelijke debat te brengen. De islam zal hoe dan ook deel blijven uitmaken van onze samenleving en daarom moet er ook gezocht worden naar gesprekspartners met wie bruggen gebouwd kunnen worden. We moeten vermijden alle moslims – en dus een substantiële groep van onze populatie, zeker in de steden – steeds over één stigmatiserende kam te scheren. En nee, de gevaarlijke tendensen in de islam en bij uitbereiding in alle ideologieën en religies mogen niet doodgezwegen worden. Het moet duidelijk zijn dat doorheen de dialoog op een aantal verworvenheden niet zal worden toegegeven: de mensenrechten (dus ook godsdienstvrijheid en de vrijheid om een godsdienst te verlaten, de vrijheid van meningsuiting en de gelijkheid tussen man en vrouw, hetero en homo), de autonomie van de wetenschap (dus geen creationisme in de biologieles), het geweldmonopolie van de overheid en de autonomie van de rechtstaat (dus geen sharia). Concepten als tolerantie of (actief) pluralisme kunnen op geen enkele

manier worden ingezet om deze verworvenheden te relativieren of tussen haakjes te zetten. Maar tegelijk moet gesteld worden dat de islam een plaats kan krijgen in onze samenleving, mits er aan die voorwaarden voldaan wordt. Elke vorm van emancipatorisch en liberaal denken binnen de islam moet ondersteund worden. We moeten verhinderen dat de islam vastgepind wordt op partiële informatie: Hamas is niet gelijk aan de islam en de islam is niet 'van nature' een gewelddadige religie. Zo'n essentialistisch beeld is in tegenspraak met de sociologie en geschiedenis van religies en met de kritische theologie. Jawel, ook die laatste bestaat in de islam – al is ze op dit moment weinig invloedrijk. We moeten blijven strijden voor de zogenaamde verlichtingswaarden en dit op een niet aflatende manier. Maar dit is niet (alleen) een strijd tegen de islam. We moeten ook zoeken hoe we die strijd kunnen voeren met de islam. Dat is de uitdaging.

De actie van *Sharia for Belgium*, waarmee een groepje extremistische moslims op intimiderende wijze de lezing *Leve God! Weg met Allah!* van Benno Barnard heeft verstoord (31 maart 2010) is dan ook niet te tolereren. Popper (1950: 194) heeft een punt als hij schrijft dat "indien we onbeperkte verdraagzaamheid zelfs uitstrekken tot dezulken die onverdraagzaam zijn, als we niet bereid zijn een verdraagzame samenleving te verdedigen tegen de woedende aanvallen der onverdraagzamen, dan zullen de verdraagzamen vernietigd worden, en verdraagzaamheid mét hen".³ Mensen die op een gevaarlijke manier zweren bij het eigen gelijk en vanuit een fundamentalisme anderen het recht tot

spreken willen verbieden, zetten zichzelf buitenspel – al was het maar omdat ze met hun actie en overtuigingen de mogelijkhedenvoorwaarde voor een redelijk debat met andersdenkenden op voorhand onmogelijk maken. Dialoog en tolerantie veronderstellen respect voor de vrijheid van meningsuiting als een universeel recht. Het mag dus duidelijk zijn dat de manier waarop we ons met het hierboven genoemd perspectief willen onderscheiden van het islambashend discours van een kwalitatief en radicaal andere aard is dan de manier waarop we extremisme en fundamentalisme veroordelen.

3. Religieuze kentekens in de publieke ruimte: de hoofddoek

Het is ook voornamelijk naar aanleiding van de islam dat de discussie over de 'neutraliteit' van de publieke ruimte, de neutraliteit van het stadspersoneel en de neutraliteit van het Gemeenschapsonderwijs is losgebarsten. Met name het toelaten of verbieden van het dragen van een hoofddoek is, zoals in vele West-Europese landen, een gevoelige kwestie geworden. In navolging van de stad Antwerpen hebben verschillende steden en gemeenten – al dan niet op vraag van het Vlaams Belang – een discussie moeten voeren over de vraag of het stadspersoneel religieuze kentekens mag dragen. Hierbij werd vaak het onderscheid gemaakt tussen enerzijds mensen die de stad vertegenwoordigen en met het publiek in aanraking komen, en anderzijds het personeel dat 'achter de

schermen' werkt. Veelal liepen deze besprekingen niet van een leien dakje: de voor- en tegenstanders van een verbod bekampten elkaar ijverig en in bepaalde gevallen was het ook bijzonder moeilijk om eensgezindheid binnen de eigen partij te verkrijgen. Denken we maar aan de perikelen binnen de CD&V-fractie in Gent en de tegengestelde posities ter zake van de sp.a-burgemeesters Daniël Termont en Patrick Janssens (de Zutter, 2009).

Ook in het onderwijs is het dragen van de hoofddoek op een maatschappelijke controverserige uitgedraaid. Na een arrest van de Raad van State in oktober 2007 had het Onderwijs van de Vlaamse Gemeenschap (GO!) al een hoofddoekenverbod ingevoerd voor het personeel (met uitzondering van de leerkrachten levensbeschouwelijke vakken in functie). Ondertussen waren er ook al heel wat scholen (van het GO!, maar ook van de andere netten) die een hoofddoekenverbod voor leerlingen handhaafden. Sinds juni 2009 is een nieuw hoofddoekendebat uitgebroken in Vlaanderen. De aanleiding hiertoe was het feit dat de athenea van Antwerpen en Hoboken, als laatste Antwerpse scholen, ook een hoofddoekenverbod aankondigden. Het was opmerkelijk dat de Antwerpse scholen niet de neutraliteit en het principe van de scheiding tussen kerk en staat als argument aanvoerden voor het verbod. Het ultieme argument is nu het 'actief pluralisme'. Dat is nieuw en interessant: de hoofddoek wordt verboden, niet omdat men tegen pluralisme zou zijn, maar omdat men het pluralisme een faire kans wil geven. De scholen waren concentratiescholen geworden en bovendien zou de school geïntegreerd worden door radica-

lisering en een sociale druk die de levensbeschouwelijke vrijheid van leerlingen in het gedrang brengt (Heremans, 2009a&b). Met het hoofddoekenverbod wordt het pluralisme dus ingeperkt en dit in naam van de vrijheid en het 'actief pluralisme' dat het GO! sinds 2006 in zijn vaandel voert. Dit lijkt tegenstrijdig maar is in de specifieke context van bepaalde scholen misschien wel aanvaardbaar.

Dit neemt niet weg dat een *algemeen* verbod dat het GO! op vrijdag 11 september 2009 heeft uitgevaardigd helemaal haaks staat op datgene waar actief pluralisme voor staat. Het pedagogische project van het GO! stelt immers dat het "de filosofische, ideologische en godsdienstige opvattingen van de leerlingen en hun ouders" wil eerbiedigen. Verder lezen we: "Mensen van alle overtuigingen zijn welkom in het GO! en hun eigenheid wordt er gerespecteerd". Dit laatste is duidelijk voer voor protest tegen het algemeen hoofddoekenverbod. En, oh ironie, in de mediadiscussies ging Mieke Van Hecke, de directeur-generaal van het katholiek onderwijs, vaak met de eer lopen. Hoewel veel katholieke scholen een hoofddoekenverbod hebben, voert het katholieke net geen *algemeen* verbod in. Of hoe een confessioneel net zich plots pluralistischer, opener en toleranter kan profileren dan het actief pluralistische GO!. In zijn pedagogisch project lezen we ook dat het GO! het actief omgaan met diversiteit beschouwt "als een meerwaarde en als een pijler" van zijn onderwijs. Via dit actief pluralisme beklemtoont het GO! "dat de mensheid, ondanks alle verschillen, verbonden is door gemeenschappelijke waarden en doelen". Deze zinnen klinken

mooi maar krijgen een erg dubbelzinnige smaak in het licht van het actuele hoofddoekenverbod.

Bovendien heeft men zich in september 2009 onnodig laten opjagen door een advies van een auditeur van de Raad van State waarin stond dat de koepel een eenduidige regel moest opleggen voor alle scholen. Op dinsdag 15 september bleek dit een maat voor niets, want de Raad van State heeft zich niet uitgesproken over de wettelijkheid van het verbod. De Raad heeft de klacht verworpen omdat ze te laat was ingediend. Zo heeft het GO! halsoverkop een algemeen verbod doorgevoerd zonder dat daar een juridische noodzaak voor was en zonder voldoende overleg met de achterban. Verschillende scholen(groepen) waren dan ook erg ongelukkig dat een dergelijk verbod werd afgekondigd zonder voorafgaande dialoog en consultatie. Scholen die nog nooit met een hoofddoekenprobleem waren geconfronteerd kregen er van bovenaf een opgedrongen. Het GO! heeft daarom ook al gas moeten terugnemen en heeft de invoer van het verbod uitgesteld naar 1 september 2011.

En ondertussen zijn we alweer een hoofddoekendebat verder. Op 16 maart 2010 hield de Raad van State zitting naar aanleiding van de klacht tegen het algemeen verbod op het dragen van levensbeschouwelijke kentekens in het Gemeenschapsonderwijs. Vier dagen daarvoor werd de nota-Vermeersch (2010) strategisch in de media gebracht. Etienne Vermeersch stelt de hoofddoek gelijk aan een "uiting van een fundamentalistische interpretatie van de koran en de sunnah" en argumenteert dat er "geen enkel solide argumentatie be-

staat tegen de algemene beslissingen van schoolnetten om een hoofddoekenverbod in te voeren". Hij roept de overheid op zich niet langer schuldig te maken aan "een onduidelbare vaandelvlucht" en dringend een decretaal kader te creëren. De discussie werd hiermee meteen in een bepaalde richting gestuurd: naar een decreet op een algemeen verbod – Frankrijk achterna dus. Op 15 maart werd, onder meer in een opinietekst die door tientallen academici is ondertekend, aangegeven dat de noodzaak van een decretaal kader niet meteen moet resulteren in een algemeen verbod (Brems & Loobuyck, 2010). Naast de vraag of zo'n algemeen verbod wel wenselijk is en op dit moment het juiste signaal geeft, is het ook helemaal nog niet duidelijk of er voor een dergelijke maatregel wel een politiek draagvlak bestaat. De nota-Vermeersch zou immers verkeerdelijk de indruk kunnen wekken dat je op basis van wetenschappelijke argumenten een beslissing inzake de hoofddoek op school zou kunnen nemen. Het toelaten of verbieden van de hoofddoek blijft echter steeds een politieke beslissing. Hiertoe moeten niet alleen de wetenschappelijke en theologische argumenten in rekening worden gebracht maar ook de maatschappelijke context en de politieke machtsverhoudingen. Bovendien moet er ook worden stilgestaan bij de vraag of de overheid op het punt van de hoofddoek en meer algemeen het dragen van religieuze symbolen wel dwingend kan ingrijpen in het vrije net.

Op 18 maart heeft de Raad van State zijn oordeel bekendgemaakt: De Raad schorst het GO!-verbod van 11 september 2009 met betrekking tot het dragen van

levensbeschouwelijke kentekens en aan het Grondwettelijk Hof wordt gevraagd of het verbod niet in strijd is met artikel 24 van de Grondwet. De Raad van State lijkt immers niet zeker te zijn wie beslissingsbevoegdheid heeft in deze materie: de scholen(koepels) of het Vlaams Parlement. Indien dit laatste het geval is, zullen de Vlaamse politici het hoofdzoekendossier op hun bord krijgen. Tot hiertoe hebben de meeste politici, ook de Minister van Onderwijs Pascal Smet (sp.a), zich echter nauwelijks over de zaak uitgesproken.⁴

4. De Belgische kerk-staatverhouding ter discussie

De discussie over de neutraliteit van de publieke ruimte beperkt zich niet tot de aanwezigheid van moslimkledij. Zo heeft het Europees Hof voor de Rechten van de Mens te Straatsburg op 3 november 2009 een arrest uitgevaardigd in de zaak Lautsi tegen Italië, waarin wordt gesteld dat de aanwezigheid van kruisbeelden in klaslokalen van Italiaanse openbare scholen een schending is van de godsdienstvrijheid van (andersgelovige en niet-gelovige) leerlingen en ouders. Tegelijkertijd was er eind 2009 plots veel te doen over het twee jaar oude wetsvoorstel van Philippe Mahoux (PS) en anderen, waarin gepleit wordt voor een absolute scheiding tussen kerk en staat. Volgens het voorstel moet er een neutraliteitsbeginsel gelden voor alle overheids personeel (een verbod dus op religieuze kentekens, ook voor zij die niet in contact komen met het publiek, art. 5).

Verder moeten religieuze tekenen maximaal uit de openbare ruimtes verbannen worden: een kruis op een graf mag, een kruis aan de inkom van een begraafplaats niet (art. 6). Het voorstel pleit voor een gelijke behandeling van levensbeschouwingen en stelt daarom een aanpassing voor op protocollair vlak (art. 4). Ook de financiering van levensbeschouwingen moet, met het uitzicht op meer gelijkheid, billijker en doorzichtiger worden gemaakt. Tot slot moet ook het *Te Deum* op de nationale feestdag afgeschaft worden en moet het publiekrechtelijke personen verboden worden om aan levensbeschouwelijke plechtigheden deel te nemen (art. 3). Het voorstel zou op donderdag 10 december 2009 besproken worden in de Commissie Institutionele Hervormingen van de Senaat, maar na wat commotie en een ongelukkig mediaoptreden van Jean-Jacques De Gucht (Open VLD) de dag ervoor, werd de discussie verplaatst naar de ronde tafels van de interculturele dialoog die georganiseerd worden door Minister Milquet (CDH).

Het wetsvoorstel is om verschillende redenen problematisch. Vooreerst heeft het, zoals het advies van de Raad van State van 20 mei 2008 aangeeft, een veel te ruim toepassingsgebied en houdt het geen rekening met de bevoegdheidsverdeling tussen de federale overheid enerzijds en de gemeenschappen en gewesten anderzijds. Zo zijn begraafplaatsen geen bevoegdheid van de federale overheid maar van de gewesten. Federale wetgeving kan daar dus niets over zeggen. Ook de eis dat publiekrechtelijke personen nooit levensbeschouwelijke plechtigheden zouden mogen bijwonen is problematisch, alleen

al vanuit diplomatiek oogpunt ten aanzien van andere staten. Het voorstel impliceert immers dat het verboden is voor een Belgische minister om deel te nemen aan een religieuze uitvaartdienst van een staatshoofd van een bevriende natie.

Dat het genoemde wetvoorstel op weerstand botst is niet verwonderlijk. Het voorstel tast niet alleen de grenzen van de godsdienstvrijheid af, het staat ook haaks op de Belgische kerk-staatverhouding zoals die historisch is gegroeid. Het Belgische model heeft nooit een 'absolute scheiding' tussen kerk en staat gekend. Het Belgische kerk-staatregime ligt al sinds 1831, kort na de onafhankelijkheid dus, constitutioneel verankerd en is gebaseerd op twee pijlers: vrijheid en actieve ondersteuning. De Belgische kerk-staatverhouding is het product van de ontstaansgeschiedenis van België. Sinds 1825 konden liberalen en katholieken het steeds beter met elkaar vinden in de strijd tegen de bemoeizuchtige godsdienst- en schoolpolitiek van de protestantse koning Willem I. Een monsterverbond tussen beide partijen heeft tot de Belgische onafhankelijkheid geleid in 1830 en ligt aan de basis van een van de meest liberale constituties van die tijd, die heel expliciet de vrijheid van godsdienst, organisatie en onderwijs bevatte. Tegelijk stonden er in de constitutie van 1831 tal van bepalingen die de godsdienst – toen was dat zo goed als uitsluitend het katholicisme – positief ondersteunen, bijvoorbeeld inzake het uitbetalen van lonen en pensioenen van bedienaren van de eredienst. Anders dan in Frankrijk en de Verenigde Staten, wordt de scheiding tussen kerk en staat in de Belgische Grondwet niet expliciet vermeld. Het Belgische

kerk-staatregime wordt niet gekenmerkt door een strikte scheiding tussen kerk en staat of door radicaal en assertief secularisme (terminologie van Kuru, 2009), maar eerder door een gematigde vorm van secularisme (terminologie van Modood, 2007, 78 e.v.) en welwillende neutraliteit (Christians, 2006, 83). De Belgische Staat heeft niet geopteerd voor een politiek van onthouding (*hands-off* politiek), maar voor een "actief ondersteund wereldbeschouwelijk pluralisme, dat bijdraagt tot een effectief genot van de vrijheid van eredienst" (Mortier, 2005, 9).

De Belgische Grondwet weerspiegelt dat nog steeds. Artikel 21 ontnemt de overheid "het recht zich te bemoeien met de benoeming of de installatie der bedienaren van de eredienst". Voorafgaand wordt de godsdienstvrijheid vastgelegd (art. 19 en 20). Ten slotte bepaalt artikel 181 dat de salarissen en pensioenen van bedienaren van de erediensten en van de afgevaardigden van de door de wet erkende organisaties die morele diensten verlenen op basis van een niet-confessionele levensbeschouwing worden betaald door de staat.

Ook artikel 24 is van belang. Dit grondwetsartikel bepaalt dat het onderwijs vrij is, wat niet enkel impliceert dat ouders vrij zijn in hun schoolkeuze, maar ook dat (religieuze) organisaties vrij zijn om scholen op te richten. Vooral de katholieke kerk heeft van die vrijheid gebruik gemaakt om een eigen onderwijsnet uit te bouwen. Het katholieke onderwijs in Vlaanderen vertegenwoordigt op dit moment 70% van alle scholen en meer dan 99% van het vrije net.⁵ Verder verplicht artikel 24 de officiële scholen om de keuze aan te bieden tus-

sen onderwijs in de erkende erediensten en in de niet-confessionele zedenleer. De derde paragraaf van het artikel 24 voegt daaraan toe dat alle leerlingen die leerplichtig zijn recht hebben op “een morele of religieuze opvoeding” ten laste van de gemeenschap. Dit impliceert dat de overheid ook in de vrije onderwijsinstellingen de godsdienstlessen moet bekostigen.

Kenmerkend voor het Belgische systeem is de erkenning en positieve ondersteuning van levensbeschouwingen. Tot nu toe zijn in België zes religies (rooms-katholieke, protestants evangelische, Israëlitische, anglicaanse en orthodoxe eredienst en de islam) en de niet-confessionele vrijzinnige gemeenschap erkend. Voor het boeddhisme is er een voorontwerp van wet betreffende erkenning goedgekeurd en ook de Syrisch-orthodoxe kerk heeft een aanvraag ingediend. De vraag van Scientology om erkend te worden werd eerder afgekeurd.

De erkenning biedt een aantal voordelen: bezoldiging van de bedienaars van de eredienst en van de morele begeleiders en aalmoezeniers in ziekenhuizen, gevangnissen en het leger, financiering van levensbeschouwelijke vakken in het officieel onderwijs⁶ en uitzendtijd op openbare radio- en televisiezenders. Bovendien krijgen de erkende levensovertuigingen subsidies voor hun materiële goederen en voorziet de overheid in huisvesting voor bedienaars van de eredienst.

Om erkend te kunnen worden moeten de levensbeschouwingen aan enkele (vage) criteria voldoen: ze moeten een groot aantal (“verschillende tienduizenden”) aanhangers vertegenwoordigen, gestructureerd zijn, enige tijd (“verschillende

decennia”) in België gevestigd zijn, een maatschappelijk belang vertegenwoordigen en niet tegen de maatschappelijke orde indruisen (De Pooter, 2002, 135).

Naast de erkende erediensten zijn er in België nog heel wat niet-erkende erediensten, zoals de mormonen, getuigen van Jehova, sikhs, hindoes en jaïns. Zij kunnen geen aanspraak maken op directe overheidssteun, maar als vereniging kunnen ze wel een vorm van belastingvermindering krijgen.

Los van het feit of men het eens is met de inhoud van het hierboven genoemde wetvoorstel, is het spijtig dat een grondige reflectie in de senaat over de kerk-staatverhoudingen opnieuw onmogelijk is gebleken. Er zijn immers heel wat uitdagingen. De samenleving en het levensbeschouwelijk landschap zijn sinds 1830 sterk veranderd door ontzuiling, secularisering, toegenomen diversiteit en individualisering. Wil ons kerk-staatregime geen “archeologisch artefact” (Viaene, 2009, 146) worden, dan moet het dringend eens onder handen genomen worden – en de discussie mag zich niet beperken tot de aanwezigheid van religieuze symbolen in de publieke ruimte. Er zijn andere zaken in de kerk-staatverhouding die fundamenteeler zijn. De senaat zou er goed aan doen na te denken of ons kerk-staatmodel op langere termijn (financieel en praktisch) wel houdbaar is – straks wordt immers ook het boeddhisme erkend – en of het model niet rechtvaardiger, doorzichtiger en actueler gemaakt kan worden (cf. Franken en Loobuyck, 2010; 2009; Husson, 2007; Magits, 2007; Mortier, 2005).

Moet de katholieke kerk gefinancierd blijven op basis van het aantal parochianen

(waarbij iedereen dus meetelt, ook de atheïst en de moslim), terwijl andere levensbeschouwingen op basis van andere criteria gefinancierd worden? Moeten alle levensbeschouwingen die erkend willen worden zich structureren naar analogie van de katholieke kerk (zie de moeilijkheden van de Moslimexecutieve)? Bestaat er voldoende draagvlak voor het organiseren van de verschillende levensbeschouwelijke vakken naast elkaar in het officieel onderwijs? Moeten levensbeschouwingen als dusdanig erkend worden (de islam bijvoorbeeld) of kunnen we beter particuliere geloofsgemeenschappen ondersteunen? Is de belastingbetaler bereid om het huidige, vrij dure, systeem verder te ondersteunen, of kunnen we evolueren naar een systeem waarbij mensen in hun belastingbrief zelf kunnen beslissen of en hoeveel ze aan hun levensbeschouwing willen geven? Indien het katholieke onderwijsnet bestaansrecht heeft, wat doen we dan met de vraag van moslims om islamscholen op te richten? Al deze vragen vergen een grondige reflectie en discussie. Hieronder gaan we enkel nog even in op de onfaire verdeling van subsidies voor de erkende levensbeschouwingen. De financiële steun voor de katholieke kerk wordt immers nog steeds berekend op basis van het aantal *inwoners* per parochie en niet op het aantal gedoopte of praktiserende mensen. Dit leidt tot een onevenredige verdeling in het voordeel van de katholieke kerk, gezien voor andere levensbeschouwingen minder ruime criteria gelden (Voyé, 2006, 177).⁷ Van het budget voor erkende levensbeschouwingen gaat meer dan 85% naar de katholieke kerk. Als ook de organisatie van levensbeschouwelijk onderwijs mee in

kaart wordt gebracht, gaat meer dan 450 miljoen euro van de totale 550 miljoen euro naar de rooms-katholieke eredienst (Husson, 2007, 14-17).

In het *Verslag van de Commissie van Wijzen over de federale financiering van de bedienaren der erediensten en de afgevaardigden van de Centrale Vrijzinnige Raad* wordt erop gewezen dat er financiële ongelijkheden bestaan die niet in overeenstemming zijn met de grondwettelijke beginselen van gelijkheid en non-discriminatie (Mortier, 2005, 1). En het *Human Rights Committee* van de VN heeft het Belgische kerkstaatsregime al eerder op de vingers heeft getikt omdat het de principes van non-discriminatie, godsdienstvrijheid en gelijkheid met voeten treedt: "The Committee notes that the procedures for recognizing religions and the rules for public funding of recognized religions raise problems under articles 18, 26 and 27 of the Covenant" (United Nations, 1998, nr. 25).

Bovendien heeft de katholieke eredienst – de *primus inter pares* of eerste onder gelijken (Torfs, 2005, 15 en 32) – ook op een aantal andere domeinen een (historisch gegroeide) bevoorrechte positie.

Vanuit het perspectief van *fairness* en gelijkheid moet het systeem duidelijk her gedacht en aangepast worden. Een systeem van fiscale toewijzing of levensbeschouwelijk georiënteerde belasting, zoals in Italië en Spanje zou hier inspirerend kunnen zijn (Christians, 1999, 38-44). Indien een dergelijk systeem te veel indruist tegen het respect op de privacy, kan ook gedacht worden aan een systeem waarbij de mensen tijdens verkiezingen aanduiden tot welke levensbeschouwing ze behoren, zodat de subsidies op een doorzichtige

en billijke manier verdeeld zouden kunnen worden (Magits, 2007, 54). Om de uitgaven te verminderen, zeker als er ook nog andere religies in de toekomst erkend zullen worden, kan men erover nadenken om de voordelen die op dit moment aan erkenning verbonden zijn in te perken.

5. Besluit

Ondanks jaren van 'verlichting', 'secularisering' en 'deconstructie' zijn religie, geloof en levensbeschouwing niet van het intellectuele en publieke forum verdwenen. Ook in de Nederlandse en Vlaamse gesecculariseerde en ontzuilde samenlevingen is de discussie over de plaats van religie in de publieke ruimte nog steeds levendig. De situatie heeft iets paradoxaals: de samenleving wordt gekenmerkt door secularisering, maar tegelijkertijd blijven religie en levensbeschouwelijke kwesties de overheid uitdagen. Uit de voorbeelden die hierboven zijn besproken blijkt dat precies het seculiere karakter van de samenleving maakt dat religie terug ter sprake moet komen. Vaak gaat het immers over de vraag welke plaats religies en levensbeschouwingen nog mogen innemen in een gesecculariseerde en op grondrechten gebaseerde samenleving.⁸

Een seculiere samenleving is echter geen samenleving zonder religie, maar een samenleving gebaseerd op godsdienstvrijheid, mensenrechten en de autonomie van de democratische rechtsstaat. Een seculiere overheid heeft niet als bedoeling religie uit te bannen, maar moet trachten om zich op een faire manier gelijk te verhouden

ten aanzien van de verschillende levensbeschouwingen (Bader, 2007; Habermas, 2008, 2009a&b). Het principe van de scheiding tussen kerk en staat is in dit verband belangrijk maar mag niet verkeerd begrepen worden (Loobuyck, 2007). Het moet de overheid beschermen tegen onwettige inmenging van godsdienst(en) en de godsdiensten (en hun gelovigen) beschermen tegen onwettige politieke inmenging. Een of meer godsdiensten mogen het politieke veld niet monopoliseren en omgekeerd mag de politiek zich noch met de inhoud en interne organisatie van godsdiensten, noch met de levensbeschouwelijke opvattingen van haar onderdanen bemoeien. Godsdienst en politiek zijn twee verschillende domeinen waarvan de autoriteit niet in dezelfde handen mag liggen.

Hoe dit principe van de scheiding tussen kerk en staat concreet geïmplementeerd moet worden is onderwerp van debat. Er bestaan verschillende concrete modellen van kerk-staatregimes die met het algemeen principe in overeenstemming te brengen zijn. De scheiding tussen kerk en staat betekent echter niet dat levensbeschouwingen en politiek niets meer met elkaar te maken hebben. Er blijft een verhouding tussen levensbeschouwing en staat, of men dat nu wil of niet. De scheiding is bovendien niet ahistorisch, ze evolueert door de tijd en naar gelang van de omstandigheden. De relatie tussen staat, publieke ruimte en levensbeschouwingen is dus niet eens en voor altijd geregeld. De fundamentele vraag voor de toekomst is hoe we die verhouding willen invullen. Doen we alsof die niet bestaat, proberen we die te minimaliseren of gaan we er actief mee aan de slag?

Noten

1. Dit is althans het geval in West-Europa. In de Verenigde Staten ligt dat enigszins anders omdat daar *the Christian Right* en tal van evangelische bewegingen die voor een letterlijke lezing van de bijbel pleiten, de discussie aanvuren.

2. Deze terminologie is ontleend aan René Cuperus (2009), ideoloog van de Wiardi Beckman Stichting van de Nederlandse PvdA. Ondanks zijn kritische blik op diversiteit en de multiculturele samenleving hoort hijzelf echter niet thuis in het rijtje van de islambashers.

3. Popper gaat mogelijks een beetje te kort door de bocht door te poneren dat elke vorm van intolerantie niet te tolereren is. De scheidslijn tussen wat getolereerd kan worden en het *intolérable* is de manier waarop de opvattingen of groepen in kwestie daadwerkelijk een gevaar vormen voor de menselijke vrijheid, de lichamelijke integriteit of het klimaat waarin tolerantie mogelijk is. Het kan dus best zijn dat iemand de opvattingen van de katholieke kerk op bepaalde punten intolerant vindt, maar ze toch tolereert omdat ze niet meteen gevaarlijk zijn. Andere opvattingen zijn dan weer niet tolereerbaar, omdat ze mensen effectief schade berokkenen (cf. Mill, 1859).

4. Eind maart heeft de Kamercommissie Binnenlandse zaken van België ondertussen wel een verbod goedgekeurd op kledij die "het aangezicht geheel of gedeeltelijk bedekt". Wie dus in de publieke ruimte een boerka draagt of de niqaab die alleen

de ogen vrij laat zal strafbaar zijn. Ook in Frankrijk is er een discussie over een boerkaverbod. Een parlementaire commissie heeft begin 2010 wel al geadviseerd om een gedeeltelijk verbod op gezichtsbedekkende kledij in te voeren, met name in openbare gebouwen en in het openbaar vervoer, maar tot een politieke beslissing kwam het nog niet.

5. Vrije scholen in België zijn vergelijkbaar met de bijzondere scholen in Nederland, de officiële scholen met de openbare scholen.

6. Ook in het vrije onderwijsnet wordt levensbeschouwelijk onderwijs gefinancierd, maar dit onderwijs is niet noodzakelijk gekoppeld aan de erkende erediensten. De overheid financiert in deze vrije onderwijsinstellingen onderwijs in godsdienst, niet-confessionele zedenleer, cultuurbeschouwing of eigen cultuur en religie (decreet betreffende het onderwijs II, art. 55, 31 juli 1990).

7. Wel dient hieraan toegevoegd te worden dat de kerk, door het erg lage aantal priesterroepingen, er niet langer in slaagt om al de 'priesterjobs' waar ze recht op heeft in te vullen. Ongeveer 15% van de priesters is bovendien geen Belg.

8. In de Nederlandse context is in dit verband ook de door ons hier niet uitgewerkte spanning tussen de SGP (Staatskundig Gereformeerde Partij) en de democratische rechtsstaat interessant (zie hierover Schuster, 2010, hoofdstuk 7). Zo besliste de Hoge Raad op 9 april 2010 dat de overheid maatregelen moet treffen "die er daadwerkelijk

toe leiden dat de SGP het passief kiesrecht aan vrouwen toekent". Tot hiertoe konden vrouwen zich niet verkiesbaar stellen op een SGP-lijst, en dit is in strijd bevonden met het VN-vrouwenverdrag van 1979. In september 2005 had de SGP al een veroordeeling opgelopen, omdat vrouwen geen gewone, volwaardige leden van de partij konden worden. Dat heeft geleid tot een aanpassing van de statuten.

Bibliografie

- Bader, V. (2007). *Secularism or Democracy? Associational Governance of Religious Diversity*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Barnard, B., Van Rooy, W. & Sanctorum, J. (2009, 10 september). Zomaar een lapje stof? De hoofddoek als wapen tegen de moderniteit. *De Standaard*.
- Berger, P. (Ed.) (1999). *The Desecularization of the World. Resurgent Religion and World Politics*. Michigan: W. Eerdmans.
- Bousetta, H. & Jacobs, D. (2006). Multiculturalism, Citizenship and Islam in Problematic Encounters in Belgium. In T. Modood, A. Triandafyllidou & R. Zapata-Barrero, *Multiculturalism, Muslims and Citizenship. A European Approach* (pp. 23-36). New York: Routledge.
- Brems, E. & Loobuyck, P. (2010, 15 maart). Een hoofddoekenverbod als uitzondering, niet als regel. *De Standaard*.
- Bruce, S. (2002). *God is Dead: Secularization in the West*. Oxford: Blackwell.
- Buruma, I. (2006). *Murder in Amsterdam: The Death of Theo Van Gogh and the Limits of Tolerance*. Londen: Penguin.
- Christians, L.-L. (2006). Le financement des cultes en droit belge: bilan et perspectives. *Quaderna di diritto e politica ecclesiastica*, 14 (1), 83-106
- Cuperus, R. (2009). *De wereldburger bestaat niet. Waarom de opstand der elites de samenleving ondermijnt*. Amsterdam: Bert Bakker.
- de Hart, J. & Becker, J. (2006). *Godsdienstige veranderingen in Nederland*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- De Pooter, P. (2002). *De rechtspositie van erkende erediensten en levensbeschouwingen in Staat en maatschappij*. Brussel: Larcier.
- Dekker, G., de Hart, J. & Bernts, T. (2007). *God in Nederland 1996-2006*. Kampen: Ten Have.
- Dewinter, F. (2009). *Inch'Allah? De islamisering van Europa*, Brussel: Egmond.
- De Zutter, J. (2009). Patrick Janssens en Daniël Termont (sp.a burgemeesters): Eén socialistische visie op diversiteit?, interview met Janssens en Termont. *Samenleving en Politiek*, 16 (8).
- Dobbelaere, K. (1988). *Het 'Volk-Gods' de mist in? Over de kerk in België*. Leuven: Acco.
- Dobbelaere, K. & Voyé, L. (1990). From Pillar to Postmodernity. The Changing Situation of Religion in Belgium. *Sociological Analysis*, 51 (Special Presidential Issue: Sociology of Religion: International Perspectives): S1-S13.
- Dobbelaere, K. et al. (2000). *Verloren zekerheid. De Belgen en hun waarden, overtuigingen en houdingen*. Tiel: Lannoo.
- Forum (2008). *De positie van Moslims in Nederland. Feiten en cijfers*. Utrecht: Forum, Instituut voor multiculturele ontwikkeling.

- Franken, L. & Loobuyck, P. (2010). Een rechtvaardige kerk-staat verhouding voor België? Kritische reflecties aan de hand van Barry en Kukathas. *Filosofie en Praktijk*, 31 (1), 58-71.
- Habermas, J. (2008). Een 'postseculiere' samenleving: wat betekent dat? *Nexus*, 50, 279-291.
- Habermas, J. (2009a). Voor-politieke grondslagen van de democratische rechtsstaat? In J. Habermas & J. Ratzinger, *Dialectiek van de secularisering: over rede en religie* (pp. 43-62). Kampen: Klement.
- Habermas, J. (2009b). *Geloven en weten. En andere politieke essays*. Amsterdam: Boom.
- Heelas, P. (1996). *The New Age Movement: the Celebration of the Self and the Sacralization of Modernity*. Oxford: Basil Blackwell.
- Heremans, K. (2009a, 5 september). 'De hoofddoek is een ernstig probleem', Interview Karin Heremans, directrice Athe-neum van Antwerpen, over haar eerste schoolweek na het hoofddoekenverbod. *De Standaard*.
- Heremans, K. (2009b). 'Het verbod is niet tegen de hoofddoek, maar wel voor de keuzevrijheid'. Interview Karin Heremans, *Tribune*, 65.09, 4-6.
- Hooghe, M. & Botterman, S. (2008). *Religieuze praktijk in België: een statistische analyse*. Leuven: KULeuven.
- Hooghe, M., Quintelier, E. & Reeskens, T. (2006). Kerkpraktijk in Vlaanderen. Trends en extrapolaties 1967-2004. *Ethische Perspectieven*, 16 (2), 113-123.
- Husson, J.-F. (2007). Le Financement public des cultes et de la laïcité. *Politique: revue de débats*, 52, 14-17.
- Kuru, A.T. (2009). *Secularism and State Policies toward Religion. The United States, France, and Turkey*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Loobuyck, P. (2007). Scheiding tussen kerk en staat. Op zoek naar een actief pluralistische invulling. *Streven* 74 (10), 883-894.
- Loobuyck, P. & Franken, L. (2009). Het schoolpactcompromis in vraag gesteld. Pleidooi voor een nieuw vak over levensbeschouwingen en filosofie in het Vlaams onderwijs. *T.O.R.B.*, 44 (1-2), 44-65.
- Luckmann, T. (1967). *The Invisible Religion: The Problem of Religion in Modern Society*. New York/London: MacMillan.
- Luckmann, T. (1996). The Privatization of Religion and Morality. In P. Heelas (Ed.), *Detraditionalization* (pp. 72-86). Oxford: Basil Blackwell.
- Magits, M. (2007). België: een systeem naar Frans model? In P. De Hert, & K. Meerschaut (Eds.), *Scheiding van Kerk en Staat of actief pluralisme?* (pp. 31-57). Antwerpen: Intersentia.
- Micklethwait, J. & Wooldridge, A. (2009). *God is Back. How the Global Revival of Faith is Changing the World*. New York: The Penguin Press.
- Mill, J.S. (1859 (2002)). *Over vrijheid*. Amsterdam: Boom Klassiek.
- Modood, T. (2007). *Multiculturalism*. Cambridge: Polity Press.
- Mortier, F. & Rigaux, M.-F. (2005-6). *De federale financiering van de bedienaren der erediensten en de afgevaardigden van de Centrale Vrijzinnige raad. Verslag van de Commissie der Wijzen*, Brussel.
- Phalet, K. (2004). *Moslim in Nederland*. SCP-werkdocument 106a. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Popper, K. (1950). *De vrije samenleving en*

- haar vijanden, deel 1. Bussum: Kroon-der.
- Schuster, A. (2010). *Public Reason and Religious Arguments*, Proefschrift Rijksuniversiteit Groningen.
- Shadid, W.A.R. & Van Koningsveld, P.S. (2008). *Islam in Nederland en België. Religieuze institutionalisering in twee landen met een gemeenschappelijke voorgeschiedenis*. Leuven: Peeters.
- Torfs, R. (2005). State and Church in Belgium. In: G. Robbers (Ed.), *State and Church in the European Union* (pp. 9-33). Baden-Baden: Nomos.
- United Nations (1998). *International Covenant on Civil and Political Rights*.
- Van Otterloo, A.H. (1999). Selfspirituality and the Body: New Age Centres in The Netherlands since the 1960s. *Social Compass*, 46 (2), 191-202.
- Van Rooy, W. (2008). *De malaise van de multiculturaliteit*. Leuven: Acco.
- Vermeersch, E. (2010), De islam en de hoofddoek in België. Een bredere benadering. <http://www.etiennevermeersch.be/artikels/godsdiensreligie/de-islam-en-de-hoofddoek-belgie-een-bredere-benadering>.
- Viaene, V. (2009). La liberté comme en Belgique. The Semantic Stakes of 'Separation' between Church and State in Belgium. *Recht, Religie en Samenleving*, 2, 129-146.
- Voyé, L. & Dobbelaere, K. (2006). La gestion publique de la diversité religieuse en Belgique. Pluralisme religieux et pratiques d'accommodement. In: P. Côté & J. Gunn (Eds.), *La nouvelle question religieuse. Régulation ou ingérence de l'Etat?* (pp. 163-183). Brussel: Peter Lang.
- Zemni, S. (2009). *Het islamdebat*. Berchem: Epo.

Politologisch onderwijs in de Lage Landen; meer van hetzelfde of een paar apart?

Inleiding

Peter Bursens (Universiteit Antwerpen)
Eelke Heemskerk (Universiteit van Amsterdam)

We kennen elkaar best goed, de politicologen van de Lage Landen. En misschien wel steeds beter, zo lijkt het. Het politicologenetmaal is al enige tijd een succesvolle samenwerking waar de collega's uit Vlaanderen en Nederland elkaar voorlezen uit hun beste werk. Blijkbaar is er een hele logische verbinding tussen onze twee landen en onze twee politicologische gemeenschappen. Kunnen we eigenlijk nog wel spreken van nationale wetenschappelijke gemeenschappen? Internationalisering heeft ook in de sociale wetenschappen grote effecten gehad. De naaste collega's van een gemiddelde onderzoeker zijn niet alleen meer de mensen met wie je een gang deelt op de universiteit, maar ook – en steeds meer – andere onderzoekers op honderden en duizenden kilometers afstand. Je werkt samen via internet, telefoon, en je ontmoet elkaar op seminars en congressen. Een werkelijke *global community*. En in dit wereldwijde netwerk van wetenschapsbeoefening is er ook een uitgesproken Vlaams-Nederlandse invulling van de samenhang van de eigen beroepsgroep. *Acta Politica* wordt goed gelezen in

Vlaanderen en *Res Publica* krijgen de Nederlandse politicologen nu ook op de mat.

Maar is het werkelijk waar dat we op alle vlakken samen één academische gemeenschap vormen? Zijn er niet nog steeds aanzienlijke verschillen tussen de Nederlandse en de Vlaamse politicologische praktijk? Denk maar aan de (klakkeloze) oriëntatie van de Nederlandse beroepsgroep op het Engels als wetenschapstaal en zet dit af tegenover de Vlaamse (nostalgische) hang naar het Nederlands als wetenschapstaal. Bestaan er niet nog steeds grote verschillen tussen de twee Lage Landen als het gaat over de politicologie? Of hebben we toch vooral erg veel gemeen, behalve een enkele opvallende eigenaardigheid die we uit het verleden hebben meegekregen? Een gedegen studie naar deze kwestie kan al snel een hele onderneming worden en dat is uiteraard niet de ambitie van dit symposium. Toch willen we er hier aandacht aan besteden, omdat we erg nieuwsgierig zijn naar hoe de verschillen en de overeenkomsten worden beleefd. Voor dit symposium hebben we daarom enkele politicologen uitgenodigd om de Nederlandse en de Vlaamse politicologische praktijk te vergelijken, met een focus op het onderwijs in de bachelor-masterstructuur. Als een nieuwe structuur

die alle universiteiten hebben doorgevoerd, lijkt dit een aardige case om te zoeken naar de verschillen en de overeenkomsten, en misschien ook wel de sterke en de zwakke punten van onze onderwijssystemen. In één van de volgende symposia zullen we de vraag nogmaals stellen, maar dan gericht op het academische onderzoek.

De deelnemers aan het symposium zijn uitermate goed gepositioneerd om licht te werpen op het vraagstuk. De Vlaming Kris Deschouwer was voorzitter van de recente visitatiecommissie in Nederland en is daarmee bij uitstek geplaatst om het 'aftrapstuk' van dit symposium te schrijven. Hierin geeft hij zowel een doorkijk in het werk van visiteren, als een gedegen overzicht van verschillen en overeenkomsten. Peter Van Aelst reageert en verbreedt het debat, vanuit zijn kennis en ervaring met beide systemen: hij werd opgeleid in Antwerpen en is nu werkzaam in Leiden. Ten slotte geeft Sophie Vanhooacker, eveneens deels opgeleid in Vlaanderen, samen met haar collega Maarten Vink een haast synthetische blik op de manier waarop in Maastricht een nieuwe master Europese studies werd opgericht. Misschien een wenkend voorbeeld hoe vanuit de Lage Landen het Europese achterland kan worden bediend.

Leren van visiteren: politicologieopleidingen in Nederland en Vlaanderen

Kris Deschouwer (Vrije Universiteit Brussel)

Ik heb het grote genoegen gehad om het voorbije jaar de Visitatiecommissie Poli-

ticologie in Nederland voor te zitten. In juni 2009 stapte die commissie af in Amsterdam (VU en UvA) en in september bezocht zij Nijmegen en Leiden. Dat voorzitterschap was om diverse redenen een echt genoegen. Er waren in de eerste plaats de collega's commissieleden en de gevisiteerde collega's en het QANU die ervoor zorgden dat het werk zeer aangenaam was en werkelijk van een leien dakje liep. Als lid van zo'n commissie word je ook af en toe behoorlijk in de watten gelegd en breng je op kosten van organiserende organen wel eens mooie momenten door in de betere eethuizen van de stad. Zonder deze visitatieopdracht had ik allicht nooit geweten wat *hangop* is en – vooral – hoe lekker het wel kan zijn wanneer je er een krachtige abrikozenjam bij serveert.

Nog een interessant neveneffect van visiteren is dat je ongegeneerd kan binnenkijken bij de collega's. Je krijgt inzage in alle documenten, neemt kennis van alle debatten die gevoerd zijn met betrekking tot de vorm en de inhoud van het onderwijs en je kan onbeschaamd de meest intieme vragen stellen aan alle geledingen van de universiteiten. Visiteren is een soort gelegaliseerde bedrijfsspionage.

Uiteraard visiteert een mens in eerste instantie uit plichtsbefef. Het kost behoorlijk wat tijd en iemand moet het immers doen. Maar ik geef eerlijk toe dat ik mij graag tot deze opdracht geleend heb, omdat ik uit eerdere ervaringen wist hoe bijzonder leerrijk ze wel kon zijn. Visiteren is een oefening in vergelijkende analyse. Omdat je dezelfde opleidingen op verschillende plaatsen kan bekijken, ga je ze – ook al is

dat niet de formele opdracht – uiteindelijk toch met elkaar vergelijken. En visiteren is vooral ook een vergelijkende oefening omdat je sowieso de bezochte instellingen bekijkt vanuit de eigen ervaringen. Visiteren is leren in verwondering.

Hoe verschillend zijn de opleidingen tot bachelor en master in de politieke wetenschappen in Nederland en in Vlaanderen? Waarin gelijken zij verbazend sterk op elkaar? Zijn er andere visies, andere doelstellingen, andere methoden, andere organisatievormen, andere zorgen, andere ergernissen? In wat volgt probeer ik min of meer systematisch een aantal opvallende verschillen en gelijkenissen op een rijtje te zetten.

Verschillen

De regel(tjes)

Wat erg opvalt voor wie met een zuiderse blik de Nederlandse universiteiten bekijkt, is de veel strakkere en striktere regelgeving die het academische leven organiseert en stuurt. In Vlaanderen behoren de universitaire docenten, de docenten en de hoogleraren, tot een categorie die Zelfstandig Academisch Personeel (ZAP) genoemd wordt. Die zelfstandigheid vertaalt zich in vele dingen: de vrijheid om het onderwijs inhoudelijk in te vullen naar eigen goeddunken, de vrijheid om al dan niet een paper te laten schrijven, de vrijheid om examenvragen op te stellen en de vrijheid om die te verbeteren zoals je wil, de vrijheid om veel of weinig masterproeven te begeleiden of te lezen, enzovoort. Van een ZAP-lid wordt impliciet en expliciet verondersteld dat hij of zij wel weet wat

hij of zij doet. Er hoeft daarom ook geen permanente controle uitgeoefend te worden over vorm en inhoud van de lessen en van de syllabi, geen rapporten per vak, per specialisatie of per opleiding geschreven te worden die vervolgens door andere hoger gelegen geledingen van de universiteit weer in raden en commissies besproken worden. Zowat alle handelingen en beslissingen en vervolgens de reflectie erover en de controle erop komen in Nederland wel ergens op papier te staan. *Doing the document* is er een permanente en ook erg tijdrovende opdracht van de leden van het academisch korps. In Vlaanderen wordt daarover wel eens geklaagd, maar in verhouding is er helemaal geen reden tot klagen.

Een strakke regelgeving heeft uiteraard ook grote voordelen. De verdeling van taken bijvoorbeeld – onderwijs, onderzoek, lidmaatschap van raden en commissies, begeleiding van werkgroepen en papers – wordt in Nederland in de regel in een complex maar wel eerlijk en doorzichtig allocatiemodel gegoten. De kantjes eraf lopen en telkens vakkundig wegduiken wanneer er een mogelijke opdracht of engagement voor de gemeenschap langskomt, is alleen in Vlaanderen mogelijk, net als het onoplettend opbouwen van een veel te breed takenpakket met onderzoek, onderwijs en administratie.

De kwantiteit van het personeel

Om een goede opleiding te verzorgen, zijn voldoende docenten nodig. De Vlaamse visitatiecommissie had hierover een eerder vernietigend oordeel: alle Vlaamse

departementen politieke wetenschappen (behalve Antwerpen) kregen een meer dan symbolische onvoldoende voor 'kwantiteit personeel'. Het is voor de Nederlandse collega's allicht moeilijk te geloven, maar zij beschikken over beduidend meer man- en vrouwkracht om het onderwijs te verzorgen.

Dat heeft echter ook te maken met – hier dan wel – een veel grotere soepelheid in de definitie van wie onderwijs mag verzorgen en in de wijze waarop die kunnen aangeworven worden. In Vlaanderen wordt onderwijs gegeven door een ZAP-lid, eventueel bijgestaan door een onderwijsassistent. Het inzetten van onderzoekers in het onderwijs is mogelijk, maar een vorser de volle verantwoordelijkheid voor een opleidingsonderdeel geven, gebeurt niet en kan formeel ook niet. Een docent moet ook altijd een doctoraat op proefschrift bezitten. De Nederlandse regels laten toe om onderwijzend personeel aan te trekken dat tijdelijk ingezet wordt, om acute noden te lenigen. Onderzoekers worden ook actief in het onderwijs ingezet en krijgen de volle verantwoordelijkheid voor een vak. Ook masterstudenten worden wel eens ingezet voor het bacheloronderwijs. Die lossere regelgeving met betrekking tot aanwerving en met betrekking tot wie onderwijs mag geven, verklaart ten dele, maar zeker niet helemaal de betere personeelsomkadering in Nederland. De Vlaamse universiteiten zitten nu eenmaal structureel veel krapper in het vel.

En de vele gelijkenissen

Politologie is Political Science

Maar als we dit verschil in regelgeving en in regelgevende cultuur even terzijde schuiven, verschijnen er opleidingen in de politieke wetenschappen die verrassend weinig van elkaar verschillen. En dat geldt ongetwijfeld niet alleen voor Vlaanderen en Nederland, maar voor het onderwijs in de politieke wetenschappen in de meeste Europese landen en regio's. Zij refereren immers alle aan eenzelfde *mainstream* invulling van de politicologie, wat zich vertaalt in opleidingen waarin hoogstens wat variaties zitten in de volgorde waarin thema's aan bod komen of in de extra nadruk die de ene of de andere benadering krijgt. Je kan elke politicoloog vandaag vragen om op een wit blad een nieuwe bacheloropleiding neer te schrijven, de kans op fundamentele verschillen is erg klein. De lijst met vakken die in het curriculum staan is bekend en dus voorspelbaar, en steunt overigens ook op internationale afspraken en aanbevelingen over wat een politicoloog allemaal moet kennen en weten.

Die gelijkenissen gaan overigens verder dan alleen maar de titels van vakken. Ook de inhoud verschilt verbaasd weinig. Alle politicologen in Nederland en in Vlaanderen en ook elders maken kennis met dezelfde auteurs, dezelfde debatten, dezelfde methoden. En zij lezen dezelfde boeken. Dat heeft ook te maken met het feit dat vandaag alle studenten in essentie geconfronteerd worden met de politieke wetenschappen zoals die neergeschreven zijn in boeken en artikels in het Engels.

De visitatiecommissie van de Vlaamse politologieopleidingen probeerde wat aandacht voor het Frans te activeren, maar dat zal niet meer dan een vrome wens blijven. Ook de Franstalige politologie in België sluit zich trouwens steeds meer aan bij de Brits-Amerikaanse tradities, methoden en literatuur.

Voor het masteronderwijs verschillen de opleidingen wat meer van elkaar, maar dat heeft ook niet in de eerste plaats betrekking op inhoudelijke of methodologische keuzen. Het gaat dan meer om de keuze – niet altijd makkelijk overigens – tussen een ‘brede’ en een ‘verdiepende’ master. De eerste blijft net als in de bachelor zoveel mogelijk aspecten van het veld bestrijken, terwijl de andere diep doorgaat op alleen maar Europese of internationale of vergelijkende of theoretische politiek. Het is een keuze die nauw verbonden is met de vraag waarin een master nu precies moet of kan verschillen van een bachelor (waarover dadelijk meer).

Het valt ook op dat de opleidingen in Vlaanderen en in Nederland behoorlijk veeleisend zijn. Een bul van bachelor of master krijg je niet zomaar cadeau. De student moet zich door behoorlijke stapels literatuur werken, en dat zijn niet alleen maar hapklare handboeken maar (ook hier Engelstalige) klassiekers uit het vak en recent gepubliceerde artikels en hoofdstukken. Wie de universiteit verlaat weet echt wel wat het vakgebied vandaag te bieden heeft en welke de grote debatten zijn die ons allen aan de praet houden. Wie de echte wereld instapt heeft ook een waaier aan methoden en technieken in de vingers.

Maar wat is een politicoloog?

Die relatief grote consensus over wat het vakgebied precies inhoudt en hoe het moet onderwezen worden, legt heel sterk de nadruk op het academische, op de wetenschappelijke methode en reflectie. Alle opleidingen maken zich sterk dat zij jonge mensen opleiden om goede onderzoekers te worden. Examens en tentamens en papers toetsen die vaardigheden ook bewust en systematisch. Alleen: de meeste politicologen worden in hun verdere leven *geen* onderzoekers. De arbeidsmarkt of het ‘werkveld’ biedt afgestudeerde politicologen een brede waaier aan jobs aan, maar in de meeste daarvan is geen actief wetenschappelijk onderzoek nodig.

De politicoloog als onderzoeker is de standaardsjabloon die in onze hoofden zit. De meeste politicologen die wij kennen zijn immers zelf ook onderzoekers. En wij moeten deemoedig toegeven dat we eigenlijk niet zo goed weten wat het werkveld precies verwacht van de door ons afgeleverde politicologen. Contacten met dat werkveld hebben een zeer sterk *ad hoc*-karakter.

Die gespannen verhouding met het *afnemend werkveld* komt het best tot uiting in de manier waarop stages in de opleiding een plaats krijgen. Stages zijn bij uitstek een manier om kennis te maken met het beroepsleven, om even te proeven hoe dat er zou kunnen uitzien. Maar als een stage deel uitmaakt van de opleiding, moet die stage vanuit de filosofie van de opleiding kunnen beoordeeld worden. En dat is nergens makkelijk. Sommige universiteiten

kiezen ervoor om een stage toe te laten en actief aan te moedigen en te begeleiden, maar er geen cijfer voor te geven. Andere vragen een verslag waarin een theoretische en methodologische reflectie over de stage gegeven wordt, en dat is voor vele stages eigenlijk een haast onmogelijke opdracht. Met andere woorden: we focussen in beide landen heel sterk op de wetenschappelijke kwaliteiten van de opleiding, terwijl we weten – maar er liefst niet te vaak aan denken – dat de samenleving wel eens heel andere vragen en verwachtingen zou kunnen hebben.

Tussen bachelor en master

De vraag wat een politicoloog nu precies is of moet zijn rijst ook levensgroot in de vraag wat het onderscheid tussen een bachelor en een master is. Is een bachelor in de politieke wetenschappen ook al een politicoloog? En hoeveel meer politicoloog is dan de master? Daar hebben wij in noord en zuid voorlopig nog geen antwoord op, ook al omdat we nog niet weten of en hoe de arbeidsmarkt het verschil tussen beide diploma's zou kunnen maken.

We waren het gewoon om in de opbouw van het curriculum een cesuur te hebben die vroeger kwam: de propedeuse na één jaar in Nederland en de kandidatuur na twee jaar in België. Dat waren helemaal geen afstudeertitels. Ze werden expliciet gezien als een opstap naar het echte werk, eventueel ook als eerste selectiemoment. Dat geldt nu in principe ook voor de bachelor. Wij beschouwen de bachelor niet als een eindpunt, maar worden door de overheden wel gevraagd om expliciete

eindtermen voor de bachelor te formuleren. Dat doen we in noord en zuid met lange tanden en door vooral heel creatief om te gaan met synoniemen voor *verder* en *verdiepend*. De bachelor is er bijna, de master is er helemaal.

Dat het onderscheid tussen beide heel moeilijk te maken is, volgt ook uit het gegeven dat het erg moeilijk is om met een programma van één jaar echt een volledige opleiding neer te zetten. Dat ene jaar is dus eerder een vervolg, een vervolmaking. En toch doen we pogingen om de masteropleiding een aparte plaats te geven, om er niet alleen een doorstroomrichting voor studenten uit eigen huis of uit eigen land van te maken, maar ook een opleiding waarvoor studenten uit andere landen belangstelling zouden kunnen hebben. Maar dan moet de masteropleiding echt op zichzelf kunnen bestaan, en vraagt ze bijvoorbeeld om wat gemeenschappelijke *state of the art* vakken, die iedereen op een gelijke startpositie moeten brengen. En dan rijst het risico dat de eigen doorgestroomde studenten het gevoel hebben dat ze hun bachelor nog eens nagekauwd krijgen. Dan zien zij te weinig het verschil tussen beide diploma's.

De Vlaamse Visitatiecommissie heeft “geworsteld met de vraag naar de wenselijkheid van de studieduurverlenging van de masteropleidingen”, en de Vlaamse departementen politicologie zitten op dit ogenblik ook volop in die worsteling. Het ziet er naar uit – ik probeer voorzichtig te formuleren – dat er in de nabije toekomst actief over een master van twee jaar zal nagedacht worden. Daarbij speelt ook het

gevoel dat één jaar te weinig is om na een vaak relatief brede bachelor echte specialisten in (een subdiscipline van) het vak af te leveren, dat de werkdruk voor studenten hoog is, dat internationale uitwisselingen nauwelijks mogelijk zijn, dat er voor stages geen tijd is.

In Nederland wordt er niet of nauwelijks aan een master van twee jaar gedacht. Maar dat heeft ook met een verschillende context te maken. Indien Vlaanderen ooit een master in de politieke wetenschappen van twee jaar zou aanbieden, zal de reële studietijd in Nederland en Vlaanderen allicht korter bij elkaar liggen dan vandaag. In Nederland is de master een programma van één jaar, maar dat wil – veel minder dan in Vlaanderen – ook zeggen dat het diploma na één jaar behaald wordt. De Nederlandse student die *nominaal* studeert en inderdaad het programma binnen de voorziene en vereiste tijd afwerkt, ziet zijn of haar naam in gouden letters ingeschreven worden in de annalen van de universiteit.

Maar dat verschil tussen Nederland en Vlaanderen heeft zoals gezegd ook veel te maken met de zeer verschillende context en betekenis van het studentenleven. Ook al zijn de mogelijkheden om heel lang te blijven studeren in Nederland almaar beperkter, met bindende adviezen en harde knippen, de Nederlandse student is en blijft veel zelfstandiger in het leven staan dan de Vlaamse, en beschouwt *klussen* en de tijd die daarvoor nodig is als een essentieel ingrediënt van het studentenleven. De Vlaamse student logeert liever in Hotel Mama & Papa en dat hotel is ook

de hoofdsponsor van de studies. Daarbij behoort – of behoorde tot voor kort – de term studievertraging niet tot de dagelijkse woordenschat. Ook een Erasmusuitwisseling wordt normaal keurig in de nominale studieduur ingepast (maar omdat Hotel Mama & Papa zo goed is, blijven de meeste studenten toch gewoon lekker thuis).

Tussen Engels en Nederlands

Universitair onderwijs wordt in Vlaanderen zowel voor de bachelor als voor de master in het Nederlands gedoceerd. Dat is een historische verworvenheid en een zeer harde wettelijke verplichting waarop slechts mondjesmaat wat kleine uitzonderingen mogelijk worden. In Nederland zijn universiteiten vrij om in het Nederlands of in het Engels te doceren. En de verschillende opleidingen in de politicologie maken daar ook verschillende keuzes in. De redenen waarom voor het ene of voor het andere gekozen wordt, klinken ook bekend in Vlaamse oren, omdat het precies de argumenten zijn die gebruikt worden in het debat pro en contra de keuze voor (meer) Engels. Engels laat toe buitenlandse studenten aan te trekken. Engels laat toe buitenlandse docenten aan te trekken. Engels is sowieso de taal van de boeken en van de papers en van het latere echte leven van de academisch onderzoekende politicoloog. Maar Engels is ook een extra drempel. Engels is wat kunstmatig als iedereen toch Nederlandstalig is. Wetenschappelijke kennisoverdracht is al moeilijk genoeg, en dus is het niet nodig daar ook nog eens het beter lezen, spreken en schrijven van een vreemde taal aan toe te voegen. Het debat

is zinvol maar in geen geval gesloten. De Nederlandse student heeft in tegenstelling tot de Vlaamse student echter wel een keuze in dit verband.

Besluit

Al bij al verschillen de opleidingen politicologie in Nederland en Vlaanderen dus niet zo gek veel van elkaar. De verschillen zitten in de wettelijke, decretale en universitaire regelgevingen en hier en daar ook wat in organisatiecultuur en studentencultuur. Maar binnen dat opgelegde kader zoeken we allemaal naar een invulling van de opleiding die eenzelfde type politicoloog oplevert. Die politicoloog is een academicus, een onderzoeker. En als hij of zij elders terecht komt, hopen we vurig (en geloven we ook echt) dat die academische vaardigheden vroeg of laat hun nut zullen bewijzen.

Kwaliteitsvol onderwijs in het publicatietijdperk

Peter Van Aelst (Universiteit Leiden)

Zijn er verschillen tussen de opleidingen politicologie in Leiden en Antwerpen? Zeker. Maar zijn die verschillen groter dan deze tussen Antwerpen en Gent of tussen Leiden en Amsterdam? Ik denk het niet. Ik deel de analyse van Deschouwer: de opleidingen in Vlaanderen en Nederland gelijken verrassend veel op elkaar. En vermits er zo weinig valt af te dingen op het verhaal van Deschouwer, neem ik even een andere opinie om mij tegen af te zetten. Op 9 maart schreef Filip Reyntjes,

hoogleraar aan het Instituut voor Ontwikkelingsbeleid (IOB) van de Universiteit Antwerpen, in *De Standaard* een stuk onder de titel 'Publiceren of ten onder gaan'. In dat stuk, naar aanleiding van een in Leuven op plagiaat betrapte professor, werd serieus tekeergegaan tegen de verwoestende publicatiedruk en de dramatische gevolgen daarvan voor het universitair onderwijs. Reyntjes klaagde onder meer aan dat jonge docenten best niet te veel "tijd, energie en verbeelding zouden stoppen in kwaliteitsvol onderwijs" want enkel publicaties zouden meespelen bij evaluatie en bevordering. Daarmee suggereerde Reyntjes minstens impliciet dat dit ook de realiteit is. Wat betreft het belang van publiceren kan dat kloppen, maar voor onderwijs lijkt me het tegendeel waar. Zowel in Vlaanderen als in Nederland zie ik mezelf en mijn jonge lotgenoten juist erg veel investeren in (hopelijk) kwaliteitsvol onderwijs. Meer nog, ik durf beweren dat het onderwijs steeds beter wordt. Voornamelijk omdat (jonge) docenten steeds meer werkvormen in hun lessen gaan gebruiken en omdat de mening van studenten steeds meer meetelt. In Antwerpen volgde ik enkele jaren geleden een eenjarige opleiding 'onderwijskundige professionalisering'. Een erg nuttige training die me heeft geholpen mijn onderwijs te verbeteren en die handig van pas kwam tijdens het sollicitatiegesprek in Leiden. De professionalisering van het academisch onderwijs, die in Nederland al heel wat vroeger op gang is gekomen, heeft ervoor gezorgd dat docenten veel bewuster bezig zijn met hoe ze wat overbrengen aan hun studenten. Onder meer de tips die ik tijdens die opleiding kreeg

om studenten te betrekken bij mijn lessen bewijzen dagelijks hun waarde. In de goede oude tijd, toen docenten nog niet bezweken onder de publicatiedruk, heb ik als student voornamelijk geluisterd en gezwegen. Veelal naar mensen die vonden dat 'kwaliteitsvol' onderwijs erin bestond dat een student notitie nam van de hun voorgedragen wijsheid. Toegegeven, enkele professoren hebben indruk op me gemaakt, maar ook bij deze getalenteerde vertellers had ik zelden het gevoel dat ze zwaar investeerden in hun onderwijs. Laat staan dat iemand ooit naar mijn mening over hun prestaties vroeg. Aan de Universiteit Leiden wordt standaard elke cursus geëvalueerd door studenten. Niet zomaar: die evaluaties dienen als hulpmiddel voor de docent, worden besproken door enkele collega's en studenten in zogeheten Opleidingscommissies, en worden gebruikt bij evaluatie- en bevorderingsgesprekken. Ook bij de Faculteit PSW van de Universiteit Antwerpen is op het vlak van studentenevaluaties de laatste jaren een inhaalbeweging gemaakt.

Nee, het was vroeger niet beter. De student politicologie van vandaag wordt beter bediend. Heeft Reyntjes dan geen punt over die publicatiedruk? Absoluut. Zonder veel wetenschappelijke publicaties is doorstoten naar de academische hogere regionen in Vlaanderen moeilijk geworden, in Nederland onmogelijk. Maar beweren dat die publicatiedruk de kwaliteit van het onderwijs bedreigt, is wat kort door de bocht geredeneerd en vanuit historisch perspectief onjuist. Hoe vallen onderwijs en onderzoek dan te verzoenen? Het antwoord is simpel: door harder te werken.

Ik heb geen cijfers om deze stelling hard te maken, maar het lijkt me dat de werkdruk voor de (jonge) docent sterk is toegenomen. De tijd dat een goed proefschrift/doctoraat volstond om carrière te maken is lang vervlogen. Wetenschappelijke output en kwaliteitsvol onderwijs zijn beide minimumvoorwaarden geworden. Dan vergeet ik nog even de oproep van sommige Hogere Bestuurders om daarnaast actief te zijn in het publieke debat – dat helpt namelijk om studenten aan te trekken. Die combinatie van taken zorgt voor de nodige stress en avondwerk maar niet voor een minder goede kennisoverdracht. Over die verhoogde werkdruk wordt wel eens geklaagd in de koffiekamer (of in de krant), maar zo erg is het ook weer niet, anders zouden ze in Vlaanderen toch geen tweejarige masters politicologie overwegen. En zullen ze in Nederland jaloers zijn als hun Vlaamse collega's dat voor elkaar weten te krijgen. Toch?

Onderwijs in bamastructuur: ervaringen vanuit *European Studies in Maastricht*

Sophie Vanhooacker en Maarten Vink
(Universiteit Maastricht)

De bijdrage van Kris Deschouwer bevestigt wat velen die zowel in Nederland als Vlaanderen actief zijn min of meer intuïtief aanvoelen: de verschillen tussen opleidingen politicologie liggen vooral op organisatorisch en cultureel vlak; inhoudelijk zijn er grote overeenkomsten. Opleidingen kennen dezelfde vakken, ma-

ken gebruik van dezelfde literatuur, delen eindtermen en leggen sterk de nadruk op onderzoeksvaardigheden.

Het toenemend gebruik van Engelstalige teksten en de mislukte pogingen in Vlaanderen om meer aandacht te creëren voor Franstalige vakliteratuur werken deze harmonisering verder in de hand. Veeleer dan verder in te gaan op de Nederlandse regelgeving en de chronische onderbemanning aan de Vlaamse zijde, kiezen wij er in deze bijdrage voor om een aantal van de gestelde vragen verder op te pakken. Dit doen we mede op basis van onze eigen ervaring met de Engelstalige bachelor- en masteropleidingen *European Studies* (ES) aan de Universiteit Maastricht. De bachelor ES is in september 2002 van start gegaan, en de master in 2006, met een instroom die al snel steeg tot boven de 300 studenten per jaar in de bachelor en in de master tot circa 100 studenten per jaar. Beide opleidingen worden geheel in het Engels gegeven, en dit betaalt zich overduidelijk uit in een internationale stroom van meer dan 80% in de bachelor en meer dan 70% in de master. Buitenlandse studenten komen vooral uit Duitsland, hoewel de 'dominantie' van Duitse studenten in de master een stuk minder is dan in de bachelor, waar circa 60% tot 65% van alle instromende studenten uit Duitsland komen (zie Tabel 1 voor een overzicht).

Hoewel beide ES-opleidingen niet puur politiek-wetenschappelijk zijn in opzet, maar een expliciet interdisciplinair karakter hebben met een inbreng vanuit de politieke wetenschap, bestuurskunde, internationale betrekkingen, geschiedenis,

TABEL 1. Instroom in BA en MA *European Studies* (Universiteit Maastricht).

	BA						MA							
	NL	%	DE	%	Overlg	%	Totaal (= 100%)	NL	%	DE	%	Overlg	%	Totaal (= 100%)
2002	115	47,13	90	36,89	39	15,98	244	-	-	-	-	-	-	-
2003	88	34,65	125	49,21	41	16,14	254	-	-	-	-	-	-	-
2004	84	27,91	177	58,80	40	13,29	301	-	-	-	-	-	-	-
2005	85	27,42	186	60,00	39	12,58	310	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.
2006	84	28,87	170	58,42	37	12,71	291	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.
2007	68	23,21	198	67,58	27	9,22	293	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.
2008	64	18,55	243	70,43	38	11,01	345	16	18,60	22	25,58	48	55,81	86
2009	65	19,58	206	62,05	61	18,37	332	26	26,80	32	32,99	39	40,21	97

filosofie en sociologie, schatten wij dat de uiteindelijke opzet van de opleidingen ES voor een heel groot deel overeenkomt met de 'gemiddelde' politicologische opleiding, waar immers ook vaak gebruik gemaakt wordt van inbreng vanuit aanpalende disciplines. Met een vakgroep Politieke Wetenschap bestaande uit ongeveer vijfendertig (bijzonder) hoogleraren, universitair (hoofd)docenten, toegevoegd docenten, en assistenten in opleiding, is Maastricht inmiddels ook een van de grotere politicologische centra in de Lage Landen.

In onze bijdrage gaan wij in op de vragen van Deschouwer rond de verhouding bachelor-master, het gebruik van het Engels, en de relatie van opleidingen tot het afnemend werkveld. Dit zijn vragen waarover in Vlaanderen en in Nederland het laatste woord nog niet is gezegd en wij hopen dat onze Maastrichtse ervaringen van nut kunnen zijn in, wat wij zien als, een bredere discussie over onderwijs in bamastructuur.

Bamastructuur

De implementatie van Bologna en de invoering van de bachelor-masterstructuur heeft net als in Vlaanderen ook in Nederland het studielandschap sterk gewijzigd en een aantal nieuwe vragen met zich meegebracht. Deschouwer wijst onder meer op de verhouding en de mate van zelfstandigheid van de driejarige bachelor ten opzichte van de eenjarige master en attendeert op de nog onduidelijke reacties van de arbeidsmarkt op deze nieuwe tweedeling. Hoewel het nog voorbarig is

om algemene conclusies te trekken, beginnen zich een aantal krijtlijnen uit te tekenen die we hier met name vanuit onze ervaring in Maastricht kort schetsen.

Van de 150 tot 200 afgestudeerde bachelorstudenten kiest verreweg het grootste deel ervoor om meteen na de studie verder te gaan met een master. Indien zij in Maastricht blijven kiezen zij hetzij voor de reguliere 'doorstroom' master ES of voor een van de aangeboden selectieve Maastrichtse masters (European Public Affairs, Analyzing Europe, de Research Master European Studies, of de European Law School). Meer dan de helft van de studenten gaat naar een andere universiteit, al dan niet in het buitenland. Een klein aantal stelt de vervolgopleiding nog een jaar uit en gebruikt de extra tijd om zich verder te oriënteren op de vervolgstudie, een studiebeurs te regelen en via het volgen van extra vakken of een stage de kandidatuur voor een selectieve master te versterken. Afgestudeerden die zich enkel en alleen met een bachelordiploma op de arbeidsmarkt durven te wagen zijn er bijna niet. De concurrentie met kandidaten die een master en daarnaast ook nog allerlei andere kwalificaties hebben is te groot. Bovendien zijn de financiële barrières om verder te studeren in Nederland vrij laag: het inschrijfgeld voor een master (1500 euro) valt – zeker in vergelijking met de Angelsaksische universiteiten – erg mee en (voorlopig) heeft iedere Nederlandse masterstudent recht op een studiebeurs.

Het feit dat bij *European Studies* ongeveer de helft van de bachelorstudenten voor een vervolgopleiding aan een andere uni-

versiteit kiest is deels te verklaren door de grote aanwezigheid van buitenlandse, met name Duitse, studenten. Deze mobiele en gemotiveerde groep vindt het vaak belangrijk om hun buitenlandervaring verder uit te breiden of een master te halen in het land van herkomst. De faculteit steunt hen hierbij door het schrijven van aanbevelingsbrieven, het voorzien van cijferlijsten en het berekenen van een GPA (*grade point average*). De uitstroom aan eigen studenten wordt gecompenseerd door een instroom van (vooral) buitenlandse studenten uit de EU, Centraal- en Oost-Europa en in mindere mate de Verenigde Staten en Azië. Het blijft een realiteit dat de meeste studenten er pas op masterniveau voor kiezen om naar het buitenland te gaan.

De instroom van nieuwe studenten uit het buitenland is positief voor de internationale samenstelling van de groep en draagt bij aan de zelfstandigheid van de masteropleiding. Zelfs de 'doorstroom' master is niet zomaar het vierde jaar van de bachelor. Deze gemengde samenstelling brengt zoals Deschouwer aangeeft echter ook uitdagingen. Hoe te vermijden dat de eigen studenten het slachtoffer worden van de lacunes van degenen die van elders komen? En hoe om te gaan met gebrek aan kennis of andere standaarden op het gebied van schrijfonderwijs? Een streng selectiebeleid op basis van de eerder gevolgde bachelor, behaalde cijfers en motivatie leidt niet noodzakelijk tot een homogene groep. De verplichting om op voorhand bepaalde basisliteratuur te bestuderen en het voorzien van extra introductielecturen zijn nuttig maar kunnen

niet voorkomen dat het soms moeilijk is om voor iedereen op het geschikte niveau te doceren. Ook in het schrijfonderwijs en met name in het voorbereiden van de masterthesis liggen grote uitdagingen. Niet iedere externe student is even bekend met het formuleren van een precieze onderzoeksvraag, een strakke structuur en nauwkeurige bronnenvermelding. Gezien de meeste masterprogramma's – met uitzondering van de onderzoeksmaster – slechts eenjarig zijn, betekent dit dat er weinig tijd en ruimte is om de achterstand in te halen. De verwachting van Deschouwer dat er in de nabije toekomst opnieuw een debat zal komen over een tweejarige master is in Nederland – dat in de ban is van besparingsmaatregelen – vrij onwaarschijnlijk. Niettemin zien wij bij studenten een grote behoefte om verder te leren. Een groot aantal afgestudeerde masterstudenten meldt zich aan voor een tweede, vaak meer gespecialiseerde master, buiten Maastricht.

Welke voertaal in het onderwijs?

De invoering van de bachelor-masterstructuur en de internationalisering die deze met zich heeft meegebracht, heeft in veel Europese universiteiten ook de discussie van het taalgebruik op de agenda geplaatst. Omdat Nederland nooit een taalstrijd heeft gekend, ligt de invoering van het Engels er een stuk minder gevoelig dan in Vlaanderen. Zeker bij de jongere generatie academici wordt het hanteren van het Engels eerder als een voor- dan als een nadeel gezien. Het aantal handboeken en artikelen dat beschikbaar is voor gebruik in het onderwijs is

veel ruimer en zowel studenten als staf kunnen veel breder worden gerekruteerd. Voor studies zoals politicologie en Europese Studies die zich met internationale vraagstukken bezighouden biedt een brede groepssamenstelling het bijkomend voordeel dat de discussie kan verrijkt worden met verschillende nationale perspectieven.

Een keuze voor Engelstalig onderwijs vereist echter wel de nodige voorbereidingen en een goede omkadering. Staf die tot dan toe vooral gewend was om in het Nederlands te doceren moet zich, indien nodig, verder bijscholen. Dit is geen optie maar een verplichting. Bij het rekruteren van nieuwe staf moet een uitstekende kennis van het Engels één van de selectiecriteria zijn. In Maastricht is driekwart van de medewerkers van het departement Politieke Wetenschap van buitenlandse afkomst, maar zijn slechts enkelen *native speaker*. Van de nieuwe, veelal jonge medewerkers heeft echter wel een groot deel een Engelstalige opleiding genoten, al dan niet in het Verenigd Koninkrijk of de Verenigde Staten. Deze groep is vaak al jarenlang gewend om dagelijks in het Engels te schrijven en te spreken. Syllabi worden in de regel nagekeken door een vertaler, of bij voorkeur een *native speaker* die ook over de nodige vakkennis beschikt.

Verhouding tot de arbeidsmarkt

Een laatste punt waar we nog bij willen stilstaan is dat van de aansluiting van de opleiding op het afnemend werkveld. De schouwer stelt de vraag of de sterke nadruk op onderzoeksvaardigheden niet in span-

ning is met de eisen van de arbeidsmarkt en of het invoeren van stages eventueel een antwoord kan bieden. In tegenstelling tot een studie geneeskunde die opleidt tot een specifiek beroep, zijn politicologie en *European Studies* zeer breed georiënteerd en zijn de beroepsperspectieven niet eenduidig. Afgestudeerden komen terecht in een zeer uiteenlopend spectrum van banen gaande van ambtenaar tot consultant, journalist, diplomaat, enzovoort. Veel studenten kiezen voor de opleiding vanuit een interesse voor de inhoud en proberen er gaandeweg achter te komen waar ze uiteindelijk aan de slag willen gaan.

Terwijl studenten traditioneel ten tijde van de opleiding tot 'doctorandus' of 'licentiaat' pas vrij laat (meestal in het vierde jaar) over hun toekomstmogelijkheden begonnen na te denken, ligt dit moment nu veel vroeger. Ze hebben immers reeds na drie jaar een eerste titel van bachelor op zak die hun (althans in theorie) de mogelijkheid biedt om te gaan solliciteren. Ook het feit dat ze zich moeten aanmelden voor een master, – mogelijk aan een andere universiteit en zelfs in een ander land – dwingt hen ertoe reeds op een vroeger moment na te denken over de richting die ze willen uitgaan. De master is namelijk een uitgelezen kans om zich verder te specialiseren en zich naar een toekomstige werkgever toe te profileren. Vanuit de studenten is er een grote vraag om hen bij de keuze van de vervolgopleiding en de oriëntatie op de arbeidsmarkt te helpen. Het is moeilijk om door de bomen het bos te zien in het brede aanbod van masteropleidingen en de meesten hebben nauwelijks zicht op het werkveld waarin zij na de opleiding terecht komen.

Mede op hun expliciet verzoek, proberen we in Maastricht reeds op bachelorniveau de studenten op verschillende manieren te helpen bij hun toekomstoriëntatie. Jaarlijks worden zogenaamde 'loopbaandagen' georganiseerd. Studenten benaderen – met de hulp van de facultaire staf en het universitaire loopbaancentrum – sprekers uit het werkveld en organiseren workshops rond het opstellen van cv's en rond presentatie- en sollicitatietechnieken. Vorig jaar werd voor het eerst een pilootproject georganiseerd waarbij tweedejaarsstudenten de mogelijkheid kregen om in de loop van drie gesprekken hun vervolgopleiding en professionele ambities te bespreken met een ervaren docent. Ook werd bij die gelegenheid hun cv onder de loep genomen en besproken hoe ze zich nog beter konden profileren. Het project werd door studenten als zeer positief ervaren maar is erg tijdsintensief voor de staf, zeker als men het wil uitbreiden naar een bredere groep. Het is maar zeer de vraag of hiervoor in een tijd van krimpende budgetten de middelen zullen worden gevonden.

Een zeer directe en efficiënte manier om studenten een meer concreet beeld te geven van de arbeidsmarkt is via het lopen van stages. Bij *European Studies* is deze optie voorzien in het eerste semester van het derde jaar van de bachelor. Studenten kunnen met een Erasmusuitwisseling naar het buitenland gaan, vakken volgen in Maastricht, of een stage lopen van 8 tot 16 weken. In principe zijn studenten zelf verantwoordelijk voor het zoeken van de stage. Het bureau internationalisering ondersteunt hen via een database bestaande uit adressen en contactpersonen maar in

de praktijk blijkt dat studenten relatief makkelijk hun eigen weg vinden. Naast de externe begeleider op de stageplek heeft iedere student ook een begeleider binnen de faculteit. Deze beoordeelt samen met het hoofd van het bureau internationalisering of de stage inhoudelijk voldoende aansluit bij de studie en is voor de student het contactpunt bij eventuele problemen. De stage wordt bekrachtigd in een contract dat door zowel de student, de 'werkgever' als de universiteit wordt ondertekend. Omdat de optionele stage deel uitmaakt van het curriculum krijgen de studenten hiervoor ook studiepunten (1,5 ECTS per week). De beoordeling gebeurt op basis van zowel een evaluatie door de externe begeleider als een stagerapport waarin wordt ingegaan op de inhoud van de stage, de persoonlijke leermomenten en eventuele lessen voor de voorbereiding op de toekomstige loopbaan. Het uiteindelijke cijfer wordt bepaald door de begeleidende docent.

In de loop van de tijd is het aantal studenten dat een stage verkiest boven een studie in het buitenland toegenomen van ongeveer 20% tot 50%. Verder zien we ook dat studenten die voor een Erasmusuitwisseling kiezen tevens een stage proberen te organiseren tijdens de zomervakantie. Men is er zich duidelijk van bewust dat het zonder enige werkervaring extreem moeilijk is om een plek op de arbeidsmarkt te veroveren. De ervaringen met stages zijn in het algemeen positief. Studenten krijgen een beter inzicht in hun sterke en zwakke punten, maken kennis met het werkveld en maken een start met het opbouwen van een netwerk. In bepaalde gevallen leidt een stage zelfs tot een jobaanbod. Maar ook voor

de opleiding zelf brengen de stages nieuwe inzichten. De feedback over de kwaliteit van de studenten is een additionele manier om na te gaan of de inhoud en de vaardigheden die studenten leren tijdens de opleiding voldoende aansluiten bij de arbeidsmarkt. Deze betere aansluiting hoeft niet noodzakelijk te leiden tot een minder academisch programma. Kritische reflectie en uitstekende schrijfvaardigheden blijken voor de meeste werkgevers nog steeds een van de meest geapprecieerde kwaliteiten te zijn en ook studenten komen vaak extra gemotiveerd terug van hun stage en kijken ernaar uit zich verder te verdiepen in een aantal specifieke terreinen.

De Maastrichtse opleiding *European Studies* is, als jonge internationale opleiding, begonnen na de invoering van de bamastructuur, wellicht een bij uitstek geschikte casus om een aantal van de door Deschouwer opgemerkte trends te observeren. In zekere zin hebben wij in Maastricht een 'vlucht naar voren' genomen en het nieuwe systeem vol overtuiging omarmd. Hoewel dit als nieuwe opleiding, zonder al te veel historische padafhanke-lijkheid, wellicht makkelijker is dan voor opleidingen die reeds lange tijd bestaan, is er vanuit onze optiek weinig reden tot pessimisme. Bekeken vanuit de dynamiek van een internationale werkomgeving, zowel wat betreft studentenpopulatie als docentenbestand, is er wat ons betreft ook geen enkele noodzaak om te reflecteren over een weg terug.

Uitleiding

Peter Bursens (Universiteit Antwerpen)

Eelke Heemskerk (Universiteit van Amsterdam)

De deelnemers aan het symposium zijn eenduidig: er is veel meer dat de politicologen in Vlaanderen en in Nederland verbindt dan dat ze van elkaar scheidt. We hebben een vergelijkbare opvatting over wat de kern van politicologie en daarmee ook van de opleidingen is, en lopen daarbij tegen dezelfde uitdagingen en kansen op. Eigenaardigheden blijven natuurlijk bestaan, zoals de regeldruk in Nederland en de onderbezetting van het academisch korps in Vlaanderen. Een ander opvallend verschil dat Kris Deschouwer noteert is de attitude van de studenten: waar in Vlaanderen de student vanuit 'Hotel Mama en Papa' met enige focus studeert, lijken de Nederlandse studenten een wat bredere oriëntatie te hebben waarbij de studie 'een van de activiteiten' is. Dit zorgt voor een in de feiten langere studieduur in Nederland. Maar ook dit verschil wordt allicht in de nabije toekomst uitgegomd, wanneer de Vlaamse masteropleidingen van 60 naar 120 studiepunten – en dus van 1 jaar op 2 jaar – zullen gebracht worden. Ten slotte merkt Deschouwer nog op dat zowel de Vlaamse als de Nederlandse opleidingen kampen met een gebrek aan aansluiting op de daadwerkelijke arbeidsmarkt van onze studenten. Terwijl vrijwel alle opleidingen focussen op de onderzoekscompetenties van de master, weten we geen van allen of dat nu net de capaciteiten zijn waarop de werkgevers – buiten de universiteit – zitten te wachten.

Peter Van Aelst trekt het debat wat breder en benadrukt de professionalisering van het academisch onderwijs dat zich in de Lage Landen aan het voltrekken is. De toenemende druk op docenten en onderzoekers, vooral op publicatiegebied, leidt volgens hem niet tot slechter onderwijs maar integendeel tot een effectievere opstelling en een grotere betrokkenheid van de jongere generatie bij de kwaliteit van het onderwijs. Vroeger was het onderwijs beslist niet beter. Van Aelst ziet bij de jonge generatie veel collega's die willen excelleren in beide aspecten van het academische metier, ook al betekent dat harder werken.

Sophie Vanhooacker en Maarten Vink keren terug naar de verschillen en gelijkenissen die door Kris Deschouwer werden opgelijst. Ze leggen daarvoor de Maastrichtse bachelor en master *European Studies* onder de loep vanuit de argumentatie dat bij uitstek een zo jonge opleiding licht kan werpen op de organisatie van het politicologisch onderwijs in de Lage Landen. Ook zij beamen dat er weinig grote verschillen zijn tussen Vlaanderen en Nederland. Wel ontwaren ze een aantal evoluties. Deze tekenen zich op manifeste wijze af in Maastricht, allicht (mede) omdat het om recent opgerichte opleidingen gaat, maar banen stilaan hun weg naar de andere Vlaamse en Nederlandse opleidin-

gen. Mobiliteit van studenten en internationalisering krijgen nogal wat aandacht in hun bijdrage. Vanhooacker en Vink gaan ook in op het nut van stages. Die blijken namelijk een goede manier om studenten een betere aansluiting bij de niet-academische wereld te geven. En misschien zorgen dit soort verbanden ook nog wel voor een wat bredere blik bij het onderwijzend personeel, wat op zijn beurt weer kan bijdragen tot originele publicaties.

Al met al hebben de Vlaamse en Nederlandse opleidingen veel met elkaar gemeen. Het beeld dat ontstaat is eigenlijk een combinatie van 'meer van hetzelfde', maar met typische eigenaardigheden, zodat we misschien ook nog wel een 'paar apart' blijven. Naast de vraag naar de stand van zaken in het onderwijs kunnen we ook de vraag stellen naar de stand van zaken in het onderzoek. Zijn daar misschien meer verschillen vast te stellen? Of heeft de internationalisering hier nog eenvormigheid gebracht? In één van de volgende symposia zullen we ook op deze vraag een antwoord proberen te krijgen.

Het eigen karakter van lokale politieke groeperingen

Marcel Boogers en Gerrit Voerman

SAMENVATTING VAN

Boogers, M. & Voerman, G. (2010). Independent Local Political Parties in the Netherlands. *Local Government Studies*, 36 (1), 75-90.

Lokale politieke groeperingen zijn een bijzonder fenomeen. Omdat ze geen binding hebben met landelijke politieke partijen, spelen ze een heel eigen rol in de lokale politiek. Niet alleen omdat ze zich meestal sterker dan andere partijen richten op plaatselijke vraagstukken, maar ook omdat hun politieke stellingnamen niet eenvoudig kunnen worden herleid tot ideologische tegenstellingen. Vanwege hun traditionele sterke vertegenwoordiging in het katholieke zuiden van Nederland zijn ze lange tijd beschouwd als een onderdeel van de regionale politieke folklore, dat met de modernisering van het lokaal bestuur naar de marge zou verdwijnen. Sinds de raadsverkiezingen van 1990 maken lokale politieke groeperingen echter een opmerkelijke groei door in delen van het land waar ze eerst nauwelijks vertegenwoordigd waren. Vanaf 2002 bezetten zij gezamenlijk de meeste raadszetels. Over hun functioneren is desondanks weinig bekend. Om na te gaan hoe lokale politieke groeperingen zich onderscheiden van lokale afdelingen van landelijke politieke partijen, hebben wij

onderzocht hoe zij invulling geven aan de klassieke functies van politieke partijen: de organisatie- en mobilisatiefunctie, de programmatische functie en de nominatiefunctie (de rekrutering en selectie van kandidaten). Hiervoor is gebruik gemaakt van een enquête onder bestuursleden van politieke groeperingen (N = 250) en een enquête onder bestuursleden van lokale partijafdelingen en lokale politieke groeperingen (N = 1.800). Beide enquêtes zijn in 2006 in opdracht van het ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties uitgevoerd. Ons artikel in *Local Government Studies* doet verslag van dit onderzoek.

Als het gaat om de organisatie- en mobilisatiefunctie, blijken lokale politieke groeperingen het beter te doen dan plaatselijke afdelingen van landelijke partijen. Hun ledental is weliswaar lager, maar het aantal actieve leden is verhoudingsgewijs groter. Waar plaatselijke partijafdelingen in bijna alle gevallen een daling van het aantal leden rapporteren, stijgt het ledental bij plaatselijke politieke groeperingen.

Op het gebied van de programmatische functie blijken lokale politieke groeperingen zich duidelijk te onderscheiden van plaatselijke partijafdelingen. Aan de hand van enquêtegegevens over de doelstellingen en uitgangspunten van lokale politieke groeperingen blijken drie afzonderlijke typen lokale politieke groeperingen te kunnen worden onderscheiden: lokalistische partijen, protestpartijen en belangenpartijen.

- *Lokalistische partijen* richten zich vooral op de kwaliteit van het gemeentebestuur en de lokale democratie. Ze hebben een tamelijk apolitek karakter; het enige punt waar ze zich inhoudelijk op profileren is het behoud van het eigen karakter van de gemeente. De helft van alle lokale politieke groeperingen valt onder deze categorie. Het gaat hier veelal om lokale partijen met een betrekkelijk lange historie. De meeste daarvan hebben naamsaanduidingen als Algemeen Belang of Gemeentebelangen.
- *Protestpartijen* laten zich vooral leiden door hun verzet tegen een gemeentelijk plan of hun onvrede over het functioneren van het gemeentebestuur. Ruim een kwart van de lokale groeperingen kan in deze groep worden ingedeeld. Het gaat hier om relatief jonge partijen die veelal bekend staan als leefbaarpartij, stadspartij of onafhankelijke partij.
- *Belangenpartijen*. Het laatste type bestaat uit lokale politieke groeperingen die zich inzetten voor de belangen van specifieke groepen inwoners. Bijna een kwart van alle lokale groeperingen valt onder deze categorie. Net als de

lokalistische partijen bestaan ook de belangenpartijen vaak wat langer. Dominante naamsaanduidingen in deze categorie zijn dorpslijsten, senioren- en jongerenpartijen, of persoonslijsten.

Lokale politieke groeperingen zijn moeilijk ideologisch te duiden volgens het klassieke links-rechtsschema, maar nemen wel een duidelijke positie in ten opzichte van plaatselijke vraagstukken. Daarbij voegen ze drie politieke scheidslijnen toe aan de traditionele links-rechts-tegenstelling:

- Partijen met een lokalistisch profiel accentueren de tegenstelling tussen het gemeentelijk belang enerzijds en het regionale, provinciale of landsbelang anderzijds. Daarbij appelleren ze aan de gedachte dat raadsleden van lokale partijen beter in staat zijn om plaatselijke belangen te behartigen dan vertegenwoordigers van landelijke partijen, die zich sneller onder druk zouden laten zetten door hun partijgenoten op andere bestuursniveaus.
- De tweede scheidslijn is die tussen establishment en anti-establishment. Deze scheidslijn wordt vooral gepolitiseerd door protestpartijen, die de gebrekkige responsiviteit van gevestigde bestuurderspartijen (meestal landelijke partijen) aan de kaak stellen.
- Tot slot benadrukken belangenpartijen geografische en demografische tegenstellingen tussen wijken, buurten en dorpskernen of tussen jongeren en ouderen. Hier is de gedachte dat afdelingen van landelijke partijen te gemakkelijk voorbijgaan aan plaatselijke belangentegenstellingen.

Op het gebied van de nominatiefunctie hebben plaatselijke partijafdelingen van landelijke partijen grote problemen. Bijna de helft geeft aan dat het moeite heeft gekost om voldoende kandidaten te vinden voor deze verkiezingen. In een aantal gevallen is om die reden zelfs afgezien van verkiezingsdeelname. Deze problemen spelen vooral in kleinere gemeenten, waar de eerder genoemde daling van het aantal leden zich sterker doet voelen. Lokale politieke groeperingen zijn over het geheel genomen veel gemakkelijker aan raads-kandidaten gekomen: hier meldt ruim een derde dat het hun moeite heeft gekost om raadskandidaten te vinden.

Als de balans wordt opgemaakt van de manier waarop politieke partijen hun functies in de lokale politiek vervullen, blijkt dat hun rol van verbindende schakel tussen politiek en samenleving sterk onder druk staat. Voor lokale politieke

groeperingen geldt een ander beeld. Allereerst lopen zij voorop in de ontwikkeling van een leden- naar kaderorganisatie – een ontwikkeling die alle partijen in meerdere of mindere mate doormaken – waarbij politici en een kleine kern van actieve vrijwilligers zorg dragen voor de maatschappelijke worteling van de partij. Op de tweede plaats roepen zij in de lokale politiek nieuwe politieke scheidslijnen in het leven, waardoor nieuwe wensen, thema's en vraagstukken gemakkelijker op de politieke agenda kunnen verschijnen. Tot slot blijken lokale politieke groeperingen beter in staat te zijn om burgers bereid te vinden te kandideren voor het raadslidmaatschap. Dat kan te maken hebben met minder strikte kwaliteitseisen die zij aan potentiële kandidaten stellen, maar waarschijnlijk meer met de andere manier waarop zij hun contacten met de samenleving vormgeven.

Ongelijkheden in niet-geïstitutionaliseerde vormen van politieke participatie. Een multilevel-analyse van data uit 25 landen

Sofie Marien, Marc Hooghe en Ellen Quintelier

SAMENVATTING VAN

Marien, S., Hooghe, M. & Quintelier, E. (2010). Inequalities in Non-Institutionalised Forms of Political Participation. A Multi-Level Analysis of 25 Countries. *Political Studies*, 58 (1), 187-213.

De manier waarop burgers zich politiek engageren is grondig veranderd in de afgelopen decennia. In dit artikel wordt nagegaan wat de gevolgen van deze evolutie zijn op de ongelijkheid inzake politieke participatie.

De afgelopen decennia daalde de opkomst bij verkiezingen en het partijlidmaatschap in verschillende landen. Deze trends zijn uitgebreid gedocumenteerd in talrijke wetenschappelijke studies en hebben geleid tot een geanimeerd debat. Dit is echter slechts een deel van het verhaal. We zien dat andere vormen van engagement wel een toenemende populariteit kennen. Zo nemen in de jongste decennia steeds meer burgers deel aan betogingen, tekenen ze allerhande petitieën offline en online, richten ze facebookgroepen op om wantoestanden aan te klagen of maken ze politieke statements door bepaalde producten te boycotten. Het grote ver-

schil tussen deze verschillende types van engagement is de mate van institutionalisering. Terwijl gaan stemmen, of het contacteren van politici tot doel hebben het politieke systeem rechtstreeks te beïnvloeden, is dat veel minder het geval bij het tekenen van petitieën of boycotts. Deze laatste activiteiten zijn minder geïstitutionaliseerd en dat maakt ze vaak aantrekkelijker voor burgers. Doorgaans moeten geen langetermijnengagements aangegaan worden en is het eenvoudiger eenmalig deel te nemen. Vaak zijn deze vormen van participatie ook heel geïndividualiseerd, waardoor ze beter aansluiten bij de behoeften van de huidige generaties burgers.

Politieke participatie kan gezien worden als inherent waardevol, onder meer omdat burgers verschillende vaardigheden ontwikkelen door hun participatie. Maar politieke participatie heeft ook een in-

strumenteel belang. Door te participeren kunnen burgers hun politieke preferenties uiten en beleidsmakers onder druk zetten om hier rekening mee te houden. Zowel omwille van het inherent als van het instrumenteel belang verdient een zo breed mogelijke participatie de voorkeur in het normatieve debat. In de realiteit zien we echter een sterke ongelijkheid in politieke participatie. Het zijn vooral hoger opgeleiden, oudere burgers en mannen die zich engageren. Tegen de achtergrond van deze evolutie in politieke participatie rijst de vraag welke gevolgen deze heeft op politieke ongelijkheid. De onderzoeksvraag van dit artikel is dan ook: *slagen deze nieuwere, niet-geïstitutionaliseerde vormen erin nieuwe groepen te engageren in het politieke systeem of zijn het dezelfde groepen die participeren?* Men zou van de verwachting kunnen uitgaan dat de kenmerken van niet-geïstitutionaliseerde vormen van politieke participatie juist aantrekkelijk zullen zijn voor jongeren, vrouwen en lager opgeleiden. De participatie vindt immers plaats buiten de traditionele hiërarchische structuren en mannenbastions en zij vergt een minder langdurig en systematisch engagement.

Aan de hand van surveydata en kwantitatieve analysetechnieken zijn we nagegaan wie er aan beide types van participatie deelneemt. Hieruit kunnen we conclusies trekken in verband met de vraag of deze niet-geïstitutionaliseerde types gekenmerkt worden door dezelfde ongelijkheden als de geïstitutionaliseerde vormen van politieke participatie. We maakten gebruik van representatieve surveydata uit 25 landen die in 2004 werden verzameld in het

kader van het *International Social Survey Program* (ISSP) bij meer dan 30,000 burgers. De respondenten werden uitgebreid bevraagd over hun participatie in politiek in het afgelopen jaar. Als geïstitutionaliseerde vormen van participatie werden in de vragenlijst opgenomen: partijlidmaatschap, het bijwonen van een politieke vergadering en het contacteren van een politicus. Als niet-geïstitutionaliseerde vormen werden bevraagd: het tekenen van een petitie, doneren of ophalen van geld voor een politieke activiteit, boycotten van producten, betogen en het debatteren over politiek op een internetforum.

Als we kijken naar de frequenties van de verschillende vormen van participatie, dan zien we dat een vijfde van de bevolking het afgelopen jaar een petitie tekende of geld doneerde. 15% gaf aan bepaalde producten te hebben geboycot. 10% antwoordde lid te zijn van een politieke partij of een politieke vergadering te hebben bijgewoond. 8% contacteerde een politicus, 7% nam deel aan een betoging en minder dan 3% ten slotte debatteerde op een internetforum over politiek. Deze cijfers tonen duidelijk aan dat politieke participatie niet beperkt is tot geïstitutionaliseerde participatie; wie enkel daarop focust verliest duidelijk een belangrijk deel van het spectrum uit het oog.

In een volgende stap keken we naar de kenmerken van de deelnemers van geïstitutionaliseerde en niet-geïstitutionaliseerde participatie. Dit deden we aan de hand van een multilevel regressieanalyse, waarin we controleerden voor een groot aantal individuele kenmerken en landen-

kenmerken. De analyses bevestigden de oververtegenwoordiging van mannen, hoogopgeleiden en ouderen in geïnstitutionaliseerde vormen van participatie. Maar niet-geïnstitutionaliseerde vormen van participatie kunnen duidelijk een aantal van deze ongelijkheden tegengaan. De analyses tonen aan dat vrouwen en jongeren zelfs meer participeren in deze vormen dan mannen en ouderen. De ongelijkheid met betrekking tot opleiding is echter robuust: ook in niet-geïnstitutionaliseerde vormen van participatie zijn hoogopgeleiden actiever dan lager opgeleiden.

Hieruit kunnen we dus besluiten dat niet-geïnstitutionaliseerde vormen van participatie er beter in slagen vrouwen en jongeren een stem te geven in het politieke besluitvormingsproces dan geïnstitutionaliseerde vormen van participatie. Dit is niet onbelangrijk; omdat vaak geargumenteed wordt dat vrouwen en jongeren minder participeren aan politiek omdat ze niet geïnteresseerd zijn. Deze bevindingen tonen duidelijk aan dat deze stelling niet opgaat maar dat we eerder in de richting van de structuren en instellingen moeten kijken. Niet-geïnstitutionaliseerde vormen van participatie slagen er echter niet in lager opgeleiden een sterkere stem te geven. Dit is een fundamenteel

probleem voor ons democratisch systeem omdat eerder onderzoek heeft uitgewezen dat deze groep duidelijk verschillende politieke preferenties heeft. Ongelijkheden op basis van opleiding worden één van de meest fundamentele ongelijkheden in onze samenleving. In deze context spreekt Mark Bovens (2006) zelfs van een *diplomademocratie*, waarin hoogopgeleiden niet enkel een betere toegang hebben tot de arbeidsmarkt maar ook in andere samenlevingsdomeinen een veel sterkere positie innemen.

Kortom, de evolutie in politieke participatie zorgt ervoor dat meer groepen participeren en hun stem laten horen. Op de vraag hoe lager opgeleiden actiever kunnen participeren in het politieke besluitvormingsproces kunnen deze nieuwere niet-geïnstitutionaliseerde vormen echter geen antwoord bieden.

Bibliografie

- Bovens, M. (2006). De diplomademocratie. Over de spanning tussen meritocratie en democratie. *Beleid en Maatschappij*, 33 (4), 205-218.

De gepolitiseerde participant: ideologie en politieke participatie in twintig democratieën

Tom van der Meer, Jan van Deth en Peer Scheepers

SAMENVATTING VAN

Van der Meer, T.W.G., Van Deth, J.W. & Scheepers, P.L.H. (2009). The Politicized Participant: Ideology and Political Action in 20 Democracies. *Comparative Political Studies*, 42 (11), 1426-1457.

Het uitgangspunt van ons artikel is de premisse dat moderne democratieën niet alleen een hoge mate van burgerparticipatie vereisen, maar dat participatie in verschillende bevolkingsgroepen in principe ook gelijk dient te zijn. Ongelijke participatie leidt tot een bias in de geuite voorkeuren van de burgers en daarmee mogelijk ook tot een bias van beleidsmakers. Hoewel het idee van gelijkheid zo oud is als de democratie, is politieke participatie in de praktijk zeer ongelijk. Eerder onderzoek richtte zich veelal op ongelijkheid tussen sociaaleconomische en demografische groepen, op basis van onder andere inkomen, opleidingsniveau, leeftijd, geslacht en religie. Ongelijke participatie is echter met name problematisch wanneer verschillende groepen ook verschillende politieke voorkeuren hebben. Juist dan is immers een direct verband tussen ongelijke politieke participatie en bias in de voorkeuren van de beleidsmakers te verwachten. De centrale vraag in ons artikel luidt: in welke mate beïnvloeden de

ideologische voorkeuren van burgers hun geneigdheid tot politieke participatie? Ten tweede stellen we de vraag: in hoeverre hangen ongelijkheden in participatie samen met kenmerken van de institutionele omgeving.

Theoretisch maken we een onderscheid tussen enerzijds de prikkels die nodig zijn om te willen participeren en anderzijds de middelen om te kunnen participeren. Vanuit rivaliserende dan wel complementaire theorieën formuleren we hypothesen (zie hieronder) die we vervolgens empirisch toetsen. Voor de empirische analyses gebruiken we de gegevens van de westerse landen in de Comparative Studies of Electoral Systems (CSES), Module 2 (2001-2006). In dit bestand worden de nationale kiezersonderzoeken gecombineerd waarin dezelfde vragen zijn gesteld over onder meer links-rechtspositionering en over zes vormen van politieke participatie (opkomst bij verkiezingen, contact zoeken met beleidsmakers, campagne

voeren, anderen overtuigen van politieke doelen, samenwerken met een politiek doel, en demonstreren). Aan dit databestand hebben wij zes extra kiezersonderzoeken toegevoegd. Relevante kenmerken van de landen in de analyses zijn: de mate van consensualisme op twee dimensies (cf. Lijphart 1999), de mate van economische ontwikkeling (BBP per hoofd van de bevolking in PPP), en het bestaan van een opkomstplicht. Om de gegevens over 47.902 kiezers tijdens 27 verkiezingen in 20 landen simultaan te analyseren, gebruiken we multivariate multiniveau-analyses.

Allereerst is het verband tussen ideologische voorkeur en politieke participatie onderzocht, waarbij drie aspecten van ideologische voorkeur onderscheiden worden: extremisme, linkse versus rechtse voorkeuren en ideologische afstand tot de regering. De eerste hypothese is dat ideologisch extreme burgers politiek actiever zijn dan gematigde burgers, doordat 'extremisten' zich daartoe meer geprikkeld voelen. Op grond van de empirische analyses vinden we steun voor deze hypothese voor alle zes vormen van politieke participatie.

De tweede hypothese luidt dat linkse burgers politiek actiever zijn dan rechtse burgers: linkse burgers hebben niet alleen meer 'doelgerichte' prikkels dan rechtse burgers (omdat ze de samenleving willen veranderen in plaats van behouden), maar hebben ook meer 'procesmatige' prikkels (omdat met name onder postmaterialisten participatie een expressief doel op zich is). Op grond van de analyses kunnen we

bevestigen dat linkse burgers actiever zijn in alle participatievormen, behalve in het stemmen: bij verkiezingen zijn juist rechtse burgers eerder geneigd hun stem uit te brengen.

Volgens de derde hypothese zullen burgers zich meer geprikkeld voelen tot politieke participatie naarmate zij het (meer) oneens zijn met het regeringsbeleid. Wie een groot 'gat' ervaart tussen de eigen beleidsvoorkeur en die van de zittende regering, zal eerder geneigd zijn politiek actief te worden om het beleid te veranderen. De empirische analyses laten zien dat dit effect bestaat voor alle vormen van politieke participatie, behalve opnieuw voor de opkomst bij verkiezingen. Kortom, de eerste analyses wijzen erop dat de mate van politieke participatie niet gelijk is onder verschillende ideologische groepen. Burgers zijn actiever naarmate zij extremer en linkser zijn, maar ook naarmate zij het ideologisch meer oneens zijn met de zittende regering.

Vervolgens richten we ons op de vraag of de institutionele context van invloed is op het niveau van en de ongelijkheid in politieke participatie. Daartoe onderzoeken we de claim dat de mate van politieke participatie hoger *en* gelijkmatiger is in consensusedemocratieën dan in meerderheidsdemocratieën. Consensusedemocratieën geven immers meer middelen tot participatie aan burgers, met name aan politieke minderheden. Tegenover deze claim formuleren we de verwachting dat politieke participatie juist hoger is in meerderheidsdemocratieën. In die laatste systemen hebben burgers meer prikkels

om actief te worden, doordat er in politieke zin meer op het spel staat.

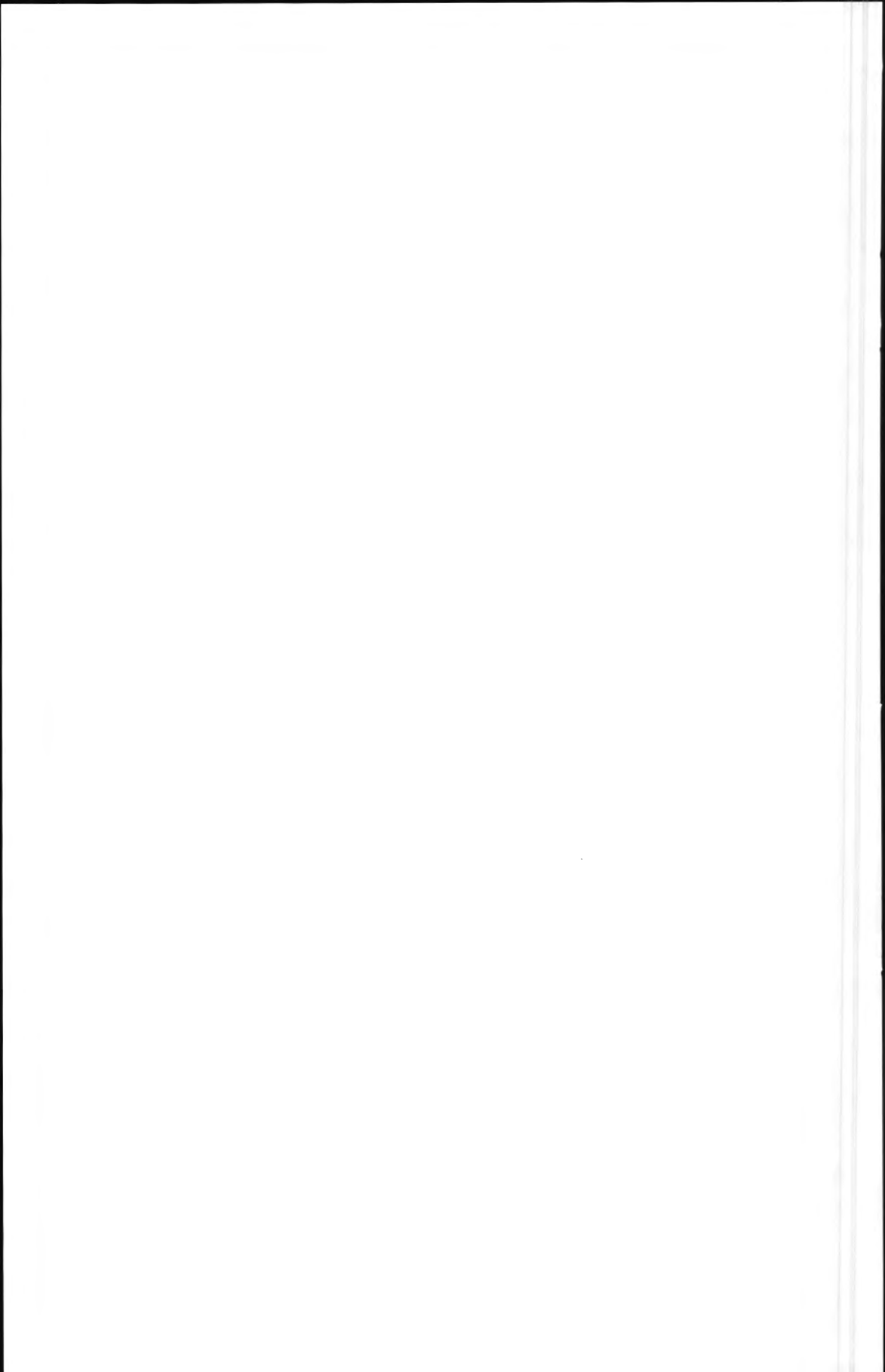
De empirische analyses tonen aan dat de institutionele context inderdaad van invloed is op het algemene niveau van participatie. Prikkel om te participeren blijken echter opnieuw doorslaggevend te zijn dan middelen. Burgers in meerderheidsdemocratieën zoeken vaker contact met beleidsmakers, voeren vaker campagne en trachten anderen vaker te overtuigen dan burgers in consensusdemocratieën. Voor opkomst bij verkiezingen, samenwerken voor politieke doelen alsook voor demonstreren vinden we (verrassend) geen significante effecten. We tonen bovendien aan dat de institutionele context *niet* van invloed is op de ongelijkheid in participatie. Er is geen significant verschil in ongelijkheid tussen consensus- en meerderheidsdemocratieën.

Op grond van deze bevindingen trekken we drie conclusies. Ten eerste zijn verschillende ideologische groepen in ongelijke mate geneigd tot politieke participatie. Dit kan leiden tot problemen voor de kwaliteit

van het beleid en de legitimiteit van de democratie. Ten tweede blijken prikkels een belangrijker oorzaak van politieke participatie te zijn dan middelen. Uiteraard worden burgers pas actief wanneer zij dat willen (prikkel) en kunnen (middelen). Maar prikkels blijken over het geheel een belangrijker rol te spelen. Dit geldt zowel voor individuele prikkels (ideologie) als voor gemeenschappelijke, contextuele prikkels (institutionele context). Ten derde moet de claim van Lijphart (1999), dat consensusdemocratieën superieur zijn aan meerderheidsdemocratieën, worden herzien. Wanneer we kijken naar (on)gelijkheid in burgerparticipatie, doen meerderheidsdemocratieën niet onder voor consensusdemocratieën. Ze blijken bovendien zelfs beter in staat om grotere groepen burgers tot participatie te verleiden.

Bibliografie

- Lijphart, A. (1999). *Patterns of Democracy: Government Forms and Performance in Thirty-Six Countries*. New Haven: Yale University Press.

Marcel Boogers (1964) is als universitair hoofddocent verbonden aan de Tilburgse School voor Politiek en Bestuur van de Universiteit van Tilburg. Zijn onderzoek richt zich op lokale politiek, politieke elites en andere intermediairen tussen politiek en samenleving. Meer informatie op <http://www.uvt.nl/webwijs/show/?uid=m.boogers>. E-mail: m.boogers@uvt.nl.

Christ'l De Landtsheer (1956) is hoogleraar communicatiewetenschappen aan de Universiteit Antwerpen. Haar onderzoeksdomen omvat linguïstische, psychologische, socialisatie- en nieuwe media aspecten van politieke communicatie. E-mail: christl.delandtsheer@ua.ac.be.

Josje den Ridder (1982) is politicoloog en verbonden als onderzoekster aan het Sociaal en Cultureel Planbureau (project Continu Onderzoek Burgerperspectieven). Zij publiceert over verkiezingen en kiesgedrag, en over politieke partijen en partijleden. Zij werkt aan een dissertatieproject 'Opvattingen en activisme van partijleden van Nederlandse politieke partijen rond de eeuwwisseling'. E-mail: j.den.ridder@scp.nl.

Kris Deschouwer (1958) is als onderzoeksprofessor verbonden aan de Vakgroep Politieke Wetenschappen van de Vrije Universiteit Brussel. Hij doet onderzoek naar politieke partijen en politieke vertegenwoordiging in complexe en meerlagige politieke systemen. E-mail: kris.deschouwer@vub.ac.be.

Leni Franken studeerde wijsbegeerte en godsdienstwetenschappen. Momenteel is ze als onderzoeksmedewerkster verbonden aan het Centrum Pieter Gillis, waarin ze een proefschrift in de politieke filosofie voorbereidt. Haar onderzoek is voornamelijk gericht op de verhouding tussen kerk en staat, de neutraliteit van de overheid, multiculturalisme en de organisatie van levensbeschouwelijk onderwijs. E-mail: leni.franken@ua.ac.be.

Marc Hooghe (1966) is hoogleraar politieke wetenschappen aan de KULeuven en professor invité aan de Université Lille-II. Hij is tevens VLAC-Fellow van de Koninklijke Academie. Hij is een van de promotoren van het IAP-Project PartiRep (www.partirep.eu). E-mail: Marc.Hooghe@soc.kuleuven.be.

Ruud Koole (1953) is historicus en politicoloog. Hij is als hoogleraar Politicologie, in het bijzonder met betrekking tot de Nederlandse politiek en haar institutionele ontwikkeling, verbonden aan het Instituut voor Politieke Wetenschap, Universiteit Leiden. Van dat instituut is hij de wetenschappelijk directeur. Hij publiceert over politieke partijen, interne partijdemocratie, partijfinanciën, en populisme. E-mail: Koole@fsw.leidenuniv.nl.

Patrick Loobuyck (1974) is docent verbonden aan het Centrum Pieter Gillis van de Universiteit Antwerpen en gastdocent verbonden aan de Vakgroep Wijsbegeerte en Moraalwetenschappen van de Universiteit Gent. Zijn recent onderzoek gaat over de filosofische grondslagen van de kerk-staatverhoudingen, multiculturalisme en public reason. E-mail: patrick.loobuyck@ugent.be.

Paul Lucardie (1946) is onderzoeker bij het Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen aan de Rijksuniversiteit Groningen. Hij doet onderzoek naar politieke partijen en ideologieën in Nederland (in mindere mate ook in Duitsland en Canada). E-mail: A.P.M.Lucardie@rug.nl.

Sofie Marien (1986) werkt aan een doctoraat over politiek vertrouwen en politieke participatie aan het Centrum voor Politicologie (KULeuven). Ze is tevens lid van het IAP-project PartiRep, een samenwerking tussen de universiteiten van Brussel, Antwerpen, Bruxelles, Leuven en Leiden. E-mail: sofie.marien@soc.kuleuven.be.

Ellen Quintelier (1983) is postdoctoraal onderzoeker aan het Centrum voor Politicologie (Onderzoekfonds KULeuven) en doet onderzoek naar politieke participatie van jongeren en participatie in een vergelijkend perspectief. E-mail: ellen.quintelier@soc.kuleuven.be.

Peer Scheepers (1958) is hoogleraar Methoden en Technieken van Sociaal-Wetenschappelijk Onderzoek binnen de Faculteit der Sociale Wetenschappen van de Radboud Universiteit. Hij promoveerde in 1989 aan de toenmalige Katholieke Universiteit Nijmegen. Hij heeft onder meer vergelijkend onderzoek verricht naar ontwikkelingen op het domein van sociaal-culturele attitudes en gedragingen van individuen die in hun sociale context worden bestudeerd: solidariteit met leden van de eigen groep en vijandigheid tegenover leden van andere groepen. E-mail: p.scheepers@maw.ru.nl.

Peter Van Aelst (1974) is verbonden aan het Instituut Politieke Wetenschappen van de Universiteit Leiden. Zijn onderwijs en onderzoek situeren zich in het domein van de politieke communicatie en de politieke psychologie. E-mail: aelstpvan@fsw.leidenuniv.nl.

Tom van der Meer (1980) is verbonden aan de Universiteit van Amsterdam (IMES) en aan het Sociaal Cultureel Planbureau (onderzoeksgroep Participatie & Bestuur). In 2009 promoveerde hij aan de Radboud Universiteit Nijmegen op een vergelijkend onderzoek naar de relatie tussen staat en burgers, in het bijzonder de invloed van de staat op (vormen van) burgerparticipatie. In zijn onderzoek richt hij zich onder meer op vragen rondom politiek vertrouwen, politieke houdingen, burgerparticipatie, sociale cohesie en de *civil society*. E-mail: t.w.g.vandermeer@uva.nl.

Jan van Deth (1950) bekleedt de Lehrstuhl für Politische Wissenschaft und International Vergleichende Sozialforschung aan de Universiteit van Mannheim, Duitsland. Hij promoveerde in 1984 aan de Universiteit Twente op een onderzoek naar politieke waarden. Zijn onderzoek richt zich in het bijzonder op politieke cultuur, maatschappelijke ontwikkelingen alsook vergelijkende onderzoeksmethoden. E-mail: jvdeth@uni-mannheim.de.

Joop van Holsteyn (1957) is neerlandicus en politicoloog. Hij is als universitair hoofddocent en bijzonder hoogleraar Kiezersonderzoek verbonden aan het Instituut voor Politieke Wetenschap, Universiteit Leiden. Hij publiceert over politieke participatie en electoraal gedrag, publieke opinie, opiniepeilingen en opinieonderzoek, extreem-rechts in Nederland en politieke cartoons. E-mail: holsteyn@fsw.leidenuniv.nl.

Sophie Vanhoonacker (1962) is Jean Monnet Professor en bijzonder hoogleraar op het gebied van Administrative Governance aan de universiteit van Maastricht. E-mail: s.vanhoonacker@maastrichtuniversity.nl.

Dieter Vertessen (1982) is lector aan de Karel De Grote-Hogeschool Antwerpen. Zijn interesse gaat uit naar politieke marketing en online communicatie. E-mail: dieter@infosites.be.

Maarten Vink (1975) is als universitair hoofddocent verbonden aan de capaciteitsgroep Politieke Wetenschap van de Universiteit Maastricht. Hij doceert vergelijkende politiek, vergelijkende onderzoeksmethoden, Europese integratie, en migratiestudies in de bachelor- en masteropleidingen European Studies. E-mail: m.vink@maastrichtuniversity.nl.

Gerrit Voerman (1957) is directeur van het Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen van de Rijksuniversiteit Groningen. Centrale thema's in zijn onderzoek zijn partijgeschiedenissen, politiek leiderschap en verkiezingscampagnes. E-mail: g.voerman@ub.rug.nl.

Auteursrichtlijnen *Res Publica*

I. Voor ALLE BIJDRAGEN, zowel voor de wetenschappelijke artikels als voor de rubrieken, gelden volgende voorschriften:

- Publicatie in het **Nederlands**.
- Auteurs geven aan of ze hun **bijdrage insturen** als wetenschappelijk artikel, dan wel als rubrieksbijdrage (essay, symposium, boekbespreking), naar res.publica@ugent.be.
- **APA-referentiesysteem**, zowel in de **tekst** als in de **bibliografie op het einde** van de bijdrage.

II. Voor de TWEE DELEN AFZONDERLIJK gelden voorts volgende voorschriften:

- **Wetenschappelijke artikels:**
 - maximum 10.000 woorden, inclusief abstract, referenties, voetnoten en bibliografie
 - bestaan uit 4 onderdelen: titel, Engelstalig abstract, corpus en bibliografie
 - Engelstalig abstract: 100-150 woorden
 - Engelstalige keywords: maximum 6
 - corpus: In de inleiding worden doel, motivatie en context van het artikel uitgelegd.
 - enkel literatuur met rechtstreekse relevantie voor het onderwerp van het artikel dient te worden opgenomen, uitgebreide empirische details worden beter niet in de tekst zelf opgenomen
 - titels en tussentitels: 5 niveaus mogelijk, gebruik Arabische cijfers
 - niveau 1: gecentreerd en standaard lettertype
 - niveau 2: *gecentreerd en cursief*
 - niveau 3: *links uitgelijnd en cursief*
 - niveau 4: *linkse insprong, cursief, eindigt met punt*. Tekst volgt meteen.
 - niveau 5: GECENTREERD EN HOOFDLETTERS
 - het aantal voet- en eindnoten moet tot een minimum worden beperkt
 - tabellen en figuren worden in de tekst ingevoegd en aangeduid met Arabische cijfers
 - artikels worden in Word-versie ingediend
 - auteurs verklaren in begeleidende e-mail dat het ingezonden artikel in deze vorm niet bij een ander tijdschrift werd ingediend of gepubliceerd
 - aantal woorden van het artikel wordt in begeleidende e-mail meegegeven
 - auteursgegevens: naam, correspondentie- en e-mailadres worden in afzonderlijk document bij het artikel gevoegd

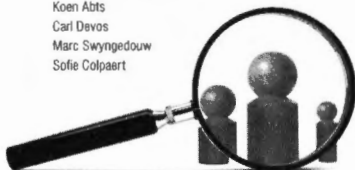
- **Rubrieken**

- **Politiek essay:** maximum 7.000 woorden
 - In 'het politiek essay' publiceren we artikels die belangwekkende bijdragen leveren tot het publieke debat. Het politiek essay is een opiniërend artikel waarin auteurs, gehinderd door en gebaseerd op hun wetenschappelijke kennis, duidelijk stelling nemen ten aanzien van een maatschappelijk relevant onderwerp.
- **Symposium:** verschillende bijdragen – samen maximum 7.000 woorden
 - In 'het symposium' nemen academische en praktijkpoliticalogen stelling in over actuele dossiers. Discussiepunten kunnen zowel het academische politieke bedrijf tot voorwerp hebben, als thema's die in het bredere politieke leven beroering wekken.
 - Van de publicatietaal van politicalogen tot het gebruik van opiniepeilingen door de massamedia: al die onderwerpen waar politicalogen iets over te melden hebben, maar het er doorgaans niet over eens zijn.
 - Res Publica zoekt het debat op en brengt er verslag over uit. Verschillende auteurs nemen positie in tegen resp. voor een centrale stelling die door de rubriekverantwoordelijken van de redactie kort zal worden ingeleid.
- **Onderzoek uitgelicht:** maximum 1000 woorden
 - In 'Onderzoek uitgelicht' wordt interessant, prestigieus en belangwekkend politicalogisch onderzoek van Vlaamse en Nederlandse bodem in de spotlight geplaatst. Auteurs vatten een recent gepubliceerd wetenschappelijk artikel samen op een toegankelijke manier in 750 tot 1000 woorden. Voorwaarde voor selectie van bijdragen is recente publicatie in een gerenommeerd internationaal politicalogisch tijdschrift (maximaal twee jaar geleden) en een eerste of tweede auteur dan wel een meerderheid van co-auteurs die verbonden zijn aan een Vlaamse of Nederlandse academische instelling. Lezers van *Res Publica* blijven hiermee op de hoogte van belangrijke theoretische en methodologische ontwikkelingen in het bredere vakgebied.
 - De klemtoon ligt op een samenvatting van het oorspronkelijke artikel. Desgewenst kan dit gekaderd worden in het bredere onderzoek dat aan het artikel ten grondslag ligt. Voor figuren en tabellen wordt best naar het oorspronkelijke artikel verwezen; noten worden best gemedan.

Voor een uitgebreide beschrijving van de auteursrichtlijnen:

www.respublica.be

Patrick Vander Weyden
Koen Abts
Carl Devos
Marc Swyngedouw
Sofie Colpaert

Onderzoek naar
de leden,
mandatarissen
en kiezers van sp.a

DE BASIS SPREEKT

acco

Patrick Vander Weyden, Koen Abts

De basis spreekt *Onderzoek naar de leden, mandatarissen en kiezers van sp.a*

ISBN 978 90 334 7571 9
240 blz.

€ 22,00 (excl. verzendingskosten)

Niet zelden verwijzen politici en opiniemakers naar de mening van de basis. Meestal zijn die uitspraken gebaseerd op beperkte indrukken en selectieve gesprekken.

In dit boek werd voor het eerst in de geschiedenis van sp.a een representatief leden- en mandatarissenonderzoek uitgevoerd. Bij niet minder dan 1.000 leden én 1.000 mandatarissen werd een zeer uitgebreide vragenlijst afgenomen. We krijgen een duidelijk inzicht in het profiel van beiden, hun motieven voor lidmaatschap en hun mening over de werking van sp.a.

De gegevens uit dit onderzoek worden bovendien gekoppeld aan het post-electoraal verkiezingsonderzoek waardoor een vergelijking tussen leden, mandataris-

sen en (ex-) kiezers mogelijk wordt. Deze uitgave verschaft een inzicht in de waarden, normen, opinies en attitudes die leden, mandatarissen en (ex-)kiezers delen en verdelen.

Diepgaande analyses en de representativiteit van het onderzoek maken dit dan ook een uniek referentiewerk over sp.a.

PATRICK VANDER WEYDEN is doctor in de politieke en sociale wetenschappen en deeltijds docent aan de Universiteit Gent. Hij doet onderzoek naar methoden en technieken in de sociale wetenschappen, politieke partijen, kiessystemen en democratiseringsprocessen in binnen- en buitenland. Hij is hoofdredacteur van het tijdschrift Samenleving en Politiek, en de oprichter van het onafhankelijke onderzoeksbureau FocusUP.

KOEN ABTS is politiek socioloog aan het Instituut voor Sociaal en Politiek Opi onderzoek van de K.U.Leuven. Dit jaar verdedigt hij zijn proefschrift met als titel Maatschappelijk onbehagen en etnopopulisme, waarin hij zowel theoretisch als empirisch ingaat op de relatie tussen moderniteit, ressentiment, ethnocentrisme, politiek cynisme en extreemrechts stemgedrag. Daarnaast publiceert hij ook over populisme, euroscepticisme en surveyonderzoek.

Jan Vranken, Geert Campaert, Danielle Dierckx en
An Van Haarlem (red.)

Arm Europa

Over armoede en armoedebestrijding
op het Europese niveau

acco

Jan Vranken, Geert Campaert,
Danielle Dierckx, An Van Haarlem (red.)

Arm Europa

*Over armoede en
armoedebestrijding op het
Europees niveau*

ISBN 978 90 334 7605 1

312 blz.

€ 32,50 (excl. verzendingskosten)

2010 is het Europees jaar van de strijd tegen de armoede. In de tweede helft van dat jaar neemt België het voorzitterschap van de Europese Unie waar. Beide evenementen geven aanleiding om uitgebreid stil te staan bij Europa en haar rol in de armoedebestrijding.

Het Europese beleidsniveau blijft bij vele mensen onbekend en onbemind. Toch is de afgelopen jaren de impact van Europa op verschillende domeinen toegenomen en beïnvloedt ze het beleid dat we in Vlaanderen voeren, ook inzake armoedebestrijding. De auteurs gaan in op hoe de Europese besluitvorming werkt rond sociale inclusie, hoe deze beslissingen het beleid in Vlaanderen bepalen en ze bespreken de voor- en nadelen van de Open Coördinatieprocedure. Zij tonen aan

hoe initiatieven op andere domeinen zoals economie, arbeid en dienstverlening hun weerslag hebben op het armoedebeleid.

Ook de armoedetoestand in de verschillende lidstaten van de EU komt aan bod. Het boek duidt de verschillen in armoedecijfers tussen Oost- en West-Europa en beantwoordt de vraag of de

uitbreiding van de Unie ook zorgt voor convergentie in de minimumbescherming in Europa.

Bijzondere aandacht gaat naar de prioriteiten inzake armoedebestrijding van het Belgische voorzitterschap, zoals kinderarmoede, thuisloosheid en de maatstaf om armoedegrenzen te bepalen.

JAN VRANKEN is socioloog en emeritus gewoon hoogleraar aan de Universiteit Antwerpen, waar hij het Centrum Ongelijkheid, Armoede, Sociale Uitsluiting en de Stad (OASeS) leidt.

GEERT CAMPAERT is econoom en onderzoeker bij OASeS.

DANIELLE DIERCKX, maatschappelijk assistente, sociologe en postdoctoraal onderzoekster bij OASeS, is docente aan de Faculteit Politieke en Sociale Wetenschappen van de Universiteit Antwerpen.

AN VAN HAARLEM is politicologe en onderzoekster bij OASeS.

Nicole Vettenburg, Johan Deklerck en
Jessy Siongers

Jongeren in cijfers en letters

Bevindingen uit de JOP-monitor 2

ISBN 978 90 334 7872 7

328 blz.

€ 29,00 (excl. verzendingskosten)

acco

In *Jongeren in cijfers en letters. Bevindingen uit de JOP-monitor 2* wordt de leefwereld van Vlaamse jongeren tussen 12 en 30 jaar in kaart gebracht, op basis van de tweede afname van de JOP-monitor. Een brede waaier aan thema's komt hierbij aan bod: jongeren in hun socialisatieruimtes (gezin, school, werk en verenigingsleven), vrijetijdsbesteding en mediagebruik, levensloopsperspectieven, onveiligheidsgevoelens, etnocentrisme en delinquentie. Dit boek komt hiermee tegemoet aan de nood naar een meer uitgebreide kennis en een meer accurate beeldvorming van jongeren. Kortom, een schat aan recent empirisch materiaal voor jeugdwerkers, beleidsmedewerkers, onderzoekers en iedereen die een blik wil werpen op de hedendaagse jongerencultuur.

Jongeren in cijfers en letters. Bevindingen uit de JOP-monitor 2 is de vierde publicatie van het Jeugdonderzoekplatform (JOP). Eerder verschenen *Jongeren van nu en straks. Overzicht en synthese van recent*

jeugdonderzoek in Vlaanderen (2006), *Jongeren in cijfers en letters. Bevindingen uit de JOP-monitor 1 (2007)* en *Jongeren binnenstebuiten. Thema's uit het jongerenleven onderzocht (2009)*

Het JOP (www.jeugdonderzoekplatform.be) is een interdisciplinair en interuniversitair samenwerkingsverband tussen het Leuvens Instituut voor Criminologie (K.U.Leuven), de Vakgroep Sociale Agogiek (Universiteit Gent) en de Onderzoeksgroep Tempus Omnia Revelat (Vrije Universiteit Brussel). Samen werken zij binnen het Steunpunt Cultuur, Jeugd en Sport de onderzoekslijn 'jeugdbeleid' uit.

Richtlijnen voor auteurs

- Deel 1: max. 3 wetenschappelijke artikels van elk max. 10 000 woorden
- Deel 2: 3 rubrieken
 - Politiek essay: max. 7000 woorden
 - Symposium: verschillende bijdragen – samen max. 7000 woorden
 - Onderzoek uitgelicht: max. 1000 woorden

Res Publica is abstracted in the following journals: ABC POL SCI. Advanced Bibliography of Contents. Political Science and Government; International Political Science Abstracts. Documentation politique internationale; International Bibliography of Political Science. Bibliographie internationale de science politique; International Bibliography of the Social Sciences. Bibliographie internationale des sciences sociales; International Bibliography of Economics. Bibliographie internationale de science économique; Social Sciences Citation Index. An International Multidisciplinary Index to the Literature of the Social, Behavioral and Related Sciences; Sociological Abstracts; Bulletin analytique de documentation politique, économique et sociale contemporaine; United Nations. Monthly Bibliography. Selected Articles. Nations Unies. Bibliographie mensuelle. Articles sélectionnés; Bulletin de renseignements documentaires. Communauté Européennes. Documentation bulletin. European Communities.

Wordt uitgegeven met de steun van de Universitaire Stichting België

Inhoud

Deel 1 — Wetenschappelijke artikels

Tussen establishment en extremisme:
populistische partijen in Nederland en Vlaanderen

Paul Lucardie

Politici aan het woord
Een onderzoek naar politici en hun taalstijlen

Christ'f De Landtsheer en Dieter Vertessen

Partijen in spagaat?
Eensgezindheid en meningsverschillen onder leden van
Nederlandse politieke partijen

Josje den Ridder, Joop van Holsteyn en Ruud Koole

Deel 2 — Rubrieken

Essay: Omgaan met religie en religieuze diversiteit
in een gesecculariseerde samenleving
Actuele pijnpunten, uitdagingen en perspectieven

Patrick Loobuyck en Leni Franken

Symposium: Politicologisch onderwijs in de Lage Landen;
meer van hetzelfde of een paar apart?

Kris Deschouwer, Peter Van Aelst, Sophie Vanhooacker en Maarten Vink

Onderzoek uitgelicht

Het eigen karakter van lokale politieke groeperingen

Marcel Boogers en Gerrit Voerman

Ongelijkheden in niet-geinstitutionaliseerde vormen van politieke
participatie. Een multilevel-analyse van data uit 25 landen

Sofie Marien, Marc Hooghe en Ellen Quintelier

De gepolitiseerde participant: ideologie en politieke participatie
in twintig democratieën

Tom van der Meer, Jan van Deth en Peer Scheepers